

**T.C.**  
**NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**  
**TEFSİR BİLİM DALI**



**HACI PAŞA VE MECMA'U'L-ENVÂR FÎ CEMÎ'İ'L-**  
**ESRÂR ADLI TEFSİRİNDEKİ METODU**

**Ahmet BABUR**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Danışman**  
**Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞUR**



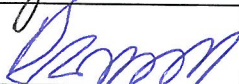
**KONYA - 2016**



 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

### YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet BABUR		
	Numarası	148106011016		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞUR		
Tezin Adı	Hacı Paşa ve Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Metodu			

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Hacı Paşa ve Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Metodu” başlıklı bu çalışma 29/04/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Yrd. Doç. Dr.	Hakan UĞUR	
2	Prof. Dr.	Yusuf İŞİCİK	
3	Doç. Dr.	Bekir TATLI	

 KONYA	T.C. <b>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ</b> Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

### BİLİMSEL ETİK SAYFASI

<b>Öğrencinin</b>	Adı Soyadı	Ahmet BABUR		
	Numarası	148106011016		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞUR		
Tezin Adı	Hacı Paşa ve Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Metodu			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

**Ahmet BABUR**

*Ahmet Babur*



 <b>KONYA</b>	<b>T.C.</b> <b>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ</b> <b>Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</b>	 <b>NECMETTİN ERBAKAN</b> <b>ÜNİVERSİTESİ</b> <b>SOSYAL BİLİMLER</b> <b>ENSTİTÜSÜ</b>
---	--	--

<b>Öğrencinin</b>	Adı Soyadı	Ahmet BABUR		
	Numarası	148106011016		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞUR		
Tezin Adı	Hacı Paşa ve Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Metodu			

## ÖZET

Bir Osmanlı müfessiri olan Hacı Paşa'nın esas adı Celaleddin Hızır olup, daha çok tıp alanında tanınmakla birlikte, kelâm ve mantık konularında da değerli çalışmalar yapmış XIV. asır âlimlerimizdendir. Hacı Paşa'nın tefsir alanındaki eseri olan Mecma'u'l-Envâr, bir dirayet tefsiridir. Kur'an'ın hem zâhirî, hem de işârî manalarına çok geniş olarak yer vermektedir. Eserde klasik tefsir geleneği hâkim olduğu için dirayet metodunun yanında rivayet metodunun izleri de görülmektedir.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş bölümünde araştırmanın önemi, amacı, metodu ve kaynaklarını zikrettikten sonra, Osmanlı'da tefsir hareketleri ile ilgili malumat verilmiştir. Birinci bölümde Hacı Paşa'nın hayatı ve eserleri üzerinde durulmuş, ikinci bölümde rivayet yönünden Mecma'u'l-Envâr ele alınmıştır. Bu başlık altında sırasıyla Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, sünnet ile tefsiri, sahabe sözleriyle tefsiri, tabiûn sözleriyle tefsiri incelenmiş sonra da eser, sebab-i nüzul ve kiraât ilmi açısından tahlil edilmiştir. Üçüncü bölümde ise Mecma'u'l-Envâr dirayet açısından incelenip metodu hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde Fıkıh, kelâm ve nahiv ilmindeki yeri açısından Mecma'u'l-Envâr incelenmiş, ayrıca hurûf-i mukattaa konusuna da değinilmiştir. Son olarak işârî tefsirdeki metodu örneklerle izah edilmiştir.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

<b>Author's</b>	Name and Surname	Ahmet BABUR		
	Student Number	148106011016		
	Department	Basic Islamic Sciences / Tafsir		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞUR		
Title of the Thesis/Dissertation	Hadji Pasha and The Methodology in His Book: Majma al-Anwar fi Jam al-Asrar			

### ABSTRACT

Hadji Pasha, a 14th century Ottoman commentator of the Qur'an, whose original name is Jalaladdin Hizir, has done valuable work in theology and logic issues, although more recognized in the medical field. Hadji Pasha's work in the field of Qur'anic interpretation is Majma al-Anwar. This work gives a very broad place both to the literal and the inner aspects of the meanings in the Quran.

Our work consists of an introduction and three sections. In the introduction part of the thesis, after mentioning the importance, purpose, method and sources of the research, we have given information about Qur'anic commentary movements in the Ottoman Empire. In the first chapter we focused on the life and works of Hadji Pasha, the second part dealt with Majma al-Anwar in terms of its narrative aspect. Under this heading we examined the interpretation of the Qur'an with the Qur'an itself, with the sunnah, with the words of the Companions, and with the explanation of the successors (tabiûn). We then evaluated the work in terms of asbab al-nuzul and qiraah (readings of the Qur'an). In the third section, we examined Majma al-Anwar in terms of its logical reasoning to understand Qur'anic verses. In this section we evaluated Majma al-Anwar's place in Fiqh, theology and grammar and also touched on the subject of huruf al-muqatta. Finally, we illustrated its method of ishari (internal) interpretation by examples.

<b>TEZ KABUL FORMU.....</b>	<b>i</b>
<b>BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....</b>	<b>ii</b>
<b>ÖZET.....</b>	<b>iii</b>
<b>ABSTRACT.....</b>	<b>iv</b>
<b>İÇİNDEKİLER.....</b>	<b>v</b>
<b>ÖNSÖZ.....</b>	<b>ix</b>
<b>KISALTMALAR.....</b>	<b>xi</b>
<b>GİRİŞ.....</b>	<b>1</b>
I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	2
III. OSMANLI TEFSİR HAREKETLERİ.....	3
<b>BİRİNCİ BÖLÜM.....</b>	<b>11</b>
<b>1. HACI PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ.....</b>	<b>11</b>
<b>1.1. HAYATI.....</b>	<b>11</b>
1.1.1. Doğumu ve Künyesi.....	11
1.1.2. Mısır Dönemi.....	12
1.1.3. Aydın’a Dönüşü.....	19
1.1.4. Vefatı.....	23
<b>1.2. ESERLERİ.....</b>	<b>23</b>
<b>1.2.1. Tıbbî Eserleri.....</b>	<b>24</b>

1.2.1.1. Türkçe Tıbbî Eserleri.....	24
1.2.1.1.1. Müntehab-ı Şifa.....	24
1.2.1.1.2. Teshîl.....	25
1.2.1.1.3. Bevâsîr.....	26
1.2.1.2. Arapça Tıbbî Eserleri.....	26
1.2.1.2.1. Kitâbü't-Te'âlîm .....	26
1.2.1.2.2. Kitâbü'l-Ferîde .....	27
1.2.1.2.3. Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm .....	27
1.2.1.2.4. el-Usûlü'l-Hamse .....	29
1.2.1.2.5. el-Kümmiyyü'l-Celâlî .....	29
<b>1.2.2. Şer'î (Naklî) Eserleri.....</b>	<b>30</b>
1.2.2.1. Mesâlikü'l-Kelâm fî Mesâilî'l-Kelâm.....	30
1.2.2.2. Levâmi'u'l-Esrâr fî Şerhi Metâli'i'l-Envâr Haşiyesi.....	31
1.2.2.3. Şerhu Âdâbi'l-Bahs.....	31
1.2.2.4. Mecma'u'l-Envâr fî Cem'i'l-Esrâr.....	32
<b>İKİNCİ BÖLÜM.....</b>	<b>38</b>
<b>2. RİVAYET YÖNÜNDEN MECMA'U'L-ENVÂR TEFSİRİ.....</b>	<b>38</b>
<b>2.1. KUR'AN'IN KUR'AN İLE TEFSİRİ.....</b>	<b>38</b>
2.1.1. Bir Ayetin Başka Bir Ayetle Tefsiri.....	39
2.1.2. Ayetin Başka Bir Ayetle veya Tercih Edilen Görüşün Ayetlerle Teyidi.....	44
2.1.3. Kelimelerin Lugat Anlamının Başka Ayetlerle İzah Edilmesi.....	48
2.1.4. Ayetlerdeki Gramer İnceliklerinin Başka Ayetlerle İzah Edilmesi.....	52

<b>2.2. KUR'AN'IN HADİSLE TEFSİRİ.....</b>	<b>54</b>
2.2.1. Ayetlerde Kastedilen Mananın Hadisle İzahı .....	54
2.2.2. Ayetlerin Nüzul Sebebinin Hadisle İzahı.....	62
2.2.3. Ahkâm Ayetlerinin Hadisle İzahı.....	66
2.2.4. Kelimelerin Lugavî Açıdan Hadisle İzahı.....	67
<b>2.3. KUR'AN'IN SAHABE SÖZÜYLE TEFSİRİ.....</b>	<b>68</b>
<b>2.4. KUR'AN'IN TABİÛN SÖZÜYLE TEFSİRİ.....</b>	<b>72</b>
<b>2.5. SEBEB-İ NÜZÛL AÇISINDAN MECMA'U'L-ENVÂR.....</b>	<b>76</b>
<b>2. 6. KIRAAT İLMİ AÇISINDAN MECMA'U'L-ENVÂR.....</b>	<b>82</b>
<b>ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....</b>	<b>90</b>
<b>3. DİRAYET YÖNÜNDEN MECMA'U'L-ENVÂR TEFSİRİ.....</b>	<b>90</b>
<b>3.1. NAHİV İLMİNDEKİ YERİ.....</b>	<b>91</b>
3.1.1. Kelimelerin Lugavi Yönünü İzah Etmesi.....	91
3.1.1.1. Kelimleri Arap Dilindeki Kullanımıyla Anlatması.....	91
3.1.1.2. Ayet-i Kerimeye İstinaden Kelimelerin Anlamını İzah Etmesi.....	93
3.1.1.3. Dil Bilimcilerin Görüşüne Dayanarak Kelimleri İzah Etmesi.....	94
3.1.2. Kelimelerin Sarf Yapısıyla İlgili İzahlarda Bulunması.....	95
3.1.3. Kelimelerin Nahvî Özelliklerini İzah Etmesi.....	95
3.1.3.1. Kelimelerin Ayet İçindeki Fonksiyonlarına İşaret Etmesi.....	95
3.1.3.1.1. Mübteda-Haber.....	95
3.1.3.1.2. Takdim-Tehir.....	96

3.1.3.1.3. Bedel.....	97
3.1.3.1.4. Atıf.....	98
3.1.3.1.5. Takdîr.....	98
3.1.3.2. Kelimelerin İ‘rabını Beyan Etmesi.....	99
3.1.3.2.1. Lâfzen Mû‘rab Olanlar.....	99
3.1.3.2.2. Mahallen Mû‘rab Olanlar.....	99
3.1.3.3. Bazı Harf ve Edatların Fonksiyonlarına İşaret Etmesi.....	100
<b>3.2. FIKİH İLMİNDEKİ YERİ.....</b>	<b>100</b>
3.2.1. Fıkhî Hüküm İhtiva Eden Bir Ayeti Bizzat Kendisinin Tefsir Etmesi.....	101
3.2.2. Fıkhî Bir Mevzu ile İlgili Görüşleri Zikredip Bir Tercihte Bulunması.....	102
3.2.3. Fıkhî Bir Mevzuda Âlimlerin Görüşüne Yer Vererek Ayetleri İzahı.....	103
<b>3.3. KELÂM İLMİNDEKİ YERİ.....</b>	<b>106</b>
3.3.1. Ayeti, Kelâmî Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermeden Açıklaması.....	107
3.3.2. Bazı Kelâmî Mezheplerin Görüşlerini, Delillerle Reddetmesi.....	110
<b>3.4. HURÛF-İ MUKATTAA.....</b>	<b>118</b>
<b>3.5. İŞÂRÎ TEFSİR.....</b>	<b>120</b>
<b>SONUÇ.....</b>	<b>129</b>
<b>BİBLİYOGRAFYA.....</b>	<b>132</b>
<b>EKLER.....</b>	<b>140</b>
<b>ÖZGEÇMİŞ.....</b>	<b>143</b>

## ÖNSÖZ

Bütün insanlığa son ilâhî mesaj olan Kur'an-ı Kerim, hidayet ve rahmet vesilesi, Müslümanlara bir müjde ve bütün insanlığa da bir uyarı olarak gönderilmiştir.

Kur'an-ı Kerim, asırlar boyunca birçok âlimin ilgisini çekmiş ve bu âlimlerin fikrî ve ruhî hayatlarında derin tesirler oluşturmuştur. Birçok âlim meslek ve meşreplerinde, düşünce ve eylemlerinde, yaşam tarzlarını oluşturmada Kur'an'ı referans almışlardır. Kur'ân asrımızda hala hayat felsefemizin yönünü tayin ediyor, düşünce ufkumuzda geniş açılımlar sağlıyor, toplumsal sorunlara reçeteler sunuyor ise bunda âlimlerin takdire şayan büyük katkıları olmuştur. Bu âlimlerin oluşturdukları sağlam yöntem ve tekniklerle Kur'an'ın doğru anlaşılması, yorumlanması ve sonraki nesillere sağlam bir şekilde aktarılmasında çok büyük emekleri olmuştur.

İşte bu âlimlerden birisi de XIV. asır Osmanlı müfessirlerinden, zamanımıza kadar tefsiri gün yüzüne çıkmamış ve araştırılmamış olan Hacı Paşa'dır. Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş döneminde yazılan *Mecma'u'l-Envâr* tefsirini incelediğimiz bu çalışmamızın, o dönemin tefsir metodunu anlamamız açısından bir farkındalık oluşturacağı kanaatindeyiz.

Hacı Paşa'nın *Mecma'u'l-Envâr* isimli tefsiri dirayet ağırlıklı olmakla birlikte rivayet metodunu da yansıtan aynı zamanda işârî tefsiri de bünyesinde barındıran geniş hacimli bir tefsirdir.

Tezimizde inceleyeceğimiz bu tefsirin maalesef tamamı günümüze ulaşamamıştır. İstanbul'da iki ayrı kısmını tespit ettiğimiz tefsirin ilk cildi, başlangıçtan Âl-i İmran Sûresi 91. ayete kadar yani ilk üç cüzün tefsiri, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 94 numarada; diğer kısmı ise Sebe' Sûresi'nden, Fussilet Sûresi'ne kadar sekiz sûrenin tefsiri olarak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, AY, 1794 numarada kayıtlıdır.

Tabipliği ile meşhur olan Hacı Paşa'nın, tefsirinin tamamının günümüze ulaşmamış olması, müfessirin daha çok tıp alanında tanınıyor olması ve Osmanlı

döneminde yazılan tefsirlerin öncekilerin taklidinden ibaret sanılması gibi sebeplerle, müfessirin tıp alanındaki eserleri çalışılmış olmasına rağmen tefsiri hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

İşte biz bu çalışmamızda Osmanlı âlim ve müfessiri olan Konyalı Hacı Paşa'nın hayatını ve eserlerini tanıtmayı, tefsirini gün yüzüne çıkarmayı amaçladık.

Tez çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın önemi, amacı, metodu ve kaynaklarını ele almaya çalıştık, ayrıca Osmanlı'da tefsir hareketleri ile ilgili bilgi verdik. Birinci bölümde Hacı Paşa'nın hayatı ve eserleri üzerinde durmaya çalıştık.

İkinci bölümde rivayet yönünden *Mecma'u'l-Envâr*'ı araştırdık. Bu başlık altında sırasıyla Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, sünnet ile tefsiri, sahabe sözleriyle tefsiri, tabiûn sözleriyle tefsirini inceledikten sonra *Mecma'u'l-Envâr*'ı sebab-i nüzul ve kıraât ilmi açısından tahlil ettik.

Üçüncü bölümde ise *Mecma'u'l-Envâr*'ı dirayet açısından inceleyip metodu hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bu bölümde Fıkıh, kelâm ve nahiv ilmindeki yeri açısından *Mecma'u'l-Envâr*'ı inceledik. Ayrıca hurûf-i mukattaa konusuna ve işârî tefsir metoduna değindik.

Gerek tez konusunun belirlenmesinde gerekse konuyu çalıştığım süre boyunca fikir ve görüşlerinden istifade ettiğim, elde ettiğim verileri kendisine sunduğumda, yerinde ve yapıcı düzeltmeleriyle çalışmama yön veren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞUR'a, yazma eserler konusundaki uzmanlığıyla, takıldığım yerlerde yardımını esirgemeyen Öğretim Görevlisi Murat TALA'ya ve tezimi baştan sona okuyarak düzeltmelerde bulunan Dr. Recep KOYUNCU'ya, şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışma esnasında ve her zaman benim yanımda olan aileme, özellikle içinde bulunduğu zor şartlara rağmen sabırla bana destek olan eşime de teşekkür ederim.

Ahmet BABUR

KONYA-2016

**KISALTMALAR**

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
(a.s.)	: Aleyhi's-Selâm
<i>AÜDTCFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakülte Dergisi</i>
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
AY	: Arapça Yazmalar
b.	: İbn (Oğlu)
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
<i>DİA</i>	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Hız.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
<i>İA</i>	: İslam Ansiklopedisi
İÜK	: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
<i>İÜTDED</i>	: <i>İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi</i>
Ks.	: Kısım
Ktp.	: Kütüphanesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nr.	: Numara
ODİT	: Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı
ö.	: Ölüm Tarihi
(r.a.)	: Radıyallahü anh

s.	: Sayfa Numarası
ss.	: Sayfa Sayısı
Sad.	: Sadeleştiren
(s.a.v.)	: Sallallâhu Aleyhi Ve Sellem
SK	: Süleymaniye Kütüphanesi
sy.	: Sayı
<i>SÜİFD</i>	: <i>Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz
<i>UÜİFD</i>	: <i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınevi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

## GİRİŞ

### I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Rabbimizin insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için indirdiği yüce Kur'an'ın nüzûlünün üzerinden bin dört yüz sene geçmesine rağmen o, hâlâ indirildiği günkü tazeliğini korumakta, müminlerin dillerinde şifa kaynağı olarak sürekli tekrar edilmektedir. Zira Kur'an kelâmullahtır ve bütün asırlardaki tüm insanlara hitap eder bir niteliği haizdir. Bu itibarla manaları küllî ve umumîdir, beşer kelamı gibi mahsus bir zamana, belirli bir taifeye ve cüzi bir manaya inhisar etmemektedir.

Bu nedendir ki Kur'an-ı Kerim'in âyetleri, indikleri andan başlayarak günümüze kadar yüzlerce müfessir tarafından tefsir ve te'vil ameliyyesine tabi tutulmuş ve tutulmaya da devam edecektir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim tefsiri, Müslümanlar arasında, her dönemde yapılması gereken bir vazife olarak telakki edilmiştir. Dolayısıyla Kur'an âyetlerinin tefsirine yönelik çeşitli dönemlerde yapılan çalışmaların her birinin, özellikle de yapılageldikleri dönem itibariyle, değer ve öneminden söz etmek mümkündür.

Bu çalışmada XIV. asır Osmanlı müfessirlerinden, zamanımıza kadar tefsiri gün yüzüne çıkmamış ve hakkında araştırma yapılmamış olan, Hacı Paşa'nın (ö. 828/1425) *Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr* adlı eserini araştırmaya ve tefsirin metodunu incelemeye çalıştık. Bu çalışmanın, Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş döneminde yazılmış olması sebebiyle, o dönemin tefsir metodunu anlamamız açısından da bir farkındalık oluşturmaya katkı sağlayacağını ummaktayız.

Tefsirini araştırdığımız Osmanlı müfessiri Hacı Paşa (ö. 828/1425) esasen tabipliği ile meşhur olmuş, fakat aynı zamanda tefsir, kelam ve mantık gibi hem şer'î ilimlerde hemde âlet ilimlerinde kendini ispatlamıştır. Medrese tahsili sırasında yakalandığı şiddetli bir hastalık onu tıp tahsiline yöneltmiş, bu sahadaki kıymetli âlimlerden fen ve tıp ilimlerini öğrenerek tıp ile ilgili eserler yazacak kadar mükemmel bir liyakat ve üstünlük kazanmıştır. O bu özelliği ile Zü'l-cenâheyn bir âlimdir. Şer'î ve tıbbî ilimleri birlikte öğrenmiştir. Hatta o dönemde Kahire'nin en

meşhur hastanesi olan Kalâvûn'un Dârüşşifâsı'nda hekimlik ve başhekimlik yapmıştır.<sup>1</sup>

Müfessirin tıp alanındaki eserlerinin çalışılmış olduğunu, ama tefsiri hakkında müstakil bir çalışma bulamadığımızı belirtmek isteriz. Bunda, Hacı Paşa'nın, tefsirle ilgili tek eseri olan *Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr* adlı eserinin tamamının günümüze ulaşamamış olması en büyük etkidir. Bunun yanı sıra müfessirin daha çok tıp alanında tanınıyor olması ve tefsirinin öncekilerin taklidinden ibaret sanılması da başka bir etken olarak görülebilir.

Esasında bu durum sadece Hacı Paşa için değil bütün Osmanlı dönemi tefsir çalışmaları için geçerlidir. Tefsir türü eserlerin beklenildiği kadar çok olmaması ve daha çok hâşiye türü eser yazılması ve bu hâşiyelerin tefsir ciddiyetinde ve boyutunda olmadığı düşüncesi, sebepler üzerinde durulmaksızın Osmanlı döneminin tefsir çalışmaları açısından verimsiz olduğu, yüzyıllar boyunca Kur'an tefsiri adına zikre degecek bir çalışma yapılmadığı, yapılan çalışmaların taklitçi ve tekrara dayanan bir özelliğe sahip olduğu şeklinde bir kanaat oluşmasına sebebiyet vermiştir.<sup>2</sup> Bu yüzden de tefsir açısından yeterli araştırma yapılmamıştır.

Biz bu çalışmamızda Osmanlı âlim ve müfessiri olan Konyalı Hacı Paşa'yı ve tefsirini gün yüzüne çıkarmayı amaçladık.

## II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

*Hacı Paşa ve Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Metodu* isimli çalışmada adından da anlaşılacağı üzere tefsir metodu açısından *Mecma'u'l-Envâr*'i incelemeye çalıştık. Şüphesiz bir müfessirin tefsir metodu incelenirken araştırmacının başvuracağı en önemli kaynak o müfessirin kendi tefsiridir.

Çalışmada inceleyeceğimiz, Hacı Paşa'nın, *Mecma'u'l-Envâr* adlı tefsiri, maalesef bütün halinde günümüze ulaşamamıştır. İstanbul'da iki ayrı kısmını tespit

<sup>1</sup> Ünver, Ahmet Süheyl, *Hekim Konyalı Hacı Paşa*, İstanbul 1953, s. 4.

<sup>2</sup> Uğur, Hakan, "Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Başlıca Beydâvî Hâşiyeleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1*, Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları, sy. 3, İstanbul 2011, s. 427.

ettiğimiz tefsirin ilk cildi, başlangıçtan Âl-i İmran Sûresi 91. ayete kadar yani ilk üç cüzün tefsiri, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 94 numarada; diğer kısmı ise Sebe' sûresiyle birlikte, Fâtır, Yasin, Saffat, Sâd, Zümer, Mü'min ve Fussilet sûresi de dahil toplam sekiz sûrenin tefsiri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, AY, 1794 numarada kayıtlıdır. Gerek kaynakların işaretinden, gerekse metodunu incelediğimiz her iki cildin muhtevasından, bu tefsirin tam ve mufassal olarak yazılmış bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Bu araştırmada Hacı Paşa'nın tefsirle alakalı görüş ve düşüncelerini pratiğe döktüğü *Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr* adlı eserini esas aldık.

Hacı Paşa'nın hayatını ele aldığımız bölümde Taşköprizâde'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye*, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim*, Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* ve Süheyl Ünver'in de *Hekim Konyalı Hacı Paşa* adlı eserlerinden yararlandık. Bunun yanı sıra Osmanlı müfessirlerini genel olarak inceleyen, Muhammet Abay'ın, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* adlı yüksek lisans tezi ile Ziya Demir'in *Osmanlı Müfessirleri* adlı eserinden, ayrıca Sakıp Yıldız'ın "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış" adlı makalesinden istifade ettik.

Şimdi de tefsirini incelediğimiz Hacı Paşa bir Osmanlı âlimi olduğu için içinde yaşadığı devirde tefsir ilminin durumunu daha iyi anlamak adına Osmanlı dönemi tefsir hareketlerine genel olarak değineceğiz.

### III. OSMANLI TEFSİR HAREKETLERİ

İslam dini, doğuşundan kısa bir zaman sonra Türklerin yaşadıkları topraklara ulaşmış, hicrî I. asrın ilk yarısında, ilk olarak Hz. Ömer döneminde Arap-Türk ilişkileri başlamıştır. Türklerin İslam'ı kabulleriyle birlikte İslam âlemine nüfuzları başlamış, Abbasî halifesi Mansur (ö. 158/775) zamanında devlet yönetiminde hâkim topluluk olmuşlardır.

Siyasî hayata paralel olarak ilmî hayatta da Türk varlığı kendini hissettirmiş, hicrî II. asrın ilk yarısından itibaren İslamî ilimlerde otorite âlimler yetişmiştir.<sup>3</sup>

Müteakip asırlarda Türk âlimleri hem sayısal, hem dînî ve hem de müspet ilimlerdeki faaliyetleri açısından zamanla artış göstermiştir.<sup>4</sup>

Horasan ve Mâverâunnehir bölgesinden taşan Türkler, Selçuklularla birlikte Anadolu Türk Medeniyeti'nin temellerini atmışlar, halkın özellikle de sultanların ilme ve âlime verdikleri önem, ilim ve kültür faaliyetlerinin canlanmasında müspet etkide bulunmuştur.<sup>5</sup>

Selçuklulardan mirası devralan Osmanlılar, kuruluş yıllarında fetihlere ağırlık verdiklerinden eğitim üzerine ciddi olarak eğilememişlerdir. Ancak Osman Gâzî'nin (ö. 717/1326), oğlu Orhan Gâzî'ye (ö. 761/1360) verdiği şu nasihat onun bu konudaki fikrini ortaya koymaktadır:

“Âlimler, fazıllar, edipler devletin bedeninin gücüdür. Böyle kimselere iltifat ve ikramda bulun. Kemal sahibi bir kimsenin varlığını iştince onunla ilişki kur. Dirlikler ver ve ihsanda bulun. Öyle programlar yap, öyle tedbirler al, öyle çalış ki, hükümetinde maarif erbabı, faziletli kişiler ve âlimler çoğalsın. Böyle yaparsan siyaset ve din işleri yerli yerince yürür.”<sup>6</sup>

Bilindiği üzere Osmanlılarda ilk medrese Orhan Gâzi (725-764/1324-1362) tarafından İznik'te (731/1330) kurulmuş ve ilk müderris olarak Şerefüddin Davud b. Mahmud el-Kayseri (ö. 751/1350) tayin edilmiştir.<sup>7</sup> İmparatorluğun kuruluşundan itibaren ikibuçuk asır içinde medreselerin en önemlilerini İznik, Bursa ve Edirne'de görmekteyiz. Bu medreselerin öğrenim dereceleri hakkında kesin bilgiye sahip olmamakla beraber ağırlıklı olarak okutulan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi dini ilimlerin yanında mantık, felsefe, riyaziye ve hendese gibi aklî ilimlerin de

<sup>3</sup> Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, Çev. Ramazan ŞEŞEN, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s. 29-31.

<sup>4</sup> Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 84-99.

<sup>5</sup> Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1986, IV, 461-468.

<sup>6</sup> Algül, a.g.e., IV, 537.

<sup>7</sup> Mecdî, Mehmet Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku's-Şekâik (Tercüme ve Zeyl-i Şekâik-i Numâniyye)*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1409/1989, s. 27; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984, s. 1.

okutulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü resmen tayin edilen ilk müderris Davud-i Kayserî naklî ilimlerde olduğu kadar aklî ilimlerde de iyi yetişmiş bir âlimdir.<sup>8</sup>

Orhan Gâzî devrinden itibaren gerek kendisi ve gerekse diğer devlet erkanının gayretleriyle ilmî müesseseler canlanmaya başlamış, dışarıdan âlimler getirilmiş ve Osmanlı medreselerinin şöhreti artırılmıştır.<sup>9</sup>

Osmanlı medreselerinde tefsir ilmine gelince, medrese tarihi incelendiğinde tefsir ilmi için özel medreselerin kurulmadığı görülecektir. Genelde Osmanlı medreselerinde hakim olan uygulama, yüksek ilimlerin okutulduğu her medresede tefsirin okutulmasıdır. Osmanlı medreselerinde tefsir ister programlı döneme geçildiğinde, isterse daha önceki dönemlerde olsun daima en üst ve ona yakın kademelerde okutulmuştur. Ancak bu dersin eğitimiyle görevlendirilen müderrislerin tefsir ilminde ehliyet ve liyakat sahibi olmalarına bilhassa dikkat edilmiştir. Takip edilen kaynaklar ise genellikle Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*'ı ve özellikle de Kadı Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'i olmuştur.<sup>10</sup>

Selçuklularda olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de ilim dili, ağırlıklı olarak Arapça'dır. Çünkü ihtiyaç sebebiyle Mısır, Suriye, Irak, İran ve Orta Asya'da tahsil yapan âlimlerimizle, buralardan gelen veya davetle getirilenler yetiştikleri bölgeler itibariyle Arapça'yı okuyan, yazan ve de konuşan kişilerden oluşmuştur. İşte bu sebeple medreselerimizde verilen dersler de geleneğe bağlı olarak bu dille yapılmış, hangi konuda olursa olsun yazılan eserlerin dili de Arapça ağırlıklı olmuştur.<sup>11</sup>

Gerek dışarıda tahsil görerek vatanına dönüp burada hizmet veren âlimler ve gerek Mâverâunnehir, Mısır, Suriye ve diğer bölgelerden gelen âlimler büyük bir ilmî hareketin temsilciliğini yapmışlardır. Bu hareket kök itibariyle Fahreddin Râzî

<sup>8</sup> Mecdî, *a.g.e.*, s. 27.

<sup>9</sup> Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984, s. 10-11.

<sup>10</sup> Ünver, Ahmet Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 100; Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 88.

<sup>11</sup> Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, s. XX.

(ö.606/1210) vasıtasıyla Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) kadar uzanmaktadır. Birçok Osmanlı âlimi de bu iki isme ulaşan silsileden beslenmiştir.<sup>12</sup>

Osmanlı müfessirlerinin eski ve muasır müfessirlerden yararlanmaları ve onlardan etkilenmeleri, ilimdeki sürekliliğin tabîî bir neticesidir. Bu etkilenmede azlık-çokluk ayrımı yapılamayacağı gibi kaynakların Türk, Arap ve Acem kökenli olmaları yönünden de bir ayrımın yapılabilmesi mümkün değildir. Çünkü Osmanlı ulemâsı çeşitli ülkelerde tahsil görmüş ve değişik bölge müderrislerinden yararlanmıştır. Kaldı ki ilim sınır ve milliyet tanımamaktadır.<sup>13</sup>

Osmanlı öncesi tefsir tarihi incelendiğinde Taberî (ö. 310/922), Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210) ve Beydavî (ö. 685/1286) tefsirleri gibi tefsir ilminin zirve ve köşe taşları sayılan eserlerin telif edildiği görülmektedir. Bu eserler tefsir sahasında uygulanacak metotları net olarak ortaya koymuşlardır. Artık yeni yazılan eserler bu zirveleri esas alan hâşiye, şerh vb. çalışmalar olmakta veya yeni yazılsa bile metot ve muhteva yönünden onlara benzemektedirler.

Bazı muasır araştırmacılar, tefsirdeki bu gelenekçi metoda bağlılığın, tefsirden beklenen çağa ait ihtiyaçlar ve yeni fikirler hususunda gayeyi daralttığını söylemiş ve Osmanlı dönemi tefsir hareketinin daha çok şu konulara ağırlık verdiğini belirtmiştir:

1- Ayetleri sarf ve nahiv kaideleri ile tahlil ederek mana tefsirine ağırlık vermek.

2- Tefsiri, kelam ve fıkıhla ilgili konulara kaydırıp, itikadî ve amelî mezhep görüşlerini savunmak.

3- Genellikle sahabe ve tabiûn'dan gelen nâsih-mensuh ve nüzûl sebepleri gibi rivayete dayalı bilgilerle, hadisler üzerinde, gerekli inceleme ve ayıklama yapmadan ayetleri tefsir etmek.

---

<sup>12</sup> Abay, Muhammet, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1992, s. 2.

<sup>13</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 88-89.

4- Çağa ait yeni fikirler yerine önceki fikirler üzerinde durup, ilim anlayışını, tenkit ve münakaşalar üzerinde geliştirmek.<sup>14</sup>

Osmanlıların kuruluş ve gelişme döneminde yazılan tefsirler incelendiğinde, genel olarak Anadolu'da üç ayrı ekolün hüküm sürdüğü görülür:

**Birincisi;** tasavvufî-işârî tefsir ekolüdür. Osmanlı işârî tefsirine etki eden en önemli iki âlim Kuşeyrî (ö. 465/1073) ve Muhyiddin İbn Arabî'dir (ö. 638/1240). Bu alanda kendisinden sonrakilere önemli ölçüde tesir eden mutasavvıf-müfessir, Kuşeyrî'dir. Aynı mahiyet ve muhtevada tefsir yazan hemen her müfessire, *Letaifü'l-İşârât*<sup>15</sup> adlı eser kaynaklık etmiştir.<sup>16</sup>

Kuşeyrî'nin ardından "vahdet-i vücud" düşüncesiyle İbn Arabî gelir ki, onun fikirlerini Anadolu'ya ilk getiren şahıs, üvey oğlu Sadreddin Konevî (ö. 672/1274) olmuştur. İznik medreselerinde görev yapan ilk müderris Davudi Kayserî (ö. 751/1351) *Füsûsu'l-Hikem* şerhiyle,<sup>17</sup> uzun yıllar Anadolu tasavvuf hareketinde etkili olmuştur.<sup>18</sup> Böylece XIII. asırdan itibaren Necmeddin el-Kübra (ö. 618/1221), İbn Arabî (ö. 638/1240), Necmeddin Dâye (ö. 654/1256) ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 672/1274) gibi Anadolu'da önemli izler bırakan sûfiler, bir yandan Anadolu'ya yerleşmede önemli hizmetler görürken diğer yandan da eser sahibi olanlar eserleriyle, olmayanlar da fikir ve halleriyle Osmanlı müfessirlerine önemli ölçüde tesir etmişlerdir.

Osmanlı müfessirlerinden, Kemaleddin Kâşânî (ö. 730/1330), Kutbüddin İznikî (ö. 828/1424) ve Molla Fenârî (ö. 834/1431) bu alandaki çalışmalarıyla, Anadolu'daki tasavvufî hareketin canlı tutulmasında önemli rol oynamışlardır.<sup>19</sup>

Osmanlı'nın kuruluş ve gelişme döneminde Anadolu'da hüküm süren ekollerden **ikincisi;** şerh veya hâşiye ekolüdür. Cemâleddin Aksarâyî (ö. 770/1369), Sa'duddin Teftâzânî (ö. 793/1391), Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1414), Musannifek

<sup>14</sup> Yıldız, Sakıp, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *UÜİFD*, Bursa 1987, sy. 2, s. 6.

<sup>15</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1941, II, 1551.

<sup>16</sup> Turan, Abdülhakî, "Kuşeyrî ve Letaifü'l-İşârât İsimli Tefsiri", *SÜİFD*, Konya 1991, sy. 4, s. 38

<sup>17</sup> Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1262.

<sup>18</sup> Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 16.

<sup>19</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 89-90.

(ö. 875/1470), Seyyid Ahmed Kırımî (ö. 879/1474) ve Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) temsil ettiği bu ekol *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirler üzerinden gelişmiştir.

Anadolu'da hüküm süren tefsir ekollerinden **üçüncüsü ise**; hemen her konuya yer veren dirayet tefsirleridir. Şehâbeddin Sivâsî (ö. 803/1401), Alâeddin Semerkandî (ö. 860/1456), Hacı Paşa (ö. 828/1425) ve Molla Gürânî (ö. 893/1488) ile gelişen ekoldür.<sup>20</sup>

Üzerinde çalıştığımız Hacı Paşa'nın *Mecma'u'l-Envâr* tefsiri de dirayet ağırlıklı tefsirlerden olup, bu ekoller arasında farklılığını izhar etmiştir.

Yukarıda Osmanlı dönemi tefsir ekollerini açıklarken işârî metotla yazılan tefsirlerin tesirinden bahsetmiştik, şimdi de rivayet ve dirayet metoduyla yazılan tefsirlerden, Osmanlı'ya tesir eden en önemlilerine kısaca değinelim.

İşârî tefsir dışında rivayet ve dirayet metoduyla yazılan tefsirlerin başında, kendilerinden sonra pek çok müfessir gibi Osmanlı müfessirlerinin de büyük ölçüde yararlandığı Zemahşerî (ö. 538/1143), Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ve Kâdî Beydâvî (ö. 685/1286) gelmektedir.<sup>21</sup>

### **1- Zemahşerî, Eseri ve Tesiri**

Eser, ayetlerin tefsirinde çoğunlukla naklî delilleri kullanmakla beraber hür iradeyi esas almış, akli delillerle, nazar ve istidlâl unsurlarını bilhassa kullanmıştır. Tefsirin bu özelliği Osmanlı müfessirlerinin en çok ilgilendiği yön olmuştur. Bu yönüyle eseri itikadî meselelere bakışta Mâturîdî'nin değer verdiği akılcılığa daha yakın bulmuşlardır. Zemahşerî, tefsirinde, akla büyük ehemmiyet ve geniş yer vermiştir buna bağlı olarak da ayetleri tefsir ederken, zahirî manasıyla yetinmemiş, aklını azamî ölçüde kullanıp ayetlerin derinliğine nüfuz etmeye çalışmıştır.<sup>22</sup> *Keşşâf*'ın bir başka özelliği Kuran'ın belağat ve fesahat unsurlarının kapsamlı olarak ilk defa ele alınması ve eserin bu hususta çok kıymetli bilgi zenginliğine sahip

<sup>20</sup> Yıldız, *a.g.e.*, s. 7; Abay, *a.g.e.*, s. 10-11.

<sup>21</sup> Bilge, *a.g.e.*, s. 43.

<sup>22</sup> Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB. Yay., Ankara 1988, I, 361.

olmasıdır.<sup>23</sup> İşte tüm bu sebeplerin neticesinde Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı, Osmanlı müfessirlerinin elinden düşürmediği kaynak eser olmuştur.<sup>24</sup>

## 2- Fahreddin Râzî, Eseri ve Tesiri

Fahreddin Râzî Osmanlı müfessirlerine tefsir, kelâm ve felsefe yönünden kaynak olmuş önemli müfessirlere aittir. Aynı zamanda o, icazetnamede bir ekoldür ve asıl itibarıyla Hücetü'l-İslâm Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) varan hocalar zincirinin kesintisiz son halkasını teşkil eder. Taftâzânî (ö. 791/1389) ve Cürcânî'nin (ö. 816/1414) tesirleri olmakla beraber Osmanlı ulemasının icazetnamede bu ekolün senedini tercih etmeleri, Râzî'nin Osmanlı ulemasına tesirinin daha etkin olduğunu gösterir.<sup>25</sup> Ancak belirtelim ki, *Tefsir-i Kebîr* adıyla anılan *Mefâtihu'l-Ğayb*'in mufassal bir tefsir olması, "içinde tefsirden başka her şey var"<sup>26</sup> dedirtecek kadar geniş konulara yer verilmesi, ibaresinin açık olması nedeniyle anlamakta güçlük çekilmemesi, *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* ölçüsünde okutulmamasına ve üzerinde fazla çalışma yapılmamasına neden olmuştur.<sup>27</sup>

## 3- Kâdî Beydâvî, Eseri ve Tesiri

Kadı Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsirinde *Keşşâf*'in Ehl-i Sünnet itikadına muhalif yönlerini tam bir ilmî liyakat, dikkat ve titizlikle ortaya koymuş bir müfessirdir.

İçerisinde rivayet tefsirine yer verilmekle beraber dirayet metodunun da kemal derecesine ulaştığı bu tefsir kısa ve öz lüdüdür.<sup>28</sup> Hem mükemmel bir metot ve muhtevaya sahip olması, hem *Keşşâf*'in itikadî yorumlarının mukabili görüşler taşıması ve hem de şerhe ihtiyaç gösteren yönlerinin fazla olması sebebiyle, Osmanlı müfessirleri tarafından çok rağbet edilen ve üzerinde en fazla çalışma yapılan kaynak olmuştur. Eser üzerinde ikiyüz elliye yakın şerh, hâşiye ve ta'lik türü çalışma

<sup>23</sup> Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kahire 1381/1961, I, 433; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 358, 383; Yıldız, *a.g.e.*, s. 5.

<sup>24</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 91.

<sup>25</sup> Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 76.

<sup>26</sup> Zehebî, *a.g.e.*, I, 296; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1960, s. 315.

<sup>27</sup> Mecdî, *a.g.e.*, s. 17; Yıldız, *a.g.e.*, 4-5; Demir, *a.g.e.*, s. 91.

<sup>28</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 298; Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 23, 28.

yapılmıştır.<sup>29</sup> Bu çalışmalardan altmış kadarı Osmanlı döneminde yapılmıştır. Bu tefsir o derece ilgiye mazhar olmuştur ki kendisi üzerine yazılan hâşiyelerin de hâşiyeleri yapılmıştır.<sup>30</sup>

Kısaca ifade edecek olursak, bütün İslam âlemine hâkim olan ilmi durgunluk genel olarak Osmanlıları da kaplamış, diğer ilimlerde olduğu gibi tefsir ilminde de istisnalar haricinde çığır açan eserler yazılamamıştır. Mevcut tefsirlerin çoğu metot ve muhteva açısından öncekilere bağlı kalmış, benzer konular tartışılmıştır. Bu durum XX. yy. başlarına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra müspet yönde gelişmeler görülmüş ancak tam bir netice alınmadan Osmanlı Devleti yıkılış sürecine girmiştir.<sup>31</sup>

---

<sup>29</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 295; Bilmen, *a.g.e.*, s. 352.

<sup>30</sup> Uğur, *a.g.e.*, s. 428.

<sup>31</sup> Abay, *a.g.e.*, s. 12.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### 1. HACI PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

#### 1.1 HAYATI

##### 1.1.1.Doğumu ve Künyesi

İsmi, Celalüddin Hızır b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsameddin olup Yıldırım Bayezid devri (792-805/1389-1402) âlimlerindedir.<sup>32</sup> Başta *eş-Şekâiku'n-Numaniyye* olmak üzere hal tercümelerinin çoğunda onun Aydınli olduğu<sup>33</sup> yazılı ise de, Konya'da istinsah etmeye başlayıp 29 Safer 818'de (10 Mayıs 1415) tamamladığı, hocası Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr* adlı eserinin<sup>34</sup> ferâğ kaydında: "Hacı Paşa b. Hoca Ali el-Konevî er-râcî ilâ rahmeti Rabbihi'l-Lâtîf fî medineti Konya" ibaresi yazılıdır.<sup>35</sup> Tıpla ilgili kendi eseri olan *Şifai'l-Eskâm ve Devau'l-Âlâm* adlı eserinde adını "Hızır b. Aliyyu'l-Hattâb el-ma'rûf bi Hacı Paşa Konevî" şeklinde yazmıştır.<sup>36</sup> Ayrıca tezimizin konusunu teşkil eden *Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr* adlı tefsirinin başında da künyesi "el-Hâc Paşa b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsameddin el-Konevî"<sup>37</sup> şeklinde geçmektedir.

<sup>32</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 114; Bilmen, *a.g.e.*, s. 408.

<sup>33</sup> Taşkoprizâde, İsamüddin Ebu'l-Hayr, *eş-Şekâiku'n-Numaniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Thk. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1405/1985, s. 52. Ayrıca bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 408; Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Hâzır*, Beyrut 1409/1988, I, 172; Bursalı, Mehmed Tahir, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih Ulemâ Şuarâ Müverrihîn ve Etibbanın Teracim-i Ahvâli*, Nşr. M. Akif ERDOĞRU, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 93.

<sup>34</sup> Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1132.

<sup>35</sup> Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., İstanbul 1975, III, 209; Ünver, *a.g.e.*, s. 3.

<sup>36</sup> Adnan Adıvar ve Süheyl Ünver'in, Konya Müzesi Kütüphanesi, nr. 6358'de kayıtlı dedikleri bu eseri Konya Müzesi Kütüphanesi'nde bulamadık fakat Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 4982'de müstensih kaydı bulunmayan bir esere ulaştık, ulaştığımız eserde ise künyesinin sadece "Hızır b. Ali el-Hattâb" şeklinde geçmekte olduğunu gördük. Bkz. Adıvar, *a.g.e.*, s. 22; Ünver, *a.g.e.*, s. 14, dipnot, 25.

<sup>37</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, nr. 94, vr. 2<sup>a</sup>; Ünver, *a.g.e.*, s. 3; Konyalı olduğuna dair ayrıca bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, s. 1599; Göde, Kemal, "Hacı Paşa'nın Yaşadığı Devir", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., Kayseri 1986, s. 13; Köker, Ahmet, "Konyalı Hekim Hacı Paşa'nın Hayatı", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., Kayseri 1986, s. 17.

Hacı Paşa'nın yaşadığı dönemlerde biyografisi yazılmadığından onun hayatı hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. Onun ne zaman doğduğu ile ilgili tabakât kitaplarında bir bilgi bulunmamakla beraber, Cemil Akpınar, onun 740/1339'dan sonra doğduğunu söylemekte,<sup>38</sup> bazı eserler ise onun doğumu olarak 735/1335 tarihini vermektedirler.<sup>39</sup>

Babasının ismi Ali olup, dedesi hattâb (oduncu) Hoca Ali'dir. Hoca o dönemde tâcir manasınadır.<sup>40</sup>

### 1.1.2. Mısır Dönemi

İlk tahsilinin ardından medrese tahsilini de Konya'da yapan Hacı Paşa, daha sonra ailesi tarafından zamanın ilim merkezi olan Mısır'a gönderilmiştir. Buna göre ailesinin oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır.<sup>41</sup> Bursalı Mehmet Tahir'e göre ise yüksek medrese tahsilini memleketinde bitirdikten sonra sırf bilgisini genişletmek için Mısır'a kendi imkanları ile gitmiştir.<sup>42</sup>

Hacı Paşa Mısır'da bulunduğu esnada zamanının en değerli âlimlerinden olan Mübarekşah Mantıkî'den (ö. 784/1382) ve Şeyh Ekmeleddin'den (ö. 786/1384) çok istifade etmiştir. Hacı Paşa'nın mevcut hal tercümelerinden hocalarının bazılarını öğrenebiliyorsak da hepsi hakkında bir bilgimiz yoktur. Kendisi de bazı eserlerinin baş tarafında yer yer hocalarından söz açar.

Nitekim Ayasluk'da (Selçuk) iken yazdığı Arapça *Şifaiü'l-Eskâm ve Devaiü'l-Âlâm* eseri başlangıcında şöyle demiştir:

“...Kahire'de büyük, mütehasıs şeyhlerin hizmetlerine ve fenlerinde mahir yüksek hocaların sohbetlerine devam ettim. Bu devamım, haklarında hüsnü itikat vacip olan ulemadan tıp kitaplarının en değerlilerini okuduktan ve sözlerine itimat lazım gelen birçok hekimlerin yanlarında tıbbın kavâid-i külliyesini gerçekleştirdikten sonra vaki olmuştur. Çünkü bu hekimler İsevî nefesler ve Musevî

<sup>38</sup> Akpınar, Cemil, “Hacı Paşa”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 492.

<sup>39</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 3; Göde, Kemal, *a.g.e.*, s. 13; Köker, *a.g.e.*, s. 17.

<sup>40</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 4; Köker, *a.g.e.*, s. 17.

<sup>41</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 3; Köker, *a.g.e.*, s. 17.

<sup>42</sup> Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 209.

kademlerle meşhur idiler. Bu hekimlerin tedavilerinde uzun elleri (yüksek maharetleri), tedbir ve mukayeselerde mertebe-i ulyaları vardı. Allah onları cennet bahçelerinde iskân etsin ve kendilerine cennet elbiseleri giydirdin.”<sup>43</sup>

Hilmizâde İbrahim Rıfat, *Şifaiü'l-Eskâm ve Devaiü'l-Âlâm* eserinden bahsederken Hacı Paşa için “Müellif, zamanında tıpta ileri mevkide olan büyük hekimlerin yüksek meclislerine devam ederek mübahaselerinden birçok tıbbî esrârı öğrenmiştir.” diyor<sup>44</sup> ki Hacı Paşa'nın yukarıdaki sözleri de bunu teyit etmektedir.

Kayıtlarda onun, tıpta bilgi ve tecrübelerinden istifade edip, gelişmesine vesile olan birçok hocasından sadece Cemâleddin b. Şevbekî'nin ismine rastlayabildik. *Şifaiü'l-Eskâm* eserini yazdığında hocası vefat ettiğinden, bu eserinin dibacesinde hocası için mağfiret diliyor ve: “Zaman onun bir mislini daha getirmemiş ve hiçbir insan gözü onun bir benzerini görmemiştir.” diyerek hocasını minnetle anıyor.<sup>45</sup>

İfade ettiğimiz gibi Hacı Paşa'nın şer'î ilimleri tahsil ettiği hocaları o dönemin en meşhur âlimleri olan Muhammed b. Mübârekşah (ö. 784/1382) ve Ekmeleddin el-Bâbertî'dir (ö. 786/1384). Medrese arkadaşları; Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 816/1413) ve Bedreddin Simavî'dir (ö. 823/1420). Mevlana Şemseddin Fenâri (ö. 834/1431) ve şair Ahmedî (ö. 815/1412) Mısır'a geldiklerinde ise Hacı Paşa şer'î (dini) ilimleri tahsil ederek Kahire'de Şeyhûniye Medresesi'nden icazetini almış bir âlimdir.<sup>46</sup>

Burada yeri gelmişken Şeyhûniye Medresesi/Hankâhı hakkında bilgi vereceğiz. Çünkü Mısır'a ilmini ikmal için gelen Hacı Paşa'nın Mısır hayatındaki en önemli iki yerden birisi Şeyhûniye Medresesi/Hankâhı'dır. Diğeri de Kalavun Hastanesi'dir ki ona da ilerde değineceğiz.

<sup>43</sup> Hacı Paşa, *Şifaiü'l-Eskâm ve Devaiü'l-Âlâm*, Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 4982, vr. 1<sup>b</sup>; Ünver, *a.g.e.*, s. 9.

<sup>44</sup> Hilmizâde, İbrahim Rıfat, “Tarih-i Eslefâ Bir Nazar”, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 15 Mart 1312, s. 2.

<sup>45</sup> Hacı Paşa, *Şifaiü'l-Eskâm*, Vr. 2<sup>a</sup>.

<sup>46</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 22; T.H., “Hâcî Paşa”, *İA*, MEB Yay., İstanbul 1977, V, 28; Ünver, *a.g.e.*, s. 3-4; Köker, *a.g.e.*, s. 17; Göde, *a.g.e.*, s. 15; Demir, *a.g.e.*, s. 114; Gölpınarlı, Abdülkadir, *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, Eti Yay., İstanbul 1966, s. 108.

Hankâh, kökü Farsça olan ev, oda, mâbed manasına gelen “hân” kelimesine, yer bildiren “-gâh” eklenerek türetilmiştir. Terim olarak ise, dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlar için kullanılmaktadır.

Hankâhın şekillenmesinde rakip bir kurum olan medresenin etkisi olmuş ve bazen hankâh medresenin işlevlerini de yüklenmiştir. İlk hankâhlar son derece basit ve sade olup çok defa kerpiçten ve ağaçtan yapıldıkları için fazla dayanıklı değillerdi. İlk sûfilerin sade bir hayat yaşamaları da hankâhların fizikî yapısına fazla önem vermelerine engel oluyordu. Ancak sonraki dönemlerde devlet adamlarının ve servet sahiplerinin hankâh yapımına yardımcı olmaları, bazan kendi adlarına hankâh yapturmaları, mimari değeri olan sağlam yapıların ortaya çıkmasına vesile olmuştur.<sup>47</sup>

Memlükler döneminde Trablusşam nâibliği yapan Emîr Şeyhû en-Nâsirî tarafından 750/1349 yılında Şeyhû Camii yaptırılmıştır. Revaklı, avlulu cami tipinin küçük ölçekte bir devamı olan bu caminin karşısına yine Emîr Şeyhû tarafından 756/1355’de Şeyhûniye Hankâhı inşa ettirilmiştir.<sup>48</sup> Kahire’deki bu hankâhta dört mezhep fıkhı, hadis, kıraat ve tasavvuf okutuluyordu.<sup>49</sup>

İşte Hacı Paşa’nın Mısır’a geldiği dönemde Şeyhûniye Hankâhı da sadece tasavvufî yönüyle değil aynı zamanda medrese hüviyetinde çok yönlü bir eğitim yuvası idi.

Süheyl Ünver, 1951 yılında Şeyhûniye Hankâhı’nı ziyaret ettiğini söylemektedir. Eserinde bu hankâhın mimari özellikleri ve mükemmel tezyinatıyla ilgili bilgi verdikten sonra hankâhın sırf bu tezyinatıyla ilgili ayrı bir eser yazılmağa layık olduğunu beyan etmektedir. Ayrıca hankâhın avlusundan içeri girince birçok odanın sıralandığı ve Hacı Paşa’nın, bu odaların hangisinde senelerce tedris yaptığının bilinemediğini açıklamaktadır. Bu odanın hatırasının ise Mısır’a ilim tahsili için gelen başta şâir Ahmedî (ö. 815/1412), Seyyid Şerif Cürcanî (ö.

<sup>47</sup> Uludağ, Süleyman, “Hankah”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 42.

<sup>48</sup> Eruz, A. Fulya, “Memlükler”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 98.

<sup>49</sup> Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 327.

816/1413), Bedreddin Simavî (ö. 823/1420) ve Şemseddin Fenâri (ö. 834/1431) gibi birçok talebenin uğrak yeri olması açısından önemli olduğunu ifade etmektedir.

Süheyl Ünver 1951'deki ziyaretinde halen hankâhın ayakta ve ma'mur olduğunu sevinçle beyan etmektedir.<sup>50</sup> Günümüzde de Hankâh, o muhteşem güzelliğiyle ayakta olup, ziyaretçilerini ağırlamaya devam etmektedir.<sup>51</sup>

Hacı Paşa Şeyhûniye Hankâhı'ndaki medrese talebeliğinin nihayetinde şiddetli bir hastalığa yakalanmış, bu hastalık sebebiyle tıp ilmine merak salmış, zamanın en mütehassıs hekimlerinden dersler almıştır.<sup>52</sup> Hatta bazı kaynaklara göre kendi hastalığını da tedavi etmeyi başarmıştır.<sup>53</sup> Bu olay onu tıp ilmine sürüklemiş ve çok da başarılı olmuştur. Bu alanda daha Mısır'da iken eserler vermeye başlamıştır.<sup>54</sup>

Hacı Paşa, Mısır'da islamî ilimleri hâiz bir âlim iken neden ayrıca tabipliğe merak saldığına *Şifai'l-Eskâm* eseri başlangıcında şöyle anlatıyor:

“Gördüm ki tıp ilmi; mutluluk ve övüncün en büyüğü, bütün eserlerin ve yapılacak şeylerin en güzeldir. Çünkü nefes ve ruhların hayatı, beden ve iç âlemin sıhhati bu ilimle olduğu gibi bütün hastalık, arıza ve elemelerden kurtuluş da ancak bu ilim ile mümkündür. Medeniyet ve dinlerin değişmesiyle bu ilmin bilinenleri değişmediği gibi zaman ve mekânın değişmesiyle de asla özelliğini yitirmez. Bunun içindir ki bütün şariatler, devletler ve milletler bu ilmin mertebesinin yüksekliğine, azamet ve şerefine şahadet etmişlerdir.

Hazreti Peygamber'in “*عِلْمُ الْعِلْمَانِ : عِلْمُ الْأَبْدَانِ ، وَعِلْمُ الْأَدْيَانِ*” “*İlim ikidir; bunlar: bedenler ilmi ve dinler ilmidir.*” hadisine<sup>55</sup> muvafık olarak bir sözcü de: “İlim ikidir: Tabiat ilmi, şariat ilmi” demiş ve çok güzel söylemiştir. İşte ben bu hakikati anlayınca tıbbî meselelerin tahakkuku ile meşgul olmaya ve tecrübî ilimlerin

<sup>50</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 15-16.

<sup>51</sup> Şeyhuniye Hankâhı'nın şu anki durumu hakkında bkz. <http://ar.egypt.travel/attraction/index/al-amir-shaykhu-al-umari-mosque-and-khanqah>.

<sup>52</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 4; Şevki, Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebâbeti Tarihi*, Sad. İlder Uzel, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 180; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 20.

<sup>53</sup> Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 209; Şevki, *a.g.e.*, s. 180; Bilmen, *a.g.e.*, s. 408.

<sup>54</sup> Köker, *a.g.e.*, s. 17.

<sup>55</sup> Aclûnî, bu hadisin mevzu' olduğunu bildirmiştir. Bkz. Aclûnî, İsmail b. Muhammed Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988, II, 68.

müşahedesiyle yükselmeye başladım. Senelerce hastanelerde ihtisas kesbetmeye, sonra da hekimlik işlerini ve bu konuda gerekenleri yapmaya başladım. Özellikle Müslümanlara “Kahire” (kahır/sıkıntı) olmamasını temenni ettiğim “Mısır’l-Kahire” de olan Kalavun/Mansûrî hastanesinde çalıştım. Allah bu binayı yapana rahmet etsin ve binayı harap olmaktan korusun.”<sup>56</sup>

Mısır o sıralarda birçok yetenekli ve zeki Türk talebesi için de bir ilim merkezi olmuştu. Hacı Paşa, Mısır’da şâir Ahmedî ve meşhur Mevlânâ Şemseddin Fenarî ile de buluşmuştur. Fakat onların Mısır’a geldikleri tarihlerde Hacı Paşa Medrese-i Şeyhûniye’de çalışarak yetişmiş bir âlim, bir hekimdir. Tıp alanında *Kitabü’t-Teâlîm* ve *Kitabü’l-Ferîde* adlı eserlerini dahi yazmıştır. Onu duyan Mısır’daki Türkler onunla konuşup tanışmayı bir şeref telakki etmişlerdir. Dolayısıyla, Hacı Paşa, Mısır’da çok göze girmiş, kendisini, muhitine, üstatlarına ve oraya gurbete gelen Türk talebesine sevdirmeyi başarmış bir âlimdir.<sup>57</sup>

Anadolu’dan Mısır’a her kim gitse, orada senelerce kalarak ilim ve tıp tahsil eden, hastane başhekimliği de yapan Hacı Paşa’yı mutlaka ziyaret ederdi. O dönemde Mısır’a giden meşhur kimselerin biyografilerinden bunu öğreniyoruz. Hacı Paşa oraya gelen bütün herkese, adeta Anadolu’nun gönüllü kültür ateşesi gibi hizmet vermekte ve yardımcı olmak için çalışmaktaydı.<sup>58</sup>

Süheyl Ünver, Bedreddin Simâvî’nin hayatını ve fikirlerini manzum bir şekilde ele alan M. Cevdet Anday’ın risalesinden “Simavnalı Bedreddin ve Hacı Paşa” isimli bölümünü neşrettiğini beyan ederek, o eserde Bedreddin Simavî’nin ders arkadaşı olan Hacı Paşa hakkındaki düşüncelerini şu kıt’a ile ifade ettiğini söyler:

Hacı paşa dahi ol akl-ı selîm,

Ol sözü cevher o tab’ı müstakim,

Bir sual etti o demde meclise,

<sup>56</sup> Hacı Paşa, *Şifai’l-Eskâm*, vr. 1<sup>b</sup>; Ünver, *a.g.e.*, s. 42.

<sup>57</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 4.

<sup>58</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 16.

Hayret erdi o sualden herkese.<sup>59</sup>

Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Numaniyye*'sinde Hacı Paşa'nın Şeyh Ekmeleddin'den ders aldığı dönemde şâir Ahmedî ve Molla Fenârî'nin onun ders arkadaşları olduğunu beyan ettikten sonra şu anekdotu paylaşır: “Bir gün Allah'ın velîlerinden biri, bu üç arkadaşı ziyarete gelir;

Şâir Ahmedî'ye:

— “Sen vaktini şiirde harcayacaksın”;

Hacı Paşa'ya ise:

— “Sen ömrünü tıp alanında geçireceksin”;

Şemseddin Fenârî'ye hitaben de:

— “Sen de din ve dünya riyâsetini, ilmi ve takvayı bir arada toplayacaksın”, der.

Taşköprizâde devamında, bu velî zatın dediği gibi şâir Ahmedî'nin, Germiyanogulları hükümdarına eşlik ederek şiirle meşgul olduğunu, Hacı Paşa'nın ise kendisine isabet eden ağır hastalık sebebiyle tıp alanında iştigal etmeye mecbur kaldığını yazmıştır.<sup>60</sup> Müellif, Molla Fenârî hakkında ise bir şey söylememiştir.

Hacı Paşa'nın Mısır'da ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Fakat kuvvetli Arapça bilgisinden Mısır'a çok genç yaşta gittiğine ve orada çok kaldığına hükmedebiliriz.

Hacı Paşa eski tabirle zül'cenâheyn bir âlimdir. Şer'î ve tıbbî ilimleri birlikte öğrenmiştir. Hatta o tarihlerde Kahire'nin en meşhur hastanesi olan Kalavun Darüşşifası'nda muvazzaf hekimlik görevi vardır.<sup>61</sup>

Taşköprizâde'nin, “Mısır bîmâristânı ona havale edildi ve Hacı Paşa burayı çok güzel idare etti” ifadesinden<sup>62</sup> onun bu hastanede başhekimlik yaptığı da anlaşılmaktadır.

<sup>59</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 11.

<sup>60</sup> Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 28-29.

<sup>61</sup> Hacı Paşa, *Şifai'l-Eskâm*, vr. 1<sup>b</sup>; Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 52; Bursalı, *a.g.e.*, s. 209; Bilmen, *a.g.e.*, s. 408; Adıvar, *a.g.e.*, s. 22; T.H., “Hâcî Paşa”, *İA*, V, 28.

<sup>62</sup> Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 52.

Burada yeri gelmişken, Hacı Paşa'nın uzun yıllar çalıştığı hatta başhekimlik yaptığı Kalavun (Mansurî) Külliyesi/Hastanesi<sup>63</sup> hakkında da bilgi vermek istiyoruz.

Kalavun hastanesi, Mısır'da İslâm sanatının ortaya koyduğu en önemli yapılardan biri olup 683/1284-85'de Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Mansûr Kalavun tarafından inşa ettirilmiştir. Cami, medrese, türbe ve hastaneden (bîmâristan) meydana gelmektedir. Külliye'nin üzerinde bulunduğu sokağa sadece medrese ve türbenin cepheleri bakmakta, arka tarafta bulunan bir geçit hastaneye kadar uzanmaktadır. Kalavun Külliyesi'nin cephesi 20 metreyi bulan yüksekliğiyle âbidevî bir görünüm arz etmektedir. Kalavun, sultan olmadan önce 675/1276 yılında Şam'da Nûreddin Zengî'nin bîmâristanını görmüş ve burada tedavi olmuştur. Bu yapıdan ilham alarak Kahire'de "Bîmâristânü'l-Mansûrî" adıyla da anılan kendi bîmâristanını yaptırmıştır.<sup>64</sup>

Hacı Paşa'nın uzun yıllar görev yaptığı bu hastaneden bahseden Süheyl Ünver, eserinde, o dönem için hastanenin özelliklerini bize şöyle yansıtmaktadır: "Hastane dört kısımdan ibarettir. Ayrıca türbeye<sup>65</sup> ilave edilmiş bir "Darü'l-Eytâm" ve hamam da yapılmıştır. Hastalar sedirde yatar, kadın hastalara kadınlar bakardı. Hummalı hastalıklar, göz hastalıkları, yaralılar ve ishalliler için daireler ve yerler ayrı ayrı olurdu. Bunlar bir arada yatırılmazlardı. Kadın hastalar ve cüzzamlılar ayrı ayrı yerlerde idiler.

İlaçlar ve şuruplar hastanede hazırlanır ve ayrı ayrı yerlerde saklanırdı. Hasta bakıcıların da ayrı yerleri vardı ve her dairenin su tertibatı mükemmeldi. Hastanelerin başında bulunan başhekimler devrin en âlim tabipleriydiler ve yalnız amelî değil nazarî de ders verirlerdi.

Kalavun hastanesinde yatacak hastalar için sayı tayin edilmemiş ve zengin-fakir ayrımı yapılmamıştır. Hastaların kalacakları süre de, hekimin tercihinine bırakılmıştır. Hatta evinde hasta yatanlar için tertibat alınmış ve hastane hizmetleri

<sup>63</sup> Yusuf Erdoğan, bu hastanenin Türk Hastanesi olduğunu söylemektedir. Bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 21.

<sup>64</sup> Abouseif, Doris Behrens, "Kalavun Külliyesi", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 228-229.

<sup>65</sup> Bu türbede Sultan el-Melikü'l-Mansûr Kalavun ve oğlu Ali birlikte medfundur. Bkz. Erdoğan, Yusuf, "Türk Kalavun Hastanesi", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Kayseri 1986, s. 22.

bu suretle dışarda da genişlemiştir. Demek ki, bugünkü evde sağlık hizmetleri ta o günlerde uygulanmıştır.

Son zamanlarda hastanede, hastalara ayrılan kısımların yıkıldığı görülmektedir. Çok süslü bir yapıya sahip olan bu eserin büyük bir bölümünün harap olduğu, bir kısmının da müzelere kaldırıldığı anlaşılmıştır.”<sup>66</sup>

Tıp tarihi hakkında yazılan eserler incelendiğinde Kalavun Hastanesi'nin Avrupa'daki birçok hastanenin yapılmasına örnek teşkil ettiğini öğreniyoruz. Avrupa'da İtalya'nın Milano şehrinde yapılan “Ospedale Maggiore” hastanesinin yapı tarzı, Kalavun hastanesine benzemektedir.<sup>67</sup>

Sağlığın korunması üzerinde ecdadımızın ne derece hassas davrandığını görmekteyiz. Bizde 600-900/1200-1500 yılları arasında en modern hastaneler inşa edilirken ve en yeni tıbbî bilgiler ve tedavi metotları uygulanırken, Avrupa en karanlık devrini yaşamaktaydı. Bir Avrupalı'nın ifadesiyle o dönemde hastaları ahır gibi bir yere dolduruyorlar, lohusa bir kadınla kan kusan bir hasta aynı yerde yatırılıyor ve fareler de aynı odada dolaşıyordu.<sup>68</sup>

Hacı Paşa o dönemde dünyanın en modern ve meşhur hastanesinde başarıyla hekimlik hatta başhekimlik yaparak Anadolu'yu orada temsil etmiş, Mısır'a gelen bütün Türk talebelerinin de ilham kaynağı olmuştur. Buna rağmen o, Mısır'da iken ve bilhassa 771/1370'de pek de refah içinde değildir. Nitekim aynı senenin receb ayında yazdığı *Kitabü't-Teâlîm* adlı eserinin başında, çok güçlüklerle maişet temin ederek muvaffakiyet elde ettiğini bildirmektedir. Kahire'nin diğer dindaşlarına Kahire (kahır/sıkıntı) olmamasını temenni etmektedir.<sup>69</sup>

### 1.1.3. Aydın'a Dönüşü

Hacı Paşa'nın Mısır'dan döndüğü tarihi bilemiyoruz; fakat eldeki verilere göre ilk önce memleketi Konya'ya döndüğü anlaşılmaktadır. Konya'da takriben

<sup>66</sup> Ünver, *a.g.e.*, s.18; Ayrıca bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 23.

<sup>67</sup> Terzioğlu, Alparslan, “İlk Budist, Hıristiyan ve İslam Hastaneleri ve Birbirleri ile Olan İlişkileri”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül 1970, Ankara 1972, I, 295-312.

<sup>68</sup> Erdoğan, “Türk Kalavun Hastanesi”, *a.g.e.*, s. 23.

<sup>69</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 4; Akpınar, *a.g.e.*, s. 493.

782/1380 yılına kadar kaldıktan sonra Aydın iline davet edilmiştir. Çünkü 782/1380'de Ayasluk'da (Selçuk) *Şifaiü'l-Eskâm* adlı eserini telif etmiştir.<sup>70</sup>

O dönemde Aydın ve civarında Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Aydınoğulları Beyliği bulunmaktadır. Bilindiği gibi Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Bizans imparatoruna karşı kazanmış olduğu Malazgirt zaferi ile başlayan Türkiye tarihi beş ana devreye ayrılır. Bu ana devrelerden birincisi, Danişmentliler, Mengücekler, Saltuklular ve Artuklular'ı içine alan Büyük Beylikler Devri; ikincisi, Anadolu Selçuklular Devri; üçüncüsü, Anadolu Türk Beylikleri Devri; dördüncüsü, Osmanlılar Devri ve beşincisi de bugün idaresinde yaşadığımız ve onların mirasını yaşatmaya çalıştığımız Türkiye Cumhuriyeti Devri şeklinde ifade etmek mümkündür.

Tabip Hacı Paşa'nın yaşadığı devir Türkiye Tarihi'nin bu üçüncü devresi olan Anadolu Türk Beylikleri dönemine tekabül etmektedir.

Anadolu Türk Beylikleri devri Anadolu Selçuklu Devleti'nin 640/1243'te Köseadağ'da hezimete uğramasından sonra, Moğol hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalması üzerine doğmuş ve sayıları takriben yirmiyi bulan Türk Beylikleri'ni içine alan ve Türkiye tarihinde önemli bir yer işgal eden devirdir. Bu Beylikler'den biri de XIV. yüzyılın başlarında batı Anadolu'da teşekkül eden Aydınoğulları Beyliği (1308-1390) olup Aydınoğlu Gazi Mehmet Bey (1308-1334) tarafından "Ulu Bey" sıfatıyla merkezi Birgi olmak üzere kurulmuştur.<sup>71</sup>

Kendisine "Mübârezeddin" lakabı da verilen Aydınoğlu Mehmet Bey hakim olduğu yerlere oğullarını vali olarak tayin ettiği sırada İsa Bey pek küçük olduğundan babasının yanında kalmıştır.

Aydınoğulları'nda aile ve devlet disiplini kuvvetli ve yapılacak işler aile erkânının kararıyla olduğundan Mehmet Bey'den sonra, ailenin kararıyla Hızır Bey'den küçük olmasına rağmen, Umur Bey hükümdarlığa seçilmiş ve Umur Bey'in şehadetinden sonra, yine aile kararıyla Hızır Bey devlet başkanı olmuştur.

<sup>70</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 4-5.

<sup>71</sup> Akın, Himmet, *Aydınoğulları Tarihi*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1968, s. 30-31.

Hızır Bey'in 1365'ten evvel vefat etmesiyle de, kardeşi İsa Bey, Aydınogulları hükümdarı olmuştur.

İsa Bey âlim olup ilim erbabının hangi din ve mezhepte olursa olsun koruyucusu idi. Zamanında fikrî faaliyet çok ilerdedir. Ayasluk (Selçuk)'da yaptırmış olduğu 776/1377 tarihli güzel bir camii vardır. Bu cami de o dönemin sanatının güzelliğini ve inceliğini yansıtmaya bakımından mühimdir. Meşhur tabip Hacı Paşa, İsa Bey'in yanında bulunarak *Şifai'l-Eskâm ve Devau'l-Âlâm* isimli eserini 782(1380) de Ayasluk (Selçuk)'da tamamlayarak İsa Bey'e ithaf etmiştir.

Yıldırım Bayezid'in 1390 yılında Aydınogulları Beyliği'ni ilhak etmesiyle İsa Bey gelip saygı göstermiş, Yıldırım Bayezid namına hutbe îrad edilip, sikke basılmıştır. Ardından Yıldırım Bayezid, İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun'la evlenmiş,<sup>72</sup> böylelikle akrabalık bağı kurulmuştur.

Aydınogulları Beyliği, Timur'un Ankara Savaşı'nda (1402) Yıldırım Bayezid'i mağlup etmesine kadar tam on iki yıl Osmanlılarda kaldı. Timur bu savaştan sonra, Aydınogulları'na eski topraklarını geri verdi. Beyliğin başına İsa Bey'in oğlu Musa Bey, onun kısa süre sonra ölümü üzerine de II. Umur Bey geçti (1403). Ardından amcaoğulları (İbrahim Bey'in oğlu) Cüneyd Bey başa geçerek, II. Murad'ın 1425 yılında Aydınogulları Beyliği'ni ilhakına kadar beyliğin hakimiyetini devam ettirmiştir.<sup>73</sup>

Hacı Paşa *Şifai'l-Eskâm* adlı eserinden başka, 800/1397-98'de Arapça olarak *Kummiyyü'l-Celâli (Kitabü's-Saade ve'l-İkbâl)* adlı eserini de Ayaslûk'ta yazmıştır. Süheyl Ünver, Hacı Paşa'nın bu eserin başlangıcındaki "Celaleddin Hızır b. Aliyyü'l-Hattab el-maruf bi'l-Hac Paşa Kadî-i Ayaslûku'l-Mahrusa" künyesinde geçen Kadı tabiriyle onun kadılık yapmış olduğunu belirtse de<sup>74</sup> başta Adnan Adıvar olmak üzere tarih araştırmacıları, Hacı Paşa'nın kadılık yapmadığı görüşündedirler.<sup>75</sup>

<sup>72</sup> Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984, s. 112-113.

<sup>73</sup> Akın, Himmet, "Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *AÜDTCFD*, 1947, c. 5, sy. 1, s. 97-98.

<sup>74</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 5, 14; Hacı Paşa'nın bahsi geçen eseri için bkz. Hacı Paşa, *Kummiyyü'l-Celâli*, Manisa Muradiye Ktp, nr. 1788.

<sup>75</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 22, dipnot 1; Göde, *a.g.e.*, s. 15.

Hacı Paşa, 798'de (1395-1396) Aydınolu İsa Bey'in ricası üzerine Aydın'a gelmiş ve Birgi'de oturmuştur. Fakat 782 Ramazan'ında muhakkak Ayaslük (Selçuk)'dadır. Çünkü *Şifai'l-Eskâm*'ın dibacesinde 782/Ramazan tarihi geçmektedir. Sonra belki Konya'ya gitmesi muhtemeldir.<sup>76</sup> Konya'dan ne zaman Aydın'a döndüğü ile ilgili bir bilgimiz bulunmamaktadır. Muhakkak olan bir şey varsa 782/1380'den beri Anadolu'da bulunmaktadır ve Konya'da iken yapılan davet üzerine Aydın iline gelmiş olması muhtemeldir. Aydınoluğulları'nın yanında bulunduğu seneler içinde tekrar Konya'ya döndüğüne dair elimizde hiçbir bilgi yoktur. Ona sadece bu cihetle Aydınlu demek doğru olabilir. Çünkü Aydınluhların memleketi ikinci vatanı olmaktadır.

Hacı Paşa, Aydın ilinde hekimlik yapmış, Arapça-Türkçe tıbbî ve ilmî eserler telif etmiştir. Türkçe olarak kaleme aldığı *Teshil* eserini ve *İhtilâç*<sup>77</sup> risalesini Zilhicce 810/1408'de burada yazmıştır. Yine Türkçe olarak kaleme aldığı *Müntehab-ı şifa* eserini yazdığı yeri ve tarihi ise henüz bilmiyoruz.

Hacı Paşa, Aydınoluğulları'ndan Mehmet ve oğlu İsa Bey'ler zamanında maddi sıkıntı çekmemiş ve en mühim mevkilerde bulunmuş, itibar görmüştür. Hatta Aydınoluğulları bilhassa İsa Bey kendisini Aydın'da bulunmadığı tarihlerde bile himaye etmiştir ki bu sebeple Hacı Paşa *Şifa'ül-Eskâm* dibacesinde<sup>78</sup> onun geçmiş lütuflarını yâd etmiştir.<sup>79</sup>

Hekimlik görevi yanında Ayasluk ve Birgi medreselerinde hocalık yapan Hacı Paşa'nın bir Türk hekimi olarak hükümdardan ve saray erkânından çok itibar gördüğü ve halk tarafından sevildiği muhakkaktır. Kendisine Hacı Paşa lakabının nerede verildiğini bilmiyoruz. Gençliğinde ve Mısır'daki tahsil hayatında Hızır b. Ali diye bilinmektedir. "Hacı Paşa" unvanının Aydın'daki ikametinden sonra yazdığı eserde görülmesine göre bu unvan kendisine Aydınoluğulları'nın bir teveccühü

<sup>76</sup> Cemil Akpınar, Konya'ya geri dönmesinin sebebini; İsa Bey'in vefatı nedeniyle Aydınolu Beyliği'ndeki siyasî karışıklıklar olarak göstermektedir. Bkz. Akpınar, Cemil, "Hacı Paşa", *DİA*, XIV, 493.

<sup>77</sup> Hacı Paşa'nın *Teshil* adlı eserine ilave etmiş olduğu, organların seçirmelerinden çıkarılan tıbbî manaları anlatan bir risaledir. Bkz. Ünver, *a.g.e.*, s. 37.

<sup>78</sup> Hacı Paşa, *Şifa'ül-Eskâm*, vr. 2<sup>a</sup>.

<sup>79</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 5.

dolayısıyla verilmiş olabilir.<sup>80</sup> Hacı Paşa'nın da bu lakabı çok sevdiği, eserlerinde isminin yerine hep bu lakabı kullanmasından anlaşılmaktadır.<sup>81</sup>

#### 1.1.4. Vefatı

Kaynakların birçoğu Hacı Paşa'nın 820/1417 tarihinde vefat ettiğini yazmaktadır.<sup>82</sup> Bazı kaynaklar ise onun 816/1413'te vefat ettiğini bildirmektedir.<sup>83</sup>

Oysa *Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr* tefsirinin başında bizzat Hacı Paşa, bu eserini Sultan II. Murat zamanında cem' ettiğini yazmaktadır.<sup>84</sup> Buna göre 824 (1421)'de hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Yani Hacı Paşa, en büyük eseri olan tefsirini II. Murad'ın tahta çıkışından (824/1421) sonra yazmaya başlayıp ona ithaf ettikten sonra vefat etmiştir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Süheyl Ünver, onun 827 (1424) yılı civarında vefat ettiğine dair kanaatini belirtir.<sup>85</sup> Hacı Paşa, bugün İzmir'in Ödemiş ilçesinde bulunan Birgi'de Hıdırlık mevkiinde metfundur. Mezarının üstüne 1935'te mermerden bir âbide yapılmıştır.<sup>86</sup>

Hacı Paşa Sultan II. Murat'ın saltanatının ilk senelerinde belki de onun tahta geçmesinden birkaç sene sonra 828-829'te (1425-1426) vefat etmiştir ki bu tarihlerde Hacı Paşa bir hayli yaşlı olup, takriben 90 yaşlarındadır.<sup>87</sup>

## 1.2. ESERLERİ

Daha çok tıp sahasındaki eserleriyle tanınan Hacı Paşa tefsir, kelâm ve mantık konularında da değerli çalışmalar yapmış, üç adet Türkçe tıp kitabı dışında

<sup>80</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 4.

<sup>81</sup> Hacı Paşa, *Mecmau'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 2<sup>a</sup>.

<sup>82</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 21; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 209; Bilmen, *a.g.e.*, s. 408; Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul 1951, I, 345.

<sup>83</sup> Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Hâzir*, Beyrut 1409/1988, I, 172; Adıvar, *a.g.e.*, s. 21.

<sup>84</sup> Hacı Paşa, *Mecmau'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 2<sup>a</sup>.

<sup>85</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 6, 79.

<sup>86</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 79-81.

<sup>87</sup> Kaynaklarda geçen tahmini doğum (1335-1339) ve vefat (1425-1426) tarihleri bize Hacı Paşa'nın vefatında yaklaşık 90 yaşında olduğunu göstermektedir.

kalan eserlerinin tamamını Arapça yazmıştır. Hacı Paşa'nın eserlerini, Süheyl Ünver'in tasnif ettiği şekilde<sup>88</sup> genel olarak iki başlık altında inceleyeceğiz.

### 1.2.1. Tıbbî Eserleri

Hacı Paşa tıbbî eserlerinin çoğunu Arapça, bazılarını da Türkçe olarak kaleme almıştır. Eserlerini Arapça olarak kaleme alması o dönem için Arapça'nın ilim dili olması sebebiyledir. Dolayısıyla ilimle meşgul olan herkes bu dili bilmek ve bu dilde yazılmış olan kitapları da takip etmek mecburiyetindedir. Sonra Hacı Paşa gibi ilim adamları eserleriyle yalnız memleketindeki belirli bir zümreye değil, Müslüman dünyasındaki bütün âlimlere hitap etmek durumundaydılar. Hacı Paşa Mısır'dan döndükten sonra bile bu teamülden ayrılmamış, tüm Müslümanların yararlanabilmesi adına eserlerinin çoğunu Arapça olarak telif etmeye devam etmiştir.

Selçuklu Devleti'nin yerine kurulan beyliklerde, başta bulunan beylerin kendi millî dillerine değer vermeleri, nihayetinde ise Karamanoğulları döneminde Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesiyle Türkçe yazı dilinde filizlenmeye başlamıştır. Hele bu beylerin Türkçe yazan ilim adamlarını ve şairleri koruyup teşvik etmeleri, filizlenmeye başlayan bu yazı dilinin gelişmesine yardım etmiş neticede Türkçe telif eserler yazılmaya başlanmıştır.<sup>89</sup>

Hacı Paşa da *Müntehab-ı Şifa*, *Teshil* ve *Bevâsîr* isimli eserlerini Türkçe yazmış ve Aydınoğlu Mehmet Bey'e ithaf etmiştir. Hacı Paşa'nın bu sahadaki çalışmaları dolayısıyla ki eserleri Türkçe olarak yazılan ilk tıbbî eserler kronolojisinde hemen hemen ilk sırada yer almaktadır.<sup>90</sup>

#### 1.2.1.1. Türkçe Tıbbî Eserleri

##### 1.2.1.1.1. *Müntehab-ı Şifa* (منتخب شفاء)

Bazı nüshalarda “Şifâ-yı Müntehab” diye adlandırıldığı görülen kitap, müellifin *Şifâü'l-Eskâm* eserinden aynı planda yaptığı Türkçe bir özettir. Anadolu'da

<sup>88</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 6.

<sup>89</sup> Özkan, Mustafa, “Yenileşme Sürecinde Türk Dili”, *İÜTDED*, XXXII, İstanbul 2005, s. 85.

<sup>90</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. IV.

yazılmış ilk Türkçe tıp kitaplarından olan bu çalışma, diğer Türkçe kitabı *Teshîl* ile muhteva bakımından benzerlik gösterir; fakat detaylı olması sebebiyle ondan daha önemlidir.<sup>91</sup>

Adnan Adıvar ise Hacı Paşa'nın *Kummiyü'l-Celâlî (Kitabü's-Saade ve'l-İkbâl)* adlı eserini tanıtırken *Müntehab-ı Şifa* ile *Teshîl*'i birbirinin aynı sayar ve ikisinin de Hacı Paşa tarafından, *Kitabü's-Saade ve'l-İkbâl* adlı eserinden tercüme edildiğini vurgular. *Teshîl*'in, *Müntehab-ı Şifa*'dan bir ayrılığı varsa o da nazarî ve güç kısımların bu ikinci eserde olmamasından kaynaklanan küçük bir fark olduğunu söyler.<sup>92</sup>

Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde iki bab halinde nazarî ve amelî tıp bilgileri verilir; ikinci bölümde yiyecek içecek ve ilâçlar, üçüncü bölümde ise hastalıklarla sebepleri, teşhis ve tedavi yolları anlatılır. Birçok nüshası bulunan eser, Zafer Önler tarafından yapılan bir araştırma ile birlikte Latin harfleriyle yayımlanmıştır.<sup>93</sup> Ayrıca Konya'da bulunan iki nüshadan biri Konya Müzesi Kütüphanesi, nr. 2816'da, diğeri Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 7398'de kayıtlıdır.

#### 1.2.1.1.2. *Teshîl* (تسهيل)

*Müntehab-ı Şifâ* ile aynı tertip üzere yazılmakla birlikte ona göre biraz yüzeyseldir ve ayrıca bazı düzen değişiklikleri de gösterir.<sup>94</sup> Kâtip Çelebi, *Teshîl*'den bahsederken eserin üç kısımda vücuda getirildiğini belirterek, birinci kısmı, tıp ilmi ve amelî uygulamalarından; ikinci kısmı, gıdalar, şerbetler ve devalardan; üçüncü kısmı ise, hastalıkların alamet ve sebeplerinden bahsettiğini beyan ediyor.<sup>95</sup> Bu da bize, Adnan Adıvar'ın *Müntehab-ı Şifâ* ile *Teshîl*'in birbirinin aynı veya çok benzeri olduğuyla ilgili sözünde haklı olduğunu göstermektedir.<sup>96</sup>

<sup>91</sup> Akpınar, *a.g.e.*, XIV, 495.

<sup>92</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 23-24.

<sup>93</sup> Hacı Paşa, *Müntehab-ı Şifâ*, Haz. Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1990; Ayrıca Bkz. Ünver, *a.g.e.*, s. 24-29.

<sup>94</sup> Akpınar, *a.g.e.*, XIV, 495.

<sup>95</sup> Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 408.

<sup>96</sup> Bkz. Bu tezin *Müntehab-ı Şifâ* başlığı.

Süheyl Ünver, Halil Edhem Arda'nın özel kütüphanesinde mevcut olan Hacı Paşa'nın *Teshîl* eseri sonundaki "Bu *Teshîl* eseri ve *İhtilâç*<sup>97</sup> risalesi, hicrî 810 yılında Zilhicce ayı başlarında hitâma ermiştir" yazısını okuduğunu dolayısıyla eserin (810/1408) yılında telif edilmiş olabileceğini söyler.<sup>98</sup> *Teshîl*'in birçok yazma nüshası vardır. Eser II. Bayezid devri tabiplerinden Sabuncuoğlu Şerefeddin'in öğrencisi Muhyiddin Mehî tarafından manzum hale getirilmiştir. Onun 16 Muharrem 872 (17 Ağustos 1467) tarihinde tamamlayıp "Müfîd" diye adlandırdığı bu çalışma "*Nazm-ı Teshîl*" adıyla da tanınmış olup Sabuncuoğlu'nun istinsah ettiği sanılan bir nüshası Ankara'da Millî Eğitim Bakanlığı Genel Kitaplığı, nr. 60'dadır.<sup>99</sup>

### 1.2.1.1.3. *Bevâsîr* (بواصير)

Hacı Paşa'nın, basur hastalığına dair beş baktan oluşan risalesidir. Risale, basur tedbir ve tedavisi, basura fayda veren gıdalar, basur hastalığında kullanılan şerbetler, münferid ilaçlar, basur sıkıntısının keyfiyeti gibi konulardan bahsetmektedir.<sup>100</sup>

Eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Camii Kütüphanesi, nr. 849'da kayıtlı olan Hacı Paşa'nın *Teshîl* isimli eserinin ilavesindedir.<sup>101</sup>

### 1.2.1.2. Arapça Tıbbî Eserleri

#### 1.2.1.2.1. *Kitâbü't-Te'âlîm* (كتاب التعاليم)

7 Receb 771 (4 Şubat 1370) günü Şeyhûn Medresesi'nde tamamladığı eserinin önsözünde Hacı Paşa bu kitabı, Hipokrat, Câlînûs, İbn Sînâ, Necîbüddin es-Semerkandî ve Alâeddin Ali b. Ebi'l-Hazm (İbnü'n-Nefis) gibi meşhur hekimlerin eserlerinden naklederek yazdığını bildirmektedir. Yahudi-Hristiyan ayrımı

<sup>97</sup> Hacı Paşa'nın *Teshîl* adlı eserine ilave etmiş olduğu, organların seçilmelerinden çıkarılan tıbbî manaları anlatan bir risaledir. Bkz. Ünver, *a.g.e.*, s. 37.

<sup>98</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 37.

<sup>99</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 34-36.

<sup>100</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 37; Akpınar, *a.g.e.*, s. 496.

<sup>101</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 37.

gözetmeksizin bütün mahir hekimlerden istifade ettiğini ve kendi tecrübelerini de ilâve ederek yazdığını söylediği bu kitabı dört ta'lim<sup>102</sup> halinde düzenlemiştir.

Tıbbın esaslarından bahseden birinci ta'limin ilk kısmında nazarî, ikincisinde uygulamalı tıp bilgileri verilir. İkinci ta'limin birinci kısmında yiyecek-içeceklerden, ikinci kısmında basit ve birleşik ilâçlardan, üçüncü ta'limde baştan ayağa kadar bütün organların hastalıkları ile sebep, belirti ve tedavilerinden, dördüncü ta'limde ise bir organa mahsus olmayan genel hastalıklardan bahsedilir. Müellif, kitabına “Vasiyyet” başlığını taşıyan bir sonsöz ekleyerek hekimlere dikkat etmeleri gereken hususlar ve hekimlik ahlâkı konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.<sup>103</sup>

Bildiğimiz kadarıyla eserin biri Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Vâlîde Sultan, nr. 258/1'deki müellif hattı, diğeri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 1947'de olmak üzere muhafaza edilen iki nüshası bulunmaktadır.<sup>104</sup>

#### 1.2.1.2.2. *Kitabü'l-Ferîde* (كتاب الفريدة)

Hacı Paşa bu kitabını da Şeyhûn Medresesi'nde 771/1370'de yazmıştır. Üç bapta oluşan eserin birinci babında, tıp külliyyatından; ikinci babta, gıdalar ve devaların özelliklerinden; üçüncü babta ise hastalıkların sebepleri, alâmetleri ve tedavilerinden bahsedilir. Kitabın bilinen tek nüshası müellif hattı olarak *Kitâbü't-Te'âlîm* ile birlikte ciltlenmiş şekilde, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Vâlîde Sultan, nr. 258/2'dedir.<sup>105</sup>

#### 1.2.1.2.3. *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm* (شفاء الأسقام ودواء الآلام)

“*Şifâ-yı Hacı Paşa*” ve “*Kânûn-ı Hacı Paşa*” isimleriyle de meşhur olan kitap, Aydın ilinde yazdığı tıp konusundaki en önemli eseri olup Anadolu Türk hekimleri arasında büyük ün yapmıştır. Bu konuda öğrencilerinden şair ve hekim Sinan Paşa bir methiye yazmış, methiyesinde bu eseri, İbn Sinâ'nın *Kanun*'u, Ebu Bekir Râzî'nin *el-Hâvî*'si, Ebu İbrahim Cürçânî'nin *Zahire-i Harzemşâhiye*'si ve İbn

<sup>102</sup> Kitab dört ta'lim (bölüm) üzere yazıldığından kitabın ismi olarak “ta'lim” kelimesinin çoğulu “teâlîm” kullanılmıştır ki “Ta'limler Kitabı” demektir.

<sup>103</sup> Adivar, *a.g.e.*, s. 23; Ünver, *a.g.e.*, s. 52.

<sup>104</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 51, 53.

<sup>105</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 53, 54.

Sinâ'nın hocası Ebü'l-Hasan b. Nuh'ul-Kamerî'nin *Guna ve Muna* eserleriyle aynı kıymette tuttuğunu manzum şekilde ifade etmiştir.<sup>106</sup> Nev'îzâde Yahyâ Efendi *Netâicü'l-Fünûn*'unda<sup>107</sup> ve Ayaşlı hekim Şâ'bân-ı Şifâî, *Şifâiyye*'sinde<sup>108</sup> Hacı Paşa'yı ve bu eserini medhü sena etmişlerdir.<sup>109</sup>

Hacı Paşa, Kahire'deki çalışmaları sırasında tıp literatürünü gözden geçirip özetlediği bilgilere hocalarının ve kendisinin tecrübe ve buluşlarını da ilâve ederek yazdığı bu eseri 782 yılının Ramazan ayı sonunda (Aralık 1380) Ayasluk'ta tamamlamış ve Aydınolu İsa Bey'e ithaf etmiştir.<sup>110</sup> Eserin müellifinin kendi el yazısıyla olan nüsha<sup>111</sup> dışında, çok sayıda yazması bulunmaktadır.<sup>112</sup> Bir nüshası da Süheyl Ünver ve Adnan Adıvar tarafından 800 (1397) tarihinde yazıldığı belirtilen<sup>113</sup> ve Süheyl Ünver tarafından Konya Müzesi Kütüphanesi, nr. 6358'de kayıtlı olduğu söylenen eseri Konya Müzesi Kütüphane kayıtlarında bulamadık. Konya'da bulduğumuz nüsha müstensih kaydı olmayan bir eser olup, Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 4982'de kayıtlıdır.

Câlinûs ve İbn Sînâ yöntemiyle, fakat kendi şahsî tecrübe ve gözlemlerini de katarak telif edilen bu eser, dört makale halinde düzenlenmiştir. Birinci makalede nazarî ve amelî tıp bilgileri verilir. Yiyecek içeceklerle basit ve birleşik ilâçlara ayrılan ikinci makale İbnü'l-Baytâr'ın *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye*'si ile hemen hemen aynıdır. Üçüncü makalede bütün organlara arız olabilen hastalıkların, dördüncü makalede genel hastalıkların sebep, belirti ve tedavilerinden bahsedilir. Kendi içinde beş baba ayrılan dördüncü makalenin birinci babında ateşli hastalıklar, ikincisinde verem ve cüzzam, üçüncüsünde kırık, çıkık ve burkulmalarla çeşitli sebeplerden oluşan yaralar ele alınmıştır. Dördüncü babda bedenın görünen kısımlarının güzelliği ve temizliğiyle bunların korunması anlatılır.<sup>114</sup> Beşinci babın

<sup>106</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 12, 41; Ayrıca bkz. Dipnot 79.

<sup>107</sup> Nev'îzâde, Yahyâ Efendi, *Netâicü'l-Fünûn*, Köprülü Ktp., III. Ks., nr. 483, vr. 47.

<sup>108</sup> Şâbân-ı Şifâî, *Şifâiyye*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 621, vr. 3a, 15<sup>a-b</sup>.

<sup>109</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 41-42.

<sup>110</sup> Hacı Paşa, *Şifâi'l-Eskâm*, vr. 2a.

<sup>111</sup> Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, III. Ahmed, nr. 2070. Sinan Paşa, yazdığı methiyeyi bu nüshaya eklemiştir. Methiye için bkz. Ünver, *a.g.e.*, s. 12.

<sup>112</sup> Brockelmann, *GAL*, II, 302.

<sup>113</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 22; Ünver, *a.g.e.*, s. 14, dipnot, 25.

<sup>114</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 22-23.

konusu ise zehirler ve panzehirlerdir. Kitap, ölümlerin muhafazası için bir tür mumyalama usulü hakkında açıklamalar ve deontolojik<sup>115</sup> tavsiyelerle sona erer.<sup>116</sup> *Şifâü'l-Eskâm*'ın en önemli özelliği, içindeki bilgilerin açık ifadelerle verilmiş ve bu arada gereksiz ayrıntılardan kaçınılmış olmasıdır.<sup>117</sup>

Adnan Adıvar'a göre eser, *Kitâbü't-Te'âlîm*'in yazıldığı senede ve yerde yazılmış olup onun özetinden başka bir şey değildir.<sup>118</sup>

#### 1.2.1.2.4. *el-Usûlü'l-Hamse* (الأصول الخمسة)

788'de (1386) Süleyman b. Muhammed el-Konevî tarafından istinsah edilen<sup>119</sup> eserin bilinen tek nüshası mevcut olup Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Kaynaklarda adı geçmeyen eser Süheyl Ünver tarafından ortaya çıkarılmış olup kırk altı sayfeden oluştuğu belirtilmektedir. Sağlığı korumak, mizacı düzeltmek ve başlıca hastalıkları ilâçla tedavi etmek için gerekli bilgileri veren kitap Ayasluk'ta yazılmıştır.<sup>120</sup>

#### 1.2.1.2.5. *el-Kümmiyyü'l-Celâlî* (الكمي الجلالی)

*Kitâbü's-Sa'âde ve'l-İkbâl* veya *Künnâşetü'l-Celâl* olarak da bilinen eser 800(1398) yılında Ayasluk'ta neşredilmiştir. Hacı Paşa'nın *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm* adlı diğer tıp kitabının özetidir.<sup>121</sup>

Kitabın isminde olan “küm”, yen (giysi kolu) manasına, “celâlî” ise Hacı Paşa'nın lakabı olan Celâleddin'e izâfe edilmektedir. Dolayısıyla kitabın isminden, yende taşınabilecek küçüklükte bir el kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphanelerde ve fihristlerde eser bazen yanlış olarak “Kimya-i Celâlî” diye kaydedilmiştir.<sup>122</sup>

<sup>115</sup> Deontoloji, bir mesleği uygularken uyulması gereken ahlaki değer ve etik kuralları inceleyen bilim dalıdır. Bkz. MEB, *Hemşirelik*, MEB Yay., Ankara 2013, s. 3.

<sup>116</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 48.

<sup>117</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 23; Ünver, *a.g.e.*, 45; *Şifâü'l-Eskâm* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ünver, *a.g.e.*, s. 41-51.

<sup>118</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 23.

<sup>119</sup> Ahmet Hulusi Köker, kitabın Süleyman b. Muhammed el-Konevî tarafından Hacı Paşa'nın eserlerinden derlenerek oluşturulduğunu, Hacı Paşa'nın kendi telifi olmadığını iddia etmektedir. Bkz. Köker, *a.g.e.*, s. 20;

<sup>120</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 57.

<sup>121</sup> Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1511; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 210-211.

<sup>122</sup> Adıvar, *a.g.e.*, s. 29, dipnot 1; Ünver, *a.g.e.*, s. 55.

Eser dört “kavl”den oluşmaktadır. Birinci kavı, tıp hakkında genel bilgilerden; ikincisi, gıdalar, şerbetler ve devalardan; üçüncüsü, bedenın genel özellikleri ve hastalıklarından; dördüncü kavilde ise vücudun genel hastalıklarından bahsetmektedir.

Bazı yönleriyle *Teshîl*'e çok benzeyen eserden anlaşıldığına göre *Teshîl*'in bazı kısımları bu kitaptan tercüme edilmiştir. Bu kitabın, daha ayrıntılı olanı ise *Müntehab-ı Şifâ*'dır. Diyebiliriz ki bütün bu eserler *Şifâü'l-Eskâm* eserinin farklı farklı özetleridir.

Eserin Beyazıt Devlet Kütüphanesi, nr. 4203 ve Veliyyüddin Efendi, nr. 2536'da iki adet, ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 1648 ve eserin telif edildiği yıl Gıyâseddin Muhammed b. Abdüssamed b. Ali el-İsfahânî tarafından istinsah edilen ve Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 1786'da bulunan nüshaları mevcuttur.<sup>123</sup>

## 1.2.2. Şer'î (Naklî) Eserleri

### 1.2.2.1. *Mesâlikü'l-Kelâm fî Mesâili'l-Kelâm* (مسالك الكلام في مسائل الكلام)

*Şerhu Tavâli'i'l-Envâr* diye de bilinen eser, Kâdî Beydâvî'nin kelâm ilmine dair *Tavâliu'l-Envâr* adlı eserinin şerhi olup son cümlesinde geçen “Mesâlikü'l-Kelâm fî Mesâili'l-Kelâm” ibaresiyle de anılır.<sup>124</sup> Hacı Paşa bu eserin mukaddimesinde çok kıymet verdiği üstadı Mübarekşah Mantıkî'yi medh-ü senâ ederek eserini ona ithaf eder.<sup>125</sup> Sonra himayesiyle ve yardımıyla bütün alanlarda tahsilini tamamladığını söylediği Aydınogulları'ndan İsa Bey'i, devrini ve yaptığı işleri methederek kitabı onun adına telif ettiğini belirtir.<sup>126</sup>

Muhtemelen müellif tarafından yazılmış, 25 Zilkade 783 - 30 Rebûlâhir 784 (10 Şubat - 13 Temmuz 1382) tarihleri arasında İsa Bey'in huzurunda okunmuş bir

<sup>123</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 55-56.

<sup>124</sup> Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1116.

<sup>125</sup> Ünver, *a.g.e.*, s. 61.

<sup>126</sup> Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 210; Bursalı, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih Ulemâ Şuarâ Müverrihîn ve Eubbanın Teracim-i Ahvâli*, s. 93; Ünver, *a.g.e.*, s. 62; Köker, *a.g.e.*, s. 19.

nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih, nr. 3053'dedir. Ayrıca Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Arapça, nr. 1272'de, Edirne Selimiye Kütüphanesi, nr. 1013'te ve Amasya Beyazıt Kütüphanesi, nr. 571/2'de birer nüshası bulunmaktadır.<sup>127</sup>

### 1.2.2.2. *Levâmi'u'l-Esrâr fî Şerhi Metâli'i'l-Envâr Haşiyesi*

(خاشية على لوامع الأسرار في شرح مطالع الأنوار)

Kadı Sirâceddin el-Urmevî'nin mantık konusundaki ünlü eseri *Metâliu'l-Envâr*'ın çok sayıda şerhinden en meşhur şerhi Kutbüddin Râzî'nin hazırladığı *Levâmiu'l-Esrâr fî Şerhi Metâli'i'l-Envâr* adlı geniş kapsamlı eseri üzerine hâşiye mahiyetinde bir çalışmadır; Kâtib Çelebi, 784'te (1382) yazıldığını bildirmiştir.<sup>128</sup> Ayrıca Mecdî de *Şekâik Tercümesi*'nde Hacı Paşa'nın bu şerhe Seyyid Şerif Cürçânî'den önce hâşiye yazdığını, hatta hâşiyenin bazı noktalarını Seyyid Şerif'in tenkit ettiğini bildirmiştir.<sup>129</sup>

Hacı Paşa'nın, eserin mukaddimesindeki ifadesinden eseri, bizzat müellifinden okuyup aldığı notları kendi şerhine eklediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple Hacı Paşa, Kutbüddin Râzî'nin öğrencisi olmalıdır. Kitabın İstanbul'da tespit edilen dört nüshasından ikisi Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa, nr. 315 ve Erzincan, nr. 86'dadır. Diğer nüshalar ise Beyazıt Devlet Kütüphanesi, nr. 3075/2 ve Râğıb Paşa Kütüphanesi, nr. 891'de bulunmaktadır.<sup>130</sup> Ayrıca bu eserin Konya Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi nr. 6920, nr. 565/1, nr. 41 ve nr. 144'de ayrı ayrı dört nüshasını daha tespit ettik.

### 1.2.2.3. *Şerhu Âdâbi'l-Bahs* (شرح آداب البحث)

Hacı Paşa'nın kaynaklarda pek rastlamadığımız bu eseri hakkında sadece Adnan Adivar ve Ziya Demir'in araştırmalarında bahsi geçtiğini gördük.<sup>131</sup> Onlarda da eser hakkında hiçbir bilgi yoktur. Habeşî, şerh ve hâşiyeleri topladığı eserinde,

<sup>127</sup> Akpınar, *a.g.e.*, s. 496; Ünver, *a.g.e.*, s. 61.

<sup>128</sup> Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1716.

<sup>129</sup> Mecdî, *a.g.e.*, s. 74; Taşköprizâde, s. 53; Akpınar, *a.g.e.*, XIV, 493.

<sup>130</sup> Akpınar, *a.g.e.*, s. 496.

<sup>131</sup> Adivar, *a.g.e.*, s. 22; Demir, *a.g.e.*, s. 115.

Hacı Paşa'nın bu eserinin, Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin münazara ve mantıkla ilgili yazdığı *er-Risâletü's-Semerkandiyye fî Âdâbi'l-Bahs* adlı eserinin bir şerhi olduğunu söylemektedir.<sup>132</sup>

Hacı Paşa'nın şerh ettiği bu eser Semerkandî'nin felsefe, fıkıh ve kelâm disiplinlerinin hepsi için geçerli olabilecek şekilde münazara sanatı üzerine telif ettiği ünlü eseridir. Daha önceki müelliflerin cedel, hilâf veya münazara başlığı altında yazdıkları eserler sadece fıkıh yahut kelâm ilmiyle sınırlı kaldığından Semerkandî'nin bu eseri tümel bir tartışma yöntemi geliştirmiş olmakla birlikte özgün bir niteliğe sahiptir.<sup>133</sup>

Araştırmamızda, kayıtlarda Hacı Paşa'nın bu şerhinin günümüze ulaşan herhangi bir nüshasına rastlamadık.

#### 1.2.2.4. *Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr* (مجمع الأنوار في جميع الأسرار)

Araştırmamızda esas aldığımız Hacı Paşa'nın *Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr* tefsiri, Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre birkaç ciltten müteşekkildir.<sup>134</sup>

Daha önce de söylediğimiz gibi tezimizde incelediğimiz, Hacı Paşa'nın, tefsirle ilgili tek eseri olan bu tefsirin, ne yazık ki tamamı günümüze ulaşamamıştır. İstanbul'da iki ayrı kısmını tespit ettiğimiz tefsirin ilk cildi, başlangıçtan Âl-i İmran Sûresi 91. ayete kadar yani ilk üç cüzün tefsiri, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 94 numarada; diğer kısmı ise Sebe' Sûresi'nden, Fussilet Sûresine kadar sekiz sûrenin tefsiri olarak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, AY, 1794 numarada kayıtlıdır.

#### Süleymaniye Ktp. Carullah 94'teki Nüshanın Özellikleri

Tefsirin ilk cildi olan bu nüsha Fatıha suresinden başlayıp, Âl-i İmran, 3/91. ayetin tefsiriyle sona ermektedir. 250x175, 190x120 mm. ebadında yıpranmış ve mıklebi kopmuş koyu kahve deri ciltli, kapaklar gömme şemse ve zencireklidir. Yapraklar orta kalınlıkta, yer yer güve tahribatlı, oksitlenmiş, nohudî renkli,

<sup>132</sup> Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-Şürûh ve'l-Havâşî*, Abu Dabi 1427/2006, I, 59.

<sup>133</sup> Kutluer, İlhan, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 476.

<sup>134</sup> Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1598-1599.

filigransız ve toplam 418 varaktan oluşmaktadır. Sayfalar cedvelsiz, kenarlar boş ve herbir sayfa 25 satırdan müteşekkildir. Rahat okunabilen nesih yazı ince bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış olup, durak işaretleriyle ayetlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Fihristi ve serlevhası bulunmayan eserin baş ve sonunda vakfiye mührü mevcut olup, zahriyesinde "هذا تفسير الحاجي باشا من أول القرآن الى أثناء سورة البقرة" kaydı yer almaktadır. Fakat bu ibare cildin muhtevası iyice gözden geçirilmeden kaydedilmiş olmalıdır. Surelere ayrı başlıklar yapılmamıştır, ilk cüz "temmet"le bitirilmişken sonradan bu uygulama terkedilmiş ve tefsire müteselsil olarak devam edilmiştir.<sup>135</sup>

### **İstanbul Üniversitesi Ktp., AY 1794'teki Nüshanın Özellikleri**

Bu cilt Sebe' suresinin başından, Fussilet suresinin sonuna kadarki kısmı ihtiva etmektedir. Eser ve müellifin ismi, kaçınıcı cilt olduğu zahriyede şu şekilde belirtilmiştir: "مجمع الأنوار في تفسير القرآن لحضر بن علي بن خطاب المعروف بالحاجي باشا المتوفى بعد سنة ثمان مائة وهو تفسير جليل كما في كشف الظنون وهو من علماء الدولة العثمانية المجلد العاشر من مجمع الأنوار."

Sırtı deri ve kapakları ebru kaplı mukavva cilde sahip eser 265x190, 195x120 mm. ebadında ve 221 varaktır. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli ve filigransızdır. Serlevhasız cildin sayfaları cedvelsiz ve yer yer kenarlarında bazı notlar yer almaktadır. Her bir sayfa 25 satırdan oluşmaktadır. Talik kırması yazı, kalınca bir uçla yazılmış, ayetlerde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Tafsilat verilmek istenen kısımlar ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Ferağ kaydı yoktur.<sup>136</sup>

Tefsirin tamamından sadece iki cildinin günümüze ulaşmış olması nedeniyle araştırmacıların bazıları<sup>137</sup> tefsirin birkaç ciltten müteşekkil olduğunu beyan etseler de, elimize ulaşan ciltlerin muhtevasından, bu tefsirin tam ve mufassal bir eser olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olan nüshanın

<sup>135</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 116.

<sup>136</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 117.

<sup>137</sup> Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1598-1599; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 210; Ünver, *a.g.e.*, s. 6, 66; Köker, *a.g.e.*, s. 19.

zahriyesinde yukarıda da belirttiğimiz gibi bu cildin, “onuncu cilt” olduğu açıkça yazılıdır. Ayrıca müfessir, Bakara Sûresi, 2/36. ayetin tefsirinde, Peygamberlerin ismet sıfatıyla ilgili mevzuda kelimî mezheplerin görüş ve delillerini anlatmış ve iki ayrı yerde biri Hac biri de Enbiya surelerinde konunun detaylı inceleneceğini vurgulamıştır.<sup>138</sup> Halbuki mevcut ciltlerde Enbiya ve Hac sureleri yoktur. Ayrıca tamamlanmamış bir eserin sultana ithaf edilmesi uygun değildir. Bütün bunlar bize tefsirin tamamlandığını göstermektedir.

Müellif eserinde, besmeleden sonra dokuz satırlık ve cümle sonları kafiyeli hamdele bölümü<sup>139</sup> ve ardından kafiyesiz salveleden<sup>140</sup> sonra “Emma ba’dü” deyip tefsirini yazış sebebini ve tefsirinin özelliklerini şu şekilde anlatmaktadır:

”أما بعد فهذا كتاب مشتمل على بعض ما رزقنا الله من التفاسير ليستفيد منه الطالبون والمخلصون على قدر الإمكان والحال انه خطر بيالي ومر على لساني ان اجمع هذا الكتاب على هذا الوضع مع تقدم الآيات والأحاديث الواردة في فضل العلم والعلماء قبل الشروع في تفسير القرآن خاليا عن بعض الاعتراضات والأجوبة والسؤالات جميعا على الظواهر والأسرار والخفيات مستجمعا على جميع الحقائق والدقائق والمقالات. وكنت مع المواظبة والملازمة معتصما بالله تعالى لكون رجائي وأملي أن يكون عونه وعنايته رفيقي ليلا ونهارا فجاء بفضل الله موافقا للذي ركز في قلبي وطبيعتي فجمعتُ هذا الكتاب في زمان حضرة السلطان المعظم الغازي لله المجاهد في سبيل الله معين الحق في الدنيا والدين غياث الإسلام ومغيث المسلمين باسط العدل والانصاف هادم الجور والاعتصاف ماحي آثار الكفر والطغيان حامي بلاد أهل الايمان واستظللال الامام بظلاله العون والاحسان (...). السلطان بن السلطان بن السلطان مراد خان بن محمد خان بن بايزيد خان مد الله ظله علينا و على كافة المسلمين آمين يا رب

<sup>138</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 123<sup>a</sup>.

<sup>139</sup> Cenab-ı Hakk'a hamd-ü senâ kısmını ifade etmektedir. Elhamdülillâh... ile başlayan cümlelerin kısaltılmış şeklidir. Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, “Hamdele”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 448.

<sup>140</sup> Hz. Peygamber'e salâtü selam getirmenin kısaltılmış ifadesidir. Salâtü selam ise Hz. Peygamber'in mânevî şahsiyetini selamlama anlamında bir tabirdir. Bkz. Mertoğlu, Mehmet Suat, “Salâtü Selam”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 23.

العالمين. وكتب هذا الكتاب ورسمه وسماه مجمع الأنوار في جميع الأسرار أضعف العباد وأحقرهم وأحوجهم إلى غفران ربه الكريم. الحاج باشا بن خواجه علي بن مراد بن خواجه علي بن حسام الدين القونوي.

“Bu kitap taliplerin ve muhlislerin, halleri ve imkanları müsait olduğu derecede faydalanmaları için Allah’ın bizi rızıklandığı (Kur’an) tefsirini ihtiva eder. Kitabı şu surette yazmak aklıma gelmiş ve bunu başkalarına da ifade etmişim. Tefsire ilim ve âlimlerin faziletiyle ilgili hadislerle başlayacak, tefsir çeşitli itiraz ve sorulardan uzak olacak; zahirleri, sırları ve gizlilikleri birleştirecek; hakikatleri, incelikleri ve itikadî görüşleri bir araya getirecek bir Kur’an tefsiri olacaktı. Allah’ın yardım ve inâyeti gece gündüz bana refik olsun diye ümit ve emelle işe devam ettim ve Allah’a dayandım. Allah’ın fazl-u ihsanı da kalbimin emeline ve tabiatıma muvafık geldi. Bu suretle kitabı değerli Sultan, Allah’ın gazisi ve Allah yolunun mücahidi, dünyada ve ahirette Hakk’ın muîni, İslamın ve Müslümanların imdadına yetişen, adalet ve insafı sonsuz, zulmü yıkan ve küfür eserlerini yok eden, ehl-i iman beldelerini himaye eden, önderliğinin gölgesiyle fakir ve muhtaçlara kol kanat geren... Sultan Sultanoglu Sultan Murad Hân b. Muhammed Hân b. Bayezid Han, Allah gölgesini üzerimizden ve bütün Müslümanlardan eksik etmesin. Âmin Ya Rabbe’l âlemin. Bu kitabı yazan ve adını Mecma’u’l-Envâr fî Cemî’i’l-Esrâr koyan, kulların en zayıf ve hakiri, Rabb-i Kerim’in affına en ziyade muhtaç el-Hâc Paşa b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsameddin el-Konevî’dir.”<sup>141</sup>

Müellif bu satırlardan sonra ilmin ve âlimlerin faziletiyle ilgili mevzulara yedi varak sürecek şekilde değindikten sonra İstiâze’nin tefsirine geçmiştir. İstiâze tefsirinde özellikle şeytanın ismi ve mahiyeti üzerinde durmuş, “şeytan” kelimesinin geçtiği ayetlerin tefsiri ve hadislerin yorumuyla okuyucuları intibaha davet etmiş ve bu hususta istiâzenin önemini vurgulamıştır. On sekizinci varağa kadar devam eden bu tahlilden sonra, Besmele’nin tefsirine başlamış ve bu da otuz ikinci varaktaki Fatıha Sûresi’ne kadar devam etmiştir. Yüzüncü varaktan itibaren de Bakara sûresine başlamıştır.

<sup>141</sup> Hacı Paşa, Mecma’u’l-Envâr, SK, Carullah, vr. 1<sup>b</sup>, 2<sup>a</sup>.

*Mecma'u'l-Envâr* bir dirayet tefsiridir. Çünkü Kur'an'ın hem zâhirî, hem de işârî manalarına çok geniş olarak yer vermektedir.<sup>142</sup> Eserde klasik tefsir geleneği hâkim olduğu için dirayet metodunun yanında rivayet metodunun izleri de görülmektedir.<sup>143</sup>

*Mecma'u'l-Envâr*'ın en önemli kaynağı Fahreddin Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb*'ıdır. Râzî, ayet sonlarında konuları çeşitli “mes'ele” ve “bahis”lere ayırırken Hacı Paşa onları ayetlerin arasına serpiştirmiş ve başlık kullanmamıştır. Bazı yerlerdeki “قال الإمام”<sup>144</sup> ifadesiyle Râzî'ye işaret etmektedir.

Hacı Paşa'nın işârî tefsirdeki kaynaklarından bazıları, Necmeddin Dâye'nin *Bahru'l-Hakâik*'i, Kâşânî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ı ve Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-İşârât*'ıdır.<sup>145</sup> “قال العالم الشيخ نجم الدين” ve “قال مولانا نجم الدين” gibi ifadeler<sup>146</sup> Dâye'nin eserine işaret etmektedir. “قال بعض أهل التأويل”, “قال بعض أهل التحقيق” gibi ifadeler<sup>147</sup> ise Kâşânî'ye delalet etmektedir.<sup>148</sup>

Eserde, ayetler kısmen bölümler halinde, kısmen de bütün olarak tefsir edilmiştir. Kelime izahları genelde kısa tutulurken, ayetlerin i'rabına yönelik izahlara geniş yer verilmiş, kıraat farklılıkları üzerinde kısaca durulmuştur. Gerek filolojik izahlar ve gerekse tefsir esnasında ayetlerden bolca şevâhid getirilmiştir. Rivayet tefsirinde İbn Abbas (ö. 68/687) ve tabiîn müfessirlerinin sözlerine atıflar yapılmış ve aynı şekilde işârî tefsir izahlarında ünlü mutasavvıfların görüşlerine başvurulmuştur.

<sup>142</sup> Abay, *a.g.e.*, s. 18.

<sup>143</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 118.

<sup>144</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 133<sup>a</sup>.

<sup>145</sup> Hacı Paşa'nın işârî tefsirde kullandığı bu kaynaklardan Necmeddin Dâye'nin *Bahru'l-Hakâik*'i Süleymaniye Ktp., Şehid Ali, nr. 92'de; Kâşânî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ı da Süleymaniye Ktp., nr. 113'te kayıtlıdır. Matbu için bkz. Kâşânî, Kemâleddin Abdurrezzâk, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Çev. Ali Rıza Doksanyedi, Yay. Haz. M. Vehbi Güloğlu, Kadioğlu Matbaası, Ankara 1988; Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât*, Thk. Abdullatîf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

<sup>146</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 221<sup>a</sup>, 223<sup>a</sup>.

<sup>147</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 120<sup>a</sup>, 203<sup>a</sup>.

<sup>148</sup> Abay, *a.g.e.*, s. 18.

Soru ve cevap metodu sayesinde çeşitli izahların yapıldığı ve görüşlerin serdedildiği tefsirde, bir kelimenin muhtelif ayetlerdeki farklı manaları örneklerle belirtilmiş ve ayetlerin nüzûl sebeplerine temas edilmiştir. Ayrıca ahkâm ayetlerinin tefsirinde, ilgili fikhî hükümler mezhep imamların görüşlerine işaret edilerek zikredilmiş, kısmen de itikadî bazı meseleler hakkında açıklamalar yapılmış, yer yer tarihî olaylar ve kıssalar nakledilmiştir.<sup>149</sup>

Tefsirin dikkat çeken bir başka özelliği de, besmele tefsiriyle ilgilidir. Baş tarafta nispeten kısa tutulan besmele tefsiri her sûrenin başında o sûrenin genel muhtevasına uygun olarak tamamen değişik ifadelerle kısa kısa tekrar edilmiştir. Aynı şekilde her sûrenin başında o sûrenin muhtevasını özetlemiş olması da bu eseri farklı kılan özellikler arasında zikredilebilir.

Tefsirde sık sık ayet ve hadislerden istifade edilmesi, sûrelerin ayet, kelime ve harf sayılarının verilmesi, sûreler arasındaki münasebetlerin açıklanması, az da olsa kıraat vecihlerinin incelenmesi tefsirin rivayet yönünü teşkil etmektedir. Tefsirin dirayet yönünün önemli öğelerini ise, lügat, iştikak, sarf, nahiv, bedi' ve beyan konularından yararlanma ve yer yer mezhep imamlarının görüşlerinden nakillerle fikhî konularda özet bilgi verme gibi hususlar içermektedir.<sup>150</sup>

Tefsirde, metot olarak özellikle Mâverdî'nin tefsirinden yararlanmak suretiyle, "bu konuda üç/beş/yedi görüş, vecih vardır" tarzında bir üslûp kullanılmış ve farklı görüşler bu şekilde sınıflandırılarak aktarılmaya çalışılmıştır. Ancak ayetlerin tefsiriyle doğrudan ilgisi olmayan birçok malûmata yer verilmesi, bir ölçüde özün kaybolması sebebiyle istifadeyi güçleştirmektedir.<sup>151</sup>

<sup>149</sup> Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yay., İstanbul 2007, s. 366-367.

<sup>150</sup> Demir, *a.g.e.*, s. 118.

<sup>151</sup> Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 367.

## İKİNCİ BÖLÜM

### 2. RİVAYET YÖNÜNDE MECMA'U'L-ENVÂR TEFSİRİ

Rivayet tefsiri, Kur'an ayetlerinin ya bizzat Kur'an'ın başka ayetleriyle veya Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetiyle yahut da sahâbe sözleriyle, bir görüşe göre de tabiîn'in sözleriyle açıklanmasına denir.<sup>152</sup> Şüphesiz Kur'an'ın en iyi müfessiri Kur'an'ın kendisi ve Allah Resûlüdür. Sahâbe; vahiy döneminde yaşadığı, âyetlerin kimler hakkında ne zaman indiğini gözlemlediği, Resûl-i Ekrem'in Kur'an tefsirini işittiği ve Kur'an'ın getirdiği hükümlerin uygulamasını gördüğü için tefsirde önemli bir kaynaktır. Tâbiîn ise sahâbenin aktarmadığı pek çok uygulamayı onlardan görerek sonraki nesillere taşımıştır.<sup>153</sup>

Bu bölümde sırasıyla 1- Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, 2- Kur'an'ın hadislerle tefsiri, 3- Kur'an'ın sahabe sözleriyle tefsiri, 4- Kur'an'ın tabiûn sözleriyle tefsiri, 5- Sebeb-i nüzûl açısından *Mecma'u'l-Envâr* ve 6- Kıraat ilmi açısından *Mecma'u'l-Envâr* konularını tahlil ettik.

Hacı Paşa tefsirinde müfessirlerce makbul ve muteber addedilen rivayet metodunu çokça kullanmıştır. *Mecma'u'l-Envâr* tefsirinin bu özelliğini kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde örneklerle incelemeye çalışacağız.

#### 2.1. KUR'AN'IN KUR'AN İLE TEFSİRİ

İslam âlimleri, İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine çok önem vermişlerdir. Bazen Kur'an'da bir yerde manası kapalı olarak zikredilen bazı ayetler, ya hemen arkasından gelen ayetle, ya da başka bir suredeki diğer bir ayetle tefsir edilmek suretiyle manasındaki kapalılık giderilmektedir.<sup>154</sup>

<sup>152</sup> Zehebî, *a.g.e.*, I, 152; Mennâu'l-Kattân, Halil, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebet-u Vehbe, Kahire 1995, s. 337.

<sup>153</sup> Birışık, Abdülhamid, "Tefsir", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 285.

<sup>154</sup> Soysaldı, Mehmet, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Fecr Yay., Ankara 2001, s.158; Aydemir, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislâm Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara tsz., s. 110.

Müfessirler tarafından en geçerli ve en makbul tefsir metodu olarak kabul edilen bu metodu Hacı Paşa, tefsirinin birçok yerinde kullanmıştır. Müfessir, “Bir ayetteki muradı en iyi bilen o ayetleri inzal edendir.” hakikatinden hareketle, bir ayette karşılaştığı anlam kapalılığını yine başka bir ayete müracaat etmek suretiyle gidermeye çalışmıştır. Aynı zamanda ayetin anlamını pekiştirmek, daha da vuzuha kavuşturmak için ayetlere müracaat eden Hacı Paşa, böylece tefsirini sağlam temellere oturtmaya, tefsirinin güvenilirliğini daha da artırmaya çalışmıştır.

### 2.1.1. Bir Ayetin Başka Bir Ayetle Tefsiri

**Örnek 1:** { صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ } “*Nimete erdirdiğin kimselerin yoluna (ilet); gazaba uğrayanların, ya da sapıtanların yoluna değil.*”<sup>155</sup>

Hacı Paşa, ayette geçen الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ “gazaba uğrayanlar...” ifadesini, Maide suresindeki { مَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَعَظِيبٌ عَلَيْهِ... } “*Allah’ın kendilerine gazap ettiği*”<sup>156</sup> ayetiyle açıklamaktadır. Bu ayette Yahudilerden bahsedildiğinden gazaba uğrayanlar Yahudilerdir, demektir. Yine ayette geçen الضَّالِّينَ “sapıtanlar” kelimesiyle de Hristiyanlar’ın kastedildiğini: { قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا... } “*...Hem sapıttılar, hem de çoğunu saptırdılar...*”<sup>157</sup> ayetiyle açıklamıştır.

Fakat devamında, “Yaratıcıyı inkâr edenlerle müşrikler din bakımından hristiyan ve yahûdîlerden daha pistirler; bu nedenle, onların dinlerinden sakınmak daha evlâ olur” diyerek meşhur olan bu görüşün zayıf olduğunu söylemiştir. Müfessir: “Kendilerine gazab edilmişler”in kâfirler; “sapıtanların” ise, münafıklar olduğunu söylemek ihtimal dahilindedir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hakk, Bakara sûresinin ilk beş ayetinde mü’minleri zikrederek, onları medhetmiş; sonra, “*O kâfirler yok mu...*”<sup>158</sup> diyerek, kâfirlerden bahsetmiş; daha sonra da “*İnsanlardan,*

<sup>155</sup> Fatiha Suresi, 1/7.

<sup>156</sup> Maide Suresi, 5/60.

<sup>157</sup> Maide Suresi, 5/77.

<sup>158</sup> Bakara Suresi, 2/6.

*iman ettik diyenler vardır*”<sup>159</sup> diyerek, münafıklardan bahsetmiştir. Burada da, aynı şekilde “أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” diyerek önce mü’minlerden başlamış, sonra “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” diyerek kâfirleri zikretmiş, daha sonra da “وَلَا الضَّالِّينَ” diyerek, münafıklardan söz etmiştir.” diyerek ayeti izah etmiştir.<sup>160</sup>

**Örnek 2:** { إِمَّا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ... } “Şüphesiz O size ölü hayvan etini, kanı, domuz etini, Allah’tan başkası için kesilen hayvanı haram kılmıştır.”<sup>161</sup>

Ayette geçen “الدَّم” “kan” kelimesini { أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ... } “Yahut akar kan veya domuz etini...”<sup>162</sup> ayetinde “akar kan”<sup>163</sup> olarak takyîd etmiştir.<sup>164</sup>

**Örnek 3:** { هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ... } “Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O’dur. Sonra, göğe doğru yönelerek yedi gök olarak onları düzenlemiştir.”<sup>165</sup> ayetini tefsir ederken kâinâtın ne kadar sürede yaratıldığı konusu üzerinde durmuş ve bu ayeti, Fussilet suresindeki şu ayetlerin tefsir ettiği beyan etmiştir:

{ قُلْ أَنْتُمْ لَكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ } { وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِي مِّنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلنَّاسِ لِيَوْمِئِذٍ } { ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ... }

“De ki: “Siz mi yeri iki günde (iki evrede) yaratmanı inkâr ediyor ve O’na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir.” O, dört gün içinde (dört evrede), yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve

<sup>159</sup> Bakara Suresi, 2/8.

<sup>160</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 38<sup>a</sup>.

<sup>161</sup> Bakara Suresi, 2/173.

<sup>162</sup> En’am Suresi, 6/145.

<sup>163</sup> Buna göre, karaciğer ve dalak, kanın haramlığı kapsamı dışında tutulmuş olup temizdir. Usûlünce kesilmiş, eti yenen hayvanın etinin (damarlarının) içinde kalan kan da temizdir. Bkz. Ögüt, Salim, “Tahâret”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 383.

<sup>164</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 228<sup>a</sup>.

<sup>165</sup> Bakara Suresi, 2/29.

orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti. Sonra da göğe yöneldi...<sup>166</sup>

Müfessir devamla şunları söylemiştir: “Yerin yaratılması iki günde, rızıkların takdir edilmesi de diğer bir iki gündedir. Sonra Cenab-ı Hak, diğer iki günde semaya yönelmiştir. Nitekim birisi, “Kûfe’den Medine’ye yirmi gün, Mekke’ye ise otuz gündür” diyebilir; o bu ifadesiyle toplamının “otuz gün” olduğunu kastetmiştir. Yani bunun toplamı, Cenab-ı Hakk’ın { خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ } “Allah gökleri ve yeri altı günde yaratmıştır.”<sup>167</sup> ayetinde buyurduğu gibi altı gündür.”<sup>168</sup>

**Örnek 4:** { وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ } “Hiçbir kimseden herhangi bir şefaata kabul olunmaz, fidye alınmaz. Onlara yardım da edilmez.”<sup>169</sup>

Bu ayette geçen عَدْلٌ kelimesi müellife göre fidye anlamındadır.<sup>170</sup> Nitekim { وَإِنْ تَعَدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا... } “(Kurtuluşu için) her türlü fidyeyi verse de bu ondan kabul edilmez.”<sup>171</sup> ayet-i kerimesinde de aynı anlamda kullanılmıştır.<sup>172</sup>

**Örnek 5:** { كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ... } “Bunlardan öncekiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti.”<sup>173</sup>

Müellife göre “öncekiler”den kasıt İsrailoğulları’dır. Çünkü İsrailoğulları da Musa (a.s.)’a { لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً... } “Biz Allah’ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız”<sup>174</sup> demişlerdi.<sup>175</sup>

<sup>166</sup> Fussilet Suresi 41/9-11.

<sup>167</sup> Hûd Suresi, 11/7.

<sup>168</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 96<sup>b</sup>.

<sup>169</sup> Bakara Suresi, 2/48.

<sup>170</sup> “Adl” kelimesinin bu anlamı için bkz. Ferâhidî, Halil b. Ahmed, *Kitabü’l-Ayn*, Thk. Mehdî Mahzevî, İbrahim Samirâî, tsz, II, 39.

<sup>171</sup> En’am Suresi, 6/70.

<sup>172</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 135<sup>a</sup>.

<sup>173</sup> Bakara Suresi, 2/118.

<sup>174</sup> Bakara Suresi, 2/55.

<sup>175</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 186<sup>b</sup>.

**Örnek 6:** { وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَيَّ عَقْبَيْهِ... }

“Biz bu yöneldiğin kibleyi özellikle Resul’e uyanlarla sırt çevirenleri ayırt edelim diye belirledik...”<sup>176</sup> ayetinde geçen جَعَلْنَا kelimesinin burada شَرَحْنَا manasında kullanıldığını, Maide suresinde geçen ve develerin özelliklerine göre isimlerini bildiren { مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ... } “Allah ne bahîre, ne sâibe... diye bir şey açıklamamıştır.”<sup>177</sup> ayet-i kerimesiyle tefsir etmiştir.<sup>178</sup>

Müellifin burada “شرحنا” yerine “شرعنا” kelimesini kastettiğini, müstensihin sehven tahrîf yaptığını tahmin etmekteyiz. Çünkü “جعل” kelimesi lügatte “meşrû kılma ve hükmetme” manasında kullanılmıştır. Fakat “açıklama” manasında kullanılmamıştır.<sup>179</sup> Ayrıca müfessir Râzî de ayetteki bu kelimeyi “meşrû kılma ve hükmetme” manasıyla açıklamıştır.<sup>180</sup>

**Örnek 7:** { لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ } “Artık ne kendilerinden azap hafifletilir, ne de yüzlerine bakılır.”<sup>181</sup>

Müellif, ayette geçen وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ cümlesini لَا يُمَهَّلُونَ لِلْإِعْتِدَارِ “Onlara özür dilemeleri için süre tanınmaz” şeklindeki açıklamasını şu ayet-i kerimelere dayandırmıştır<sup>182</sup>: { هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ وَلَا يُؤْدُنُ هُمْ فَيَعْتَدِرُونَ } “Bu, konuşamayacakları gündür. Onlara izin de verilmez ki, özür dilesinler.”<sup>183</sup>

<sup>176</sup> Bakara Suresi, 2/143.

<sup>177</sup> Maide Suresi, 5/103.

<sup>178</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 199<sup>a</sup>.

<sup>179</sup> İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-‘Arab*, Vezâretü’ş-Şüûni’l-İslamiyye ve’l-Evkâf ve’d-Da’veti ve’l-İrşâd, tsz., XIII, 117.

<sup>180</sup> Râzî, Fahreddin, *Mefâtîhu’l-Gayb*, Çev. Suat Yıldırım vd., Akçağ Yay., Ankara 1988, III, 544-545.

<sup>181</sup> Bakara Suresi, 2/162.

<sup>182</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 218<sup>a</sup>.

<sup>183</sup> Mürselat Suresi, 77/35-36.

**Örnek 8:** { وَلَا تَخْلِفُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ... } “Kurban, mahalline varıncaya kadar başlarınızı traş etmeyin.”<sup>184</sup> Müellife göre مَحَلَّهُ kelimesi, “kurban kesilen yer, yani harem sınırlarının tamamı” manasındadır. Nitekim Hac suresinde de { ثُمَّ مَحَلُّهَا إِلَىٰ }<sup>185</sup> “Sonra da kurbanlık olarak varacakları yer Beyt-i Atik (Kâbe)’dir.”<sup>185</sup> şeklinde açıklanmaktadır.<sup>186</sup>

**Örnek 9:** { فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا قَرِيبًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ } “İnananlardan bir grup dışında hepsi ona (şeytana) uydular.”<sup>187</sup>

Müellif, bu ayet-i kerimede anlatılan, mü’minlere şeytanın hiçbir etkisinin olmadığıyla ilgili, o mü’minler ki onlara şeytanın hiçbir hâkimiyeti yoktur diyerek ayeti, Hicr suresinde geçen { إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ }<sup>188</sup> “Azgınlardan sana (şeytana) uyanlar dışında, kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur”<sup>188</sup> ayet-i kerimesi ile açıklamıştır.<sup>189</sup>

**Örnek 10:** { مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا... } “Allah’ın insanlar için açtığı rahmeti kısıyabilecek yoktur.”<sup>190</sup> Bu ayette geçen “rahmet” kelimesi müellife göre “peygamberlik” manasındadır. Çünkü Zuhruf suresinde { أَأَنَّهُمْ يَتَشَكَّمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ... }<sup>191</sup> “Rabbinin rahmetini onlar mı bölüşürüyorlar?”<sup>191</sup> denilerek ayetin bağlamından burada “rahmet” kelimesi ile peygamberlik kastedildiği görülmektedir.<sup>192</sup>

<sup>184</sup> Bakara Suresi, 2/196.

<sup>185</sup> Hac Suresi, 22/33.

<sup>186</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 255<sup>a</sup>.

<sup>187</sup> Sebe Suresi, 34/20.

<sup>188</sup> Hicr Suresi, 15/42

<sup>189</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 15<sup>b</sup>.

<sup>190</sup> Fatır Suresi, 35/2.

<sup>191</sup> Zuhruf Suresi, 43/32.

<sup>192</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 31<sup>a</sup>.

### 2.1.2. Ayetin Bir Başka Ayetle veya Tercih Edilen Görüşün Ayetlerle Teyidi

**Örnek 1:** { وَيَوْمَ يَخْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهْمُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ } “Allah’ın, onları hep birden toplayacağı, sonra da meleklerle, “Bunlar mı size ibadet ediyorlardı?” diyeceği günü bir hatırla!”<sup>193</sup>

Müfessir, bu ayet-i kerimede geçen soru cümlesiyle ilgili olarak; Allah Teâlâ’nın, meleklerle: “Kullarıma size ibadet etmelerini siz mi emrettiniz!” diye çıkışması, tevbih (azarlama) manasında olduğunu açıkladıktan sonra, bunu şu ayet-i kerime ile teyit etmiştir: <sup>194</sup> { وَ إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اأَنْتَ أَقُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِهْتِنِينَ مِنْ } “Allah, kıyamet günü şöyle diyecek: “Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara, Allah’ı bırakarak beni ve anamı ilâh edinin, dedin?”<sup>195</sup>

**Örnek 2:** { فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضَّعْفِ بِمَا عَمِلُوا... } “Yaptıklarına karşılık onlara kat kat fazlası mükâfat vardır.”<sup>196</sup> Müfessir, bu ayet-i kerimedeki الضَّعْفِ ifadesini “çok daha fazlasıyla kat kat artırarak mukabelede bulunma” şeklinde açıklayarak şu iki ayet-i kerimeyi örnek göstermiştir:<sup>197</sup> { مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا... } “Kim bir iyilik yaparsa, ona on katı vardır.”<sup>198</sup> { فَيُضَاعَفُهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً... } “Allah da o (borcu) kendisine kat kat ödesin.”<sup>199</sup>

**Örnek 3:** { لَا يَتَّأَلُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ... } “Ahdim zalimleri kapsamaz.”<sup>200</sup>

Müfessire göre “ahd” kelimesinden kasıt peygamberliktir. Çünkü bu ayetin öncesinde İbrahim’in (a.s.) imtihan edildiği ve bu imtihanı başarıyla geçince Allah Teâlâ tarafından insanlara önderlikle müjdelendiği beyan ediliyor. İşte Allah Teâlâ

<sup>193</sup> Sebe’ Suresi, 34/40.

<sup>194</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 24<sup>a</sup>.

<sup>195</sup> Maide Suresi, 5/116.

<sup>196</sup> Sebe’ Suresi, 34/37.

<sup>197</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 22<sup>a-b</sup>.

<sup>198</sup> En’am Suresi, 6/160.

<sup>199</sup> Bakara Suresi, 2/245.

<sup>200</sup> Bakara Suresi, 2/124.

“Ben seni insanlara önder yapacağım” deyince İbrahim (a.s.) da “Soyumdan da” diyerek iltica ediyor. Allah Teâlâ da: “*Ahdim zalimleri kapsamaz*” buyuruyor.

Müfessir, İbrahim’in (a.s.) bu temennisinin hiçbir ara olmadan soyundan peygamberliğin hep devam etmesi şeklinde bir temennî olduğunu beyan ettikten sonra Saffat suresinde İbrahim’den (a.s.) bahseden ayetlerin devamında gelen: *وَبَارَكْنَا* }

{ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَاقَ وَمِن دُرِّيهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ مُبِينٌ } “Onu da İshak’ı da uğurlu kıldık. Her ikisinin nesillerinden iyilik yapanlar da vardı, kendine apaçık zulmedenler de.”<sup>201</sup> ayetini zikretmektedir. Dolayısıyla müfessir, ayet-i kerimede geçen “muhsin” kelimesiyle müslüman; “zalim” kelimesiyle de kâfir kastedildiğini beyan ederek “*Ahdim zalimleri kapsamaz*” ayetinin manasını Saffât suresindeki bu ayetle teyit etmiştir.<sup>202</sup>

**Örnek 4:** { وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا... } “İbrahim, “Rabbim! Burayı güvenli bir şehir yap” diye dua etmişti.”<sup>203</sup>

Müfessir, bu dua cümlesinin İbrahim suresinde<sup>204</sup> de geçtiğini beyan ettikten sonra *هَذَا الْوَادِي* kelimesinin *هَذَا الْبَلَدَ* anlamında olduğunu, İbrahim’in (a.s.) çocuklarını çorak bir vadiye yerleştirdiğini ifade ettiği { رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ دُرِّيِّ بَوَادٍ غَيْرِ ذِي زُرْعٍ عِنْدَ } “Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe’nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim.”<sup>205</sup> ayet-i kerimesini zikrederek, bu vadinin şehre dönüştükten sonra, ayrıca emîn bir şehir olması için dua ettiğini bu ayetle teyit etmiştir.<sup>206</sup>

<sup>201</sup> Saffat Suresi, 37/113.

<sup>202</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 186<sup>a</sup>.

<sup>203</sup> Bakara Suresi, 2/126; Müfessirin bu ayeti benzerlik sebebiyle sehven İbrahim Suresi’nde geçtiği gibi beled kelimesini marife olarak “el-beled” şeklinde yazdığı tespit edilmiştir.

<sup>204</sup> İbrahim Suresi, 14/35.

<sup>205</sup> İbrahim Suresi, 14/37.

<sup>206</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 188<sup>a</sup>.

**Örnek 5:** { لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ... } “Onlardan (peygamberlerden) hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz.”<sup>207</sup>

Müfessir, Nisa suresinde geçen Yahudi ve Hristiyanların dediği: { وَيَقُولُونَ نُوْمِنُ } “Onlar “(Peygamberlerin) kimine inanırız, kimini inkar ederiz” { بِيَعُضٍ وَنُكْفُرُ بِيَعُضٍ... } derler.”<sup>208</sup> ayetini örnek vererek mü’minlerin, peygamberler arasında böyle bir ayırım yapamayacağını, çünkü peygamberlerin hepsinin aynı mesajı getirdiğini beyan etmiş ve bunu şu ayet-i kerimeyle delillendirmiştir:<sup>209</sup> { شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا... الآية } “Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin! diye Nûh’a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrâhim’e, Mûsâ’ya ve İsâ’ya emrettiğini size de din kıldı. Fakat senin kendilerini çağırdığın şey (İslâm dini), Allah’a ortak koşanlara ağır geldi. Allah, ona dilediğini seçer. İçtenlikle kendine yönelenleri de ona ulaştırır.”<sup>210</sup>

**Örnek 6:** { فَعَلْنَا لَهُمْ كُتُوبًا قُرْآنًا خَاسِيَةً } “Biz onlara, “Aşağılık maymunlar olun” demiştik.”<sup>211</sup>

Müellif, İsrailoğulları’ndan haddi aşanların, bir işe yaramayan alay konusu olmuş maymun suretine dönüştüklerini beyan ettikten sonra, bu başkalaşımın mümkün olduğunu şu ayet-i kerime ile teyit etmiştir:<sup>212</sup> { إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ } “Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, “ol” dememizdir. O da hemen oluverir.”<sup>213</sup>

**Örnek 7:** { حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا... } “Cennete vardıklarında oranın kapıları açılır”<sup>214</sup>

<sup>207</sup> Bakara Suresi, 2/136.

<sup>208</sup> Nisa Suresi, 4/150.

<sup>209</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 192<sup>a</sup>.

<sup>210</sup> Şura Suresi, 42/13.

<sup>211</sup> Bakara Suresi, 2/65.

<sup>212</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 151<sup>a</sup>.

<sup>213</sup> Nahl Suresi, 16/40.

<sup>214</sup> Zümer Suresi, 39/73.

Hacı Paşa, bu ayetin cennetin kapılarının sekiz olduğuna bir delil olduğunu beyan ederek ayette geçen “vav” harfinin burada sekizi temsil ettiğini zikreder. İleri sürdüğü bu görüşü, bazı yerlerde geçen “vav” harfinin sekiz sayısını tamamladığı ayetlerle destekler. Müfessire göre bu ayetler şunlardır:

— Kehf suresinde geçen { سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ...وَأَمُّهُمْ } “Onlar üç kişidirler, dördüncüleri köpekleridir,... diyeceklerdir.”<sup>215</sup> ayet-i kerimesinde onlar, şöyle diyeceklerdir, böyle diyeceklerdir, diye sayıldıktan sonra en son, “vav” harfinden sonra sekiz sayısının zikredilmesini bir örnek olarak zikreder.

— Tevbe suresinde geçen { التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ...وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ } “Tövbe edenler, ibâdet edenler, hamdedenler...ve kötülükten alıkoyanlar”<sup>216</sup> ayetinde yedi madde atıf vavı kullanılmadan, “tövbe edenler, ibadet edenler...vs.” sayıldıktan sonra sekizinci maddede “vav” harfinin kullanılmasını başka bir örnek olarak zikreder.

— Tahrîm suresinde de aynı şekilde maddeler “vav” kullanılmadan zikredilirken tam sekizinci maddede “vav” harfinin kullanılması: { مُسْلِمَاتٍ مُّؤْمِنَاتٍ } “Müslüman, inanan, sebatla itaat eden, tövbe eden, ibadet eden, oruç tutan, dul ve bakire eşler...”<sup>217</sup> ayetleri bize gösteriyor ki ...وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا... ayetindeki “vav” harfi sekize işaret ederek cennetin sekiz tane kapısının olduğuna işarettir.

Müfessir ayrıca cennetin kapılarının sekiz adet olduğuyula ilgili hadislerin bulunduğunu zikretmekte, fakat bu hadislerin hangileri olduğuna açıklık getirmemektedir.<sup>218</sup>

<sup>215</sup> Kehf Suresi, 18/22.

<sup>216</sup> Tevbe Suresi, 9/112.

<sup>217</sup> Tahrîm Suresi, 66/5.

<sup>218</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 167<sup>a</sup>.

**Örnek 8:** {وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبُكُمْ...} “Fakat sizi kalplerinizin kazandığından sorumlu tutar.”<sup>219</sup> Müfessir, ayette geçen قُلُوبُكُمْ ifadesini هو هو وليسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ...<sup>220</sup> ile de bunu desteklemiştir: {وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ...} “Hata ile yaptığınız bir işte size hiçbir günah yoktur. Fakat kasten yaptığınız şeylerde size günah vardır.”<sup>221</sup>

**Örnek 9:** {وَأَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ...} “Hacı da umreyi de Allah için tamamlayın.”<sup>222</sup>

Bu ayet-i kerimeye istinaden ashabtan Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) ve İbn Abbas (ö. 68/687) umrenin farz olduğunu söylemişlerdir. İmam Şâfi’î’nin (ö. 204/820) de bu görüşte olduğunu beyan eden Hacı Paşa, bazı âlimlerin ise umrenin farz olmadığı, ayette kastedilenin başlanmış olan umre ibadetinin tamamlanması, görüşünde olduklarını ifade etmiştir. Müfessir kendisi de bu görüşü benimsemiş bu ayetin “umreyi mükemmel ve eksiksiz bir şekilde yerine getiriniz” manasında olduğunu açıkladıktan sonra bunu şu ayet-i kerime ile teyid etmiştir:<sup>223</sup> {ثُمَّ أَتَمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ...} “Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.”<sup>224</sup>

### 2.1.3. Kelimelerin Lugat Anlamının Başka Ayetlerle İzah Edilmesi

**Örnek 1:** {وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} “Allah azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir.”<sup>225</sup>

<sup>219</sup> Bakara Suresi, 2/225.

<sup>220</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 282<sup>b</sup>.

<sup>221</sup> Ahzab Suresi, 33/5.

<sup>222</sup> Bakara Suresi, 2/196.

<sup>223</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 254<sup>b</sup>.

<sup>224</sup> Bakara Suresi, 2/187.

<sup>225</sup> Bakara Suresi, 2/15.

Ayette zikredilen طُعْيَان kelimesi “haddi aşmak” anlamındadır. Nitekim, {إِنَّا لَمَّا طُعِيَ الْمَاءُ...} “Şüphesiz, (Nûh zamanında) su bastığı vakit...”<sup>226</sup> ayetinde olduğu gibi, su taşıdığı zaman aynı ifade kullanılır. Aynı şekilde, {إِذْ هَبَّ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طُعِيَ} “Firavun’a git! Doğrusu o pek azıttı.”<sup>227</sup> ayetinde olduğu gibi davasında aşırıya kaçan kişi için de bu kelime kullanılır.<sup>228</sup>

**Örnek 2:** {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا...} “Böylece sizi orta bir ümmet yaptık”<sup>229</sup> ayet-i kerimede geçen وَسَطًا kelimesi “adaletli” anlamına gelir. Nitekim, {قَالَ أَوْسَطُهُمْ} “Onların en adalet sahibi olanı, “Ben size ‘Rabbinizi tespih etseydiniz ya! dememiş miydim?’ dedi.”<sup>230</sup> ayet-i kerimesinde de en adaletli anlamında kullanılmıştır.<sup>231</sup>

**Örnek 3:** {وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ} “Bunda, size Rabbinizden (gelen) büyük bir imtihan vardı.”<sup>232</sup>

Müfessir, ayet-i kerimedeki بَلَاءٌ kelimesini Kaffâl’den (ö. 365/976) naklederek, kelimenin aslı الإِبْتِلَاء olup ihtibar ve imtihan manalarına gelmektedir, demektedir. Bu kelimenin geçtiği iki yerden örnek vererek, {وَتَبْلُوكُم بِالسَّيِّئِ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً...} “Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz.”<sup>233</sup> ayetinde ve {وَتَبْلُوكُم بِالسَّيِّئِ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً...}

<sup>226</sup> Hakka Suresi, 69/11.

<sup>227</sup> Taha Suresi, 20/24.

<sup>228</sup> Hacı Paşa, Mecma’u’l-Envâr, SK, Carullah, vr. 73<sup>b</sup>.

<sup>229</sup> Bakara Suresi, 2/143.

<sup>230</sup> Kalem Suresi, 68/28.

<sup>231</sup> Hacı Paşa, Mecma’u’l-Envâr, SK, Carullah, vr. 197<sup>b</sup>.

<sup>232</sup> Bakara Suresi, 2/49.

<sup>233</sup> Enbiya Suresi, 21/35.

{...بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ...} “Onları güzellikler ve kötülükler ile sınadık...”<sup>234</sup> ayetinde bu anlamda kullanıldığını açıklamıştır.<sup>235</sup>

**Örnek 4:** {...قَالُوا بَلْ نَنْبَغُ مَا آَلَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا...} “Onlar: “Biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!” dediler.”<sup>236</sup>

Müfessire göre bu ayet-i kerimede geçen آَلَيْنَا kelimesi وَجَدْنَا manasındadır. Nitekim, anlamca benzer diğer ayette de {...قَالُوا بَلْ نَنْبَغُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا...} kelimesi kullanılmıştır. Ayrıca Yusuf suresinde {...وَأَلْفِيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ...} “Kapının yanında hanımın efendisine buldular.”<sup>237</sup> ve Saffât suresinde {...إِنَّهُمْ أَلَفُوا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ...} “Çünkü onlar babalarını sapık kimseler olarak buldular.”<sup>238</sup> ayetleri de müfessirin, آَلَى kelimesi için delil olarak sunduğu ayetlerdendir.<sup>239</sup>

**Örnek 5:** {...وَأُولَئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ...} “Onlar ateşin yakıtıdır.”<sup>240</sup> ayetinde geçen وَأُولَئِكَ kelimesi حَطَبُ النَّارِ anlamındadır. Nitekim {...وَقُودُهَا النَّاسُ...} ayetinde<sup>241</sup> de “Oranın (cehennem) yakıtı insanlardır.” anlamında kullanılmıştır.<sup>242</sup>

**Örnek 6:** {...خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ...} “Allah onların kalplerini mühürlemiştir.”<sup>243</sup>

Ayet-i kerimede geçen “hateme” kelimesinin lugatta üç ayrı manaya geldiğini söyleyen müfessir, bunları ayetlerden örneklerle şu şekilde açıklamıştır:

<sup>234</sup> A`raf Suresi, 7/168.

<sup>235</sup> Hacı Paşa, *Mecma`u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 138<sup>a</sup>.

<sup>236</sup> Bakara Suresi, 2/170.

<sup>237</sup> Yusuf Suresi, 12/25.

<sup>238</sup> Saffât Suresi, 37/69.

<sup>239</sup> Hacı Paşa, *Mecma`u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 226<sup>b</sup>.

<sup>240</sup> Âli İmran Suresi, 3/10.

<sup>241</sup> Bakara Suresi, 2/24; Tahrim Suresi, 66/6.

<sup>242</sup> Hacı Paşa, *Mecma`u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 361<sup>b</sup>.

<sup>243</sup> Bakara Suresi, 2/7.

Birincisi; “Tab’ etmek, mühürlemek, kapatmak” manasında طَبَعَ anlamına gelir ki, müfessir de ayette zikri geçen خَتَمَ kelimesinin bu anlamda kullanıldığını beyan ederek şu ayeti delil göstermiştir: { وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ } “Allah, onların kalplerini mühürledi. Artık onlar bilmezler.”<sup>244</sup>

İkincisi; “Tamamlama, sonuna ulaşma” manasındadır. خَتَمَ الْقُرْآنَ “Kur’an hatmi” dediğimizde onu tamamlamış olduğumuzu kastederiz. Nitekim Ahzab suresinde, { وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ... } “Nebilerin sonuncusu...”<sup>245</sup> ifadesiyle peygamberliğin kendisiyle tamamlandığı manası kastedilmektedir. Yine Mutaffifîn suresinde de { خِتَامُهُ مِسْكٌ... } “Onun (içiminin) sonu misktir.”<sup>246</sup> şeklinde kullanılarak “sonuna ulaşma” manası ifade edilmiştir.

Müfessire göre üçüncü anlam ise; الإعلام “bildirme” olup خَتَمَ عَلَى الْكِتَابِ وَعَلَى denildiğinde “Kitabı, bölümü, sertifikayı bildirme” kastedilmiş olur.<sup>247</sup> Râzî de tefsirinde bu kelimeyi açıklarken: “أُرِيدُ أَنْ تَخْتِمَ عَلَيَّ مَا يَقُولُهُ فُلَانٌ” “Falancanın söylemiş olduğu şeyi doğrulamayı ve onun söylediğinin gerçek olduğunu bildirmeni istiyorum.” cümlesini örnek vererek kelimenin “bildirme” manasında da kullanıldığını açıklamıştır.<sup>248</sup>

**Örnek 7:** { وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ } “Şüphesiz o, Allah’a derinden saygı duyanlardan başkasına ağır gelir.”<sup>249</sup>

<sup>244</sup> Tevbe Suresi, 9/93.

<sup>245</sup> Ahzab Suresi, 33/40.

<sup>246</sup> Mutaffifîn Suresi, 83/26.

<sup>247</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 66<sup>b</sup>.

<sup>248</sup> Râzî, *a.g.e.*, II, 9.

<sup>249</sup> Bakara Suresi, 2/45.

Ayet-i kerimede geçen كَبِيرَةٌ kelimesi عَلَى harfi ceri ile kullanıldığında “zor ve ağır” manalarına gelir. Nitekim, { كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ... } “*Senin kendilerini çağırdığın şey, Allah’a ortak koşanlara ağır gelir.*”<sup>250</sup> ayetinde de bu anlamda kullanılmıştır.<sup>251</sup>

#### 2.1.4. Ayetlerdeki Nahiv İnceliklerinin Başka Ayetlerle İzah Edilmesi

Kur’an’ın Kur’an ile tefsirine oldukça önem veren Hacı Paşa, ayetlerdeki nahivle ilgili hususları başka ayetlerdeki nahiv örnekleriyle izah yoluna gitmiştir. Bu mevzuyla alakalı bir kaç örnek vermeye çalışalım:

**Örnek 1:** { وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ التَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ... } “*Halkından Allah’a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır.*”<sup>252</sup>

Müfessir, أَهْلَهُ مِنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ terkibinin kendisinden önce geçen أَهْلَهُ lafzından bedel olduğunu ifade etmiştir. ‘Bedelü’l-ba’z mine’l-kül’<sup>253</sup> kısmına örnek olan bu bedel türünü müellif aşağıdaki ayetle daha da pekiştirmiştir. { وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ } { الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا } “*Yolculuğuna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*”<sup>254</sup> ayet-i kerimesindeki مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ifadesi عَلَى النَّاسِ kelimesinden bedeldir.<sup>255</sup>

**Örnek 2:** { خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ... } “*Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır.*”<sup>256</sup>

<sup>250</sup> Şura Suresi, 42/13.

<sup>251</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 134<sup>b</sup>. Nüşhada bu varak numarası art arda kullanıldığından, kastettiğimiz ilk 134. varaktır.

<sup>252</sup> Bakara Suresi, 2/126.

<sup>253</sup> Bedel olan kelimeler, anlam kapsamı yönünden, mübdelün minh olan kelimelerin, yani metbûlünün bir kısmını veya bir parçasını içerirse buna “bedelü’l-ba’z mine’l-kül” denir. Bkz. Abbas, Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, Dâru’l-Meârif, Kahire tsz., III, 667.

<sup>254</sup> Ali İmran Suresi, 3/97.

<sup>255</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 188<sup>a</sup>.

<sup>256</sup> Bakara Suresi, 2/7.

Müfessir, bu ayet-i kerimedeki قُلُوب ve أَبْصَار kelimelerinin çoğul kullanılıp da, سَمِعَ kelimesinin niçin müfred kullanıldığı hususunda şunları söylemektedir: Esasında سَمِعَهُمْ kelimesi إِذَانِهِمْ manasındadır. Yahut da سَمِعَهُمْ kelimesinden önce mahzûf bir muzâf takdir olunur ki o zaman حَوَاسَّ سَمِعَهُمْ ifadesiyle çoğul olmuş olur. Hacı Paşa bu kelime ile ilgili Râzî'nin Sibeveyh'ten (ö. 180/796) naklettiğini aynen aktarmış: “Bir kelimenin, kendisinden önce veya sonra gelen çoğulların yanında tekil olarak kullanmasından kastedilenin onun da çoğul anlaşılmasıdır”<sup>257</sup> diyerek şu ayetleri örnek göstermiştir. Aynı ayette geçen أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ ifadesinde أَبْصَار kelimesine uygun olarak غِشَاوَةٌ kelimesinin de çoğul gelmesi gerekirken müfred kullanılması; bir de, {يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ...} “Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır.”<sup>258</sup> ayetinde الظُّلُمَاتِ “karanlıklar” çoğul iken, النُّورِ “aydınlık” kelimesinin tekil olarak kullanılması örneklerini zikretmiştir.<sup>259</sup>

**Örnek 3:** {وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ} “Onlar, ahirete de kesin olarak inanırlar.”<sup>260</sup>

Hacı Paşa, bu ayette geçen ahiret kelimesini tahlil ederken, ahiretin “dâr” kelimesinin sıfatı olduğunu belirtir. Çünkü bir başka âyette ahiret kelimesi şöyle geçmektedir: {وَالدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ...} “Ahiret yurdu daha hayırlıdır...”<sup>261</sup>

Müfessir, ahiret kelimesiyle ilgili farklı kullanımları aktardıktan sonra, “Ahiret yurdu, kendisinden önceki yurda (dünya hayatı) göre sonradır. Ahiret, dünyanın âhiridir. Ahiret hayatından değeri daha düşük olduğu için, dünyaya “dünya” (alçak, âdî) denmiştir” demektedir.<sup>262</sup>

<sup>257</sup> Râzî, *a.g.e.*, II, 14.

<sup>258</sup> Bakara Suresi, 2/257.

<sup>259</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 67<sup>a</sup>.

<sup>260</sup> Bakara Suresi, 2/4.

<sup>261</sup> A'raf Suresi, 7/169.

<sup>262</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 62<sup>b</sup>-63<sup>a</sup>.

Kur'an'ın Kur'an ile tefsirini burada örneklerle ayrıntılı bir şekilde zikrettikten sonra şimdide rivayet tefsirinin olmazsa olmazlarından olan Kur'an'ın hadisle tefsirine geçeceğiz. Burada da örnekler ve izahlarla müfessirin Kur'an'ın hadisle tefsiri hususundaki metodunu kavramaya çalışacağız.

## 2.2. KUR'AN'IN HADİSLE TEFSİRİ

Kur'an-ı Kerim'den sonra en önemli tefsir kaynağı Hz. Peygamber'in sünnetidir. “İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünceleri için sana bu Kur'an'ı indirdik.”<sup>263</sup> ayet-i kerimesinde bildirildiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) sadece tebliğ vazifesiyle değil aynı zamanda Kur'an'ı tebyîn ve tefsir vazifesiyle de mükellefti.<sup>264</sup>

Sünnet, Kur'an'ın mücmelini beyan, müşkilini izah, umumunu tahsis, mutlakını takyid, müphemini beyan etmekle birlikte Kur'an'ın, nasih ve mensuhunu da beyan eder. Ayrıca ayetin hükmünü teyid ve takviye bağlamında da sünnet, Kur'an'ı teyid ederek hükmünü kuvvetlendirir.<sup>265</sup>

Şimdi müfessirin Kur'an'ın hadisle tefsirini alt başlıklar halinde ve örneklerle inceleyelim.

### 2.2.1. Ayetlerde Kastedilen Mananın Hadisle İzahı

**Örnek 1:** { حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى... } “*Namazlara ve orta namaza devam edin.*”<sup>266</sup> ayetinde mücmel<sup>267</sup> olan الصَّلَاةِ الْوُسْطَى “orta namaz” ile kastedilenin ne olduğuyla ilgili müfessir, ikinci namazı olabileceği yönündeki hadisi zikretmiş<sup>268</sup>,

<sup>263</sup> Nahl Suresi, 16/44; Ayrıca bkz. Nahl Suresi, 16/64,89.

<sup>264</sup> Soysaldı, *a.g.e.*, s. 171.

<sup>265</sup> Zehebî, *a.g.e.*, I, 55.

<sup>266</sup> Bakara Suresi, 2/238.

<sup>267</sup> Sözün sahibi tarafından bir açıklama yapılmadıkça kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılmayan lafız demektir. Bkz. Koca, Ferhat, “Mücmel”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 453.

<sup>268</sup> Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîh-u Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz., Kitâbü'l-Mesâcid ve Mevâzi'i's-Salât, 205.

ardından da bunun ayrı ayrı sabah<sup>269</sup>, öğle<sup>270</sup>, akşam ve yatsı namazı<sup>271</sup> olabileceği yönünde de görüşler bulunduğunu açıklamıştır. Müfessir bütün vakitlerle ilgili bir görüş bulunduğundan, hepsini içine alacak şekilde kendi görüşünü: “Namazı, vakitlerine, rükunlarına, şartlarına, vaciplerine ve sünnetlerine riayetle eda ederek onu koruyun” şeklinde beyan etmiştir.<sup>272</sup>

**Örnek 2:** { يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا... } “*Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helâl ve temiz olanlarından yiyin!*”<sup>273</sup> Müfessir, bu ayet-i kerimede geçen حَلَالًا طَيِّبًا ifadesi için: “Allah Teâlâ sadece “helal” demedi, helal olanlardan temiz ve iyi olanlarını zikretti.” dedikten sonra devamında, yiyeceğin sadece helal olması değil aynı zamanda temiz olması manası üzerinde durarak, her temiz ve güzel şey helaldir, fakat her helal olan temiz değildir,<sup>274</sup> diyerek Ebu Hureyre’nin (r.a.) rivayet ettiği şu hadisi örnek vermiştir:<sup>275</sup>

“*Nebî (s.a.v), bir gün şöyle hitap ettiler: “Ey insanlar! Allah Teâlâ tayyibtir (temizdir), tayyibten başka bir şey kabul etmez. Allah Teâlâ’nın mü’minlere emrettiği şeyler, Peygambere emretmiş olduklarının aynısıdır. Nitekim Allah Teâlâ: “Ey Peygamberler, temiz şeylerden yiyiniz ve salih ameller işleyiniz. Doğrusu ben yaptıklarınızı hakkıyla bilirim”*<sup>276</sup> buyurmuş; mü’minlere de: “Ey iman edenler! Size

<sup>269</sup> Müfessir, “Hz. Ali (r.a.), İbn Abbas (r.a.), İbn Ömer (r.a.), Ebu Musa (r.a.), Cabir (r.a.), tabînden bir grup ve Şafîî hazretleri, İsrâ, 17/78’de geçen sabah namazına vurgu ve onun şahitlendirilmesi nedeniyle kastedilenin sabah namazı olduğunu söylemişlerdir, demektedir.” Bkz. Carullah, vr. 291<sup>b</sup>; Ayrıca bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1406/1985, Kitabü’salât, 28.

<sup>270</sup> Müfessir, öğle namazı görüşünü ise bu ayetin nüzûl sebebi olarak Zeyd’in (r.a.) rivayet ettiği, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) öğle namazı kıldığı esnada bu ayetin indiğini beyan eden hadisi nedeniyle İbn Ömer’in (r.a.) savunduğunu ifade eder. Bkz. Carullah, vr. 291<sup>b</sup>; Ayrıca hadis için bkz. *Muvatta*, Kitabü’salât, 27.

<sup>271</sup> Müfessirin, akşam veya yatsı namazı olabileceği yönünde anlattığı görüşlerin kaynaklarda bir delilini bulamadık.

<sup>272</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 291<sup>b</sup>.

<sup>273</sup> Bakara Suresi, 2/168.

<sup>274</sup> Müfessire göre bu ayet-i kerimede “halâlen” ile kastedilen, “cinsi helal olan şey” manasındır. “Tayyiben” ifadesinden murad ise “içinde başkasının hakkı olmayan şey”dir. Bkz. Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 225<sup>b</sup>.

<sup>275</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 225<sup>b</sup>.

<sup>276</sup> Mü’minûn Suresi, 23/51.

verdiğimiz rızıkların iyi ve temiz olanlarından yiyin...<sup>277</sup> diye emirde bulunmuştur.<sup>278</sup>

**Örnek 3:** { وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَأَكُم... } “İşte bu sizin, Rabbiniz hakkında beslediğiniz zannınızdır. O da sizi (bu zannınıza göre) mahvetti.”<sup>279</sup>

Müfessir, onların Allah Teâlâ hakkındaki kötü zanları nedeniyle helak edildiğini belirttiikten sonra, ayetin bu hükmünü teyit sadedinde Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivayet ettiği şu hadis-i kutsîyi paylaşmaktadır.<sup>280</sup> “Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “Ben, kulumun benim hakkımdaki zannına göre (muamelede) bulunurum.”<sup>281</sup>

**Örnek 4:** { وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَسْبَيْتَ لَكُمْ الْحَبْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْحَبْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ... } “Fecirde beyaz iplik siyah iplikten ayırt edilinceye kadar yiyin, için...”<sup>282</sup>

Müfessir, ayet-i kerimede geçen siyah-beyaz ipliği, sahabeden Adî b. Hâtim'in (ö. 67/686) hakiki manada anladığını, Hz. Peygamber'in de müşkil olan bu kısmı “O, gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığıdır.”<sup>283</sup> hadisi ile açıkladığını zikreder.<sup>284</sup>

**Örnek 5:** { وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَأَنَاءَهُمْ... } “Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız.”<sup>285</sup>

Müfessir, Yasin suresindeki ayetin “وَأَنَاءَهُمْ” ifadesini anlatırken, ilim, irfan ve irşatlarıyla toplumda iyi bir çığır açanın öldükten sonra bile büyük sevaplar

<sup>277</sup> Bakara Suresi, 2/172.

<sup>278</sup> Müslim, Kitabü'z-Zekât, 65; Tirmizî, Ebu Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, vd., Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut tsz., Tefsîru'l-Kur'an, 3.

<sup>279</sup> Fussilet Suresi, 41/23.

<sup>280</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 206<sup>a</sup>.

<sup>281</sup> Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Thk. Mustafa el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1407/1987, Tevhî, 35; Müslim, Kitabü't-Tevbe, 1; Tirmizî, Zühd, 51.

<sup>282</sup> Bakara Suresi, 2/187.

<sup>283</sup> Müslim, Kitabü's-Sıyam, 33.

<sup>284</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 245<sup>b</sup>-246<sup>a</sup>.

<sup>285</sup> Yasin Suresi, 36/12.

kazanmaya devam edeceğini, kötü çığır açan kimseye da günah yazılmaya devam edileceğini belirtmiş<sup>286</sup> ve bunu Hz. Peygamber'in şu hadisi ile açıklamıştır:

*“İslâm'da iyi bir çığır açan kimseye, bunun sevabı vardır. O çığırda yürüyenlerin sevabından da kendisine verilir. Fakat onların sevabından hiçbir şey eksilmez. Her kim de İslâm'da kötü bir çığır açarsa, o kişiye onun günahı vardır. O kötü çığırda yürüyenlerin günahından da ona pay ayrılır. Fakat onların günahından da hiçbir şey eksilmez.”*<sup>287</sup>

**Örnek 6:** {بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ...} *“Hayır, öyle değil!*

*Kim iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yaparak özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır.”*<sup>288</sup>

Müfessir, ayet-i kerimede geçen “muhsin” kelimesini Hz. Peygamber'in (s.a.v.), meşhur Cibril hadisinde: *“İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmendir. Çünkü sen, O'nu görmezsen de O, seni görür.”*<sup>289</sup> şeklinde tefsir ettiğini beyan etmiştir.<sup>290</sup>

**Örnek 7:** {وَالشَّمْسُ بَحرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا...} *“Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir.”*<sup>291</sup>

Müfessir bu ayet-i kerimeyi “Güneş, karar kılacağı (duracağı) bir zamana kadar akıp gider” şeklinde açıkladıktan sonra, Ebu Zer'in (ö. 32/653) (r.a.) rivayet ettiği şu iki hadis ile bunun bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından tefsir edildiğini beyan eder: Ebu Zer (r.a.) anlatıyor: *“Ben Resulullah (s.a.v.) ile birlikte, mescidde idim, o sırada güneş battıyordu. Bana: “Ey Ebu Zer, biliyor musun güneş nereye gidiyor?” diye sordu. “Allah ve Resulü, daha iyi bilir” dedim. “Arşın altında secde etmeye gidiyor. (Secde için önce) izin ister. Kendisine izin verilir. Secde ettiği halde*

<sup>286</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 65<sup>a</sup>.

<sup>287</sup> Müslim, *Kitabü'z-Zekât*, 69; Nesâî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunenu'n-Nesâî*, Thk. Abdu'l-Fettah Ebû Gudde, *Mektebu'l-Matbûati'l-İslâmiyye*, Halep 1406/1986, *Zekât*, 64.

<sup>288</sup> Bakara Suresi, 2/112.

<sup>289</sup> Buhârî, İman 37.

<sup>290</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 179<sup>b</sup>.

<sup>291</sup> Yasin Suresi, 36/38.

kendisinden bunun kabul edilmeyeceği zaman yakındır. O zaman izin ister fakat verilmez, kendisine: Geldiğin yere dön ve battığın yerden doğ, denir, işte bunu şu ayet ifade etmektedir: “Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir.”<sup>292</sup>

Müfessir, Ebu Zer’in (r.a.) rivayet ettiği başka bir hadiste Hz. Peygamber’in (s.a.v.): “Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir.” ayetini okuyarak “Şemsin müstekarrı, Arş’in altındadır”<sup>293</sup> buyurduğunu belirterek “müstekarr” kelimesini, güneşin hareketinin durması olarak tarif etmiştir.<sup>294</sup>

**Örnek 8:** {...إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ...} “Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar.”<sup>295</sup> Müfessir, müşrikler cehaletleri sebebiyle Allah’tan haşyet duymazlar dedikten sonra, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) buyurduğu: “Ben sizin Allah’ı en iyi bileniniz ve Allah’tan en çok korkanınızım.”<sup>296</sup> hadisi ile ayeti izah etmiştir.<sup>297</sup>

Lügatlerde “haşyet” kelimesinin karşılığı “havf” olarak gösterilmiştir.<sup>298</sup> Râğıb el-İsfahânî ise “haşyet”i şöyle tarif etmektedir: “Bir şeyin azametini bilerek ondan duyulan korkuyu ifade eder ki Allah Teâlâ’nın buyurduğu: “Kulları içinde ondan en çok korkan âlimlerdir.” ayeti buna delildir.”<sup>299</sup>

**Örnek 9:** {...الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ...} “Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar...”<sup>300</sup>

Müfessir, İmam-ı Şafiî (ö. 204/820), İmam-ı Mâlik (ö. 179/795), Ehl-i Hadis ve Zâhirîlere göre, “İman; kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve dinin erkânını yerine getirmektir” dedikten sonra imanın bu tarifi ile ilgili şu hadisleri zikretmiştir:

<sup>292</sup> Buhârî, Bed’u’l-Halk, 4; Müslim, Kitâbü’l-İman, 250; Ahmed b. Hanbel, Müsned, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru’l-Hadîs, Kahire 1416/1995, VI, 358.

<sup>293</sup> Buhârî, Tevhid, 23; Müslim, Kitâbü’l-İman, 251.

<sup>294</sup> Hacı Paşa, Mecma’u’l-Envâr, İÜK, vr. 70<sup>b</sup>.

<sup>295</sup> Fatır Suresi, 35/28.

<sup>296</sup> Tirmizi, Şemâil 151.

<sup>297</sup> Hacı Paşa, Mecma’u’l-Envâr, İÜK, vr. 45<sup>a</sup>.

<sup>298</sup> İbn, Manzûr, Lisânü’l-‘Arab, XVIII, 250.

<sup>299</sup> İsfahânî, Râğıb, Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân, Thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru’l-Kalem, Dımeşk 1430/2009, s. 283.

<sup>300</sup> Bakara Suresi, 2/3.

Hız. Peygamber (s.a.v.): “Allah’a ve ahiret gününe imân eden kimse, komşusuna eziyet etmesin.”<sup>301</sup> buyurmuştur. Ebu Hureyre’den (r.a.) rivayet edilen bir başka hadiste ise Hız. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurur: “İman, yetmiş küsur şubeye ayrılır. En üst derecesi “Lâilâhe illallah” sözü, en alt derecesi ise yolda insanlara eziyet veren bir şeyi kaldırmaktır. Hayâ da imandan bir şubedir.”<sup>302</sup>

Müfessir bazı konularda Ebû Hanîfe’den farklı düşünmüştür.<sup>303</sup> Burada da imanın tarifi hususunda Hanefî-Maturîdî çizgiden farklı bir iman tarifıyla esasında ne kadar özgün olduğunu ortaya koymuş olmaktadır.

Ayetteki namazın ikame edilmesiyle ilgili olarak ise, Hız. Peygamber’in (s.a.v.): “Namaz dinin direğidir.”<sup>304</sup> hadisini paylaşmıştır.<sup>305</sup>

**Örnek 10:** {...الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ...} “Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması -Allah’a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı.”<sup>306</sup>

Müfessir, ayette geçen anaya, babaya ve yakın akrabaya vasiyette bulunma ile ilgili hükmün miras ayetleriyle nesh olduğunu ve Hız. Peygamber’in de bir hadislerinde, “Varis için vasiyet yoktur.”<sup>307</sup> buyurduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber müfessire göre, gayr-i varis akrabaya vasiyetin nesh olduğuyla ilgili bir delil yoktur. Dolayısıyla “الأقربين” âmm lafzı sebebiyle gayr-i varis akrabaya vasiyet nesh edilmediği için hükmü bakidir.<sup>308</sup>

Müfessir, önemli konulardan olan nesh meselesiyle ilgili her ne kadar yukarıdaki yorumu yapsa da genel olarak neshle ilgili ayetin tefsiri devamında

<sup>301</sup> Buhârî, Edep, 31, 85; Müslim, Kitâbü’l-İmân, 74-75.

<sup>302</sup> Buhârî, İman, 2; Müslim, Kitâbü’l-İmân, 57-58.

<sup>303</sup> Bu bölümün “Ahkâm Ayetlerinin Hadisle İzahı” başlığında detaylı bilgi yer almaktadır.

<sup>304</sup> Beyhakî, Ebu Bekir, Şuabü’l-İman, Thk. Muhammed Said Zağlûl, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1410, III, 39.

<sup>305</sup> Hacı Paşa, Mecma’u’l-Envâr, SK, Carullah, vr. 56<sup>b</sup>-57<sup>a</sup>.

<sup>306</sup> Bakara Suresi, 2/180.

<sup>307</sup> Buhârî, Vasâyâ, 5.

<sup>308</sup> Hacı Paşa, Mecma’u’l-Envâr, SK, Carullah, vr. 235<sup>b</sup>.

şunları söylemektedir: “Bâtın ehli için nesh vuku bulmamıştır. Kur’an hem zâhir ehline, hem de bâtın ehline inmiştir. Kur’an’ın zahirî ve batınî yönü vardır. Zahirî hükümler neshedilse de bâtınî hükümler neshedilemezler.”<sup>309</sup>

**Örnek 11:** { وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ... } “Mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın...”<sup>310</sup>

Bu ayet-i kerimedeki itikâfla ilgili hükmün nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin müfessir, Hz. Aişe’nin (r.a.) anlattığı, Hz. Peygamber (s.a.v.) itikâfta iken saçını taradığıyla ilgili rivayeti ele alarak itikâfta olan kimsenin eşine şehvet olmaksızın dokunmasında bir sakınca yoktur, diyerek şu rivayeti paylaşmıştır:<sup>311</sup> “Hz. Peygamber (s.a.v.) mescitte itikafta olduğu sırada, Hz. Aişe (r.a.) de hayızlı olduğu halde, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) saçlarını taramıştır. Bu hizmeti yaparken kendisi odasından ayrılmamış; Hz. Peygamber (s.a.v.) başını ona uzatmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) itikâfta iken, zarurî bir ihtiyaç olmadıkça odaya girmezdi.”<sup>312</sup>

**Örnek 12:** { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً... } “Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslâm’a) girin.”<sup>313</sup>

Bu ayette Allah Teâlâ, iman eden kimselere hitap ederek Allah’a kullukta, İslam’ın şartlarını yerine getirmede hepiniz barış ve güvenlik içinde birarada olun, buyurmaktadır. Bunun şartlarını ise Hz. Peygamber (s.a.v.): “Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden zarar görmediği kimsedir. Mü’min de, halkın, can ve mallarını kendisine karşı emniyette bildikleri kimsedir.”<sup>314</sup> şeklinde ifade etmiştir.<sup>315</sup>

<sup>309</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 236<sup>a</sup>.

<sup>310</sup> Bakara Suresi, 2/187.

<sup>311</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 246<sup>a</sup>.

<sup>312</sup> Buhârî, Hayz, 2, İtikaf, 2-4, 19, Libâs, 76; Müslim, Kitâbü’l-Hayz 6-7; Tirmizî, Savm, 80.

<sup>313</sup> Bakara Suresi, 2/208.

<sup>314</sup> Tirmizî, İman, 12.

<sup>315</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 270<sup>a</sup>.

**Örnek 13:** {يَمْحُقُ اللَّهُ الرَّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ...} “Allah, faiz malını eritip eksiltir, sadakaları ise artırır.”<sup>316</sup>

Müfessir, faizin haram olması ve malı mahvetmesini, insanın başkasının malını ivazsız ahz etmesiyle açıklamakta ve bir dirhemi, iki dirheme peşin veya veresiye satmak her halde aşikârdır ki, diğer bir dirhemi karşılıksız almaktır, demektedir. Müfessir devamında, “İnsanın malı, hâcetiyle alâkadar olduğundan büyük hürmeti haizdir” diyerek Hz. Peygamber’in (s.a.v.) buyurduğu: “İnsanın malının hürmeti, kanının hürmeti gibidir.”<sup>317</sup> hadisi ile ayeti açıklamaktadır.<sup>318</sup>

**Örnek 14:** {خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ...} “Allah onların kalplerini mühürlemiştir.”<sup>319</sup>

Ebu Hureyre’den (r.a.) rivayet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurmuştur ki: “Mü’min günah işlediğinde, kalbinde siyah bir leke olur. Tövbe eder, günahı terk eder ve istiğfar ederse, bu siyahlıktan kurtulur, günah devam ederse siyahlık da artar...”<sup>320</sup> Müfessir, günah devam ettikçe kalbi istila eder, kalbin mühürlenmesine sebep olur, demektedir.<sup>321</sup>

**Örnek 15:** {وَإِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ...} “Kalplerinden korku giderilince birbirlerine, “Rabbiniz ne söyledi?” diye sorarlar. Onlar da “Gerçeği” diye cevap verirler.”<sup>322</sup>

Müfessir, ayette geçen “hakk” lafzı, “vahiy” manasınadır dedikten sonra şu hadis-i şerifi zikretmiştir:<sup>323</sup>

“Allah Teâlâ, gökteki meleklerle bir şeyin yerine getirilmesini emrettiği zaman, bu ilâhî buyruğa (korku içinde) tam mânasıyla boyun eğmek üzere melekler,

<sup>316</sup> Bakara Suresi, 2/276.

<sup>317</sup> Ahmed b. Hanbel, IV, 196.

<sup>318</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 336<sup>a-b</sup>.

<sup>319</sup> Bakara Suresi, 2/7.

<sup>320</sup> Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, V, 440.

<sup>321</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 67<sup>a</sup>.

<sup>322</sup> Sebe Suresi, 34/23.

<sup>323</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 16<sup>a</sup>.

düz bir taş üstünde hareket ettirilen zincir sesi gibi heybetli bir sesle kanatlarını birbirine vururlar. “Kalplerinden bu korku gidince de bunlar; birbirlerine: Rabbiniz ne söyledi? diye sorarlar. Onlar da: Allah, “hakki” söyledi, diye Allah’ın emir ve hükmünü bildirirler ve Allah yüce ve büyüktür, derler.”<sup>324</sup> Hz. Peygamber (s.a.v.) devamlı buyurdu ki: İşte bu suretle kulak hırsızları şeytanlar, Allah’ın verdiği emir ve hükümleri işitirler. Kulak hırsızları o şeytanlar birbirlerinin üstünde sıralanmışlardır. Bu durumda iken en üstteki şeytan, melekler arasında cereyan eden konuşmayı işitir ve bu sözleri, altındaki şeytana hemen aktarır. Bazen üstteki şeytan, işittiği haberi altındakine ve o da kâhine veya sâhire ulaştırmadan önce, bir ateş parçası üstteki şeytana erişir (ve onu yakar). Bazen de haberi alttakine ulaştırıncaya kadar ateş ona ulaşmaz. Nihayet kendisine haber ulaşan kâhin veya sâhir o haberle beraber yüz yalan uydurup (sağa sola söyler). Neticede gökten işitilmiş olan söz gerçekleşir.”<sup>325</sup>

### 2.2.2. Ayetlerin Nüzûl Sebebinin Hadisle İzahı

**Örnek 1:** {أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ} “İnsan, bizim kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış apaçık bir düşman kesilmiştir.”<sup>326</sup>

“Ümeyye b. Halef elinde çürümüş bir kemikle Resulullah’a (s.a.v.) gelerek: “Ey Muhammed! Allah bu çürümüş kemiği mi bir daha diriltecek?” dedi. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v.): “Evet seni tekrar diriltecek ve seni ateşe koyacaktır.” dedi.”<sup>327</sup> Müfessir, bu vakayı ayetin nüzûl sebebi olarak aktarmıştır.<sup>328</sup>

**Örnek 2:** {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ...الآية} “Sana kadınların ay hâlini sorarlar...”<sup>329</sup>

<sup>324</sup> Sebe Suresi, 34/23.

<sup>325</sup> Buhârî, Tefsîru Sûreti Sebe’, 284.

<sup>326</sup> Yasin Suresi, 36/77.

<sup>327</sup> Hâkim Nisâbü’rî, Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, II, 466.

<sup>328</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 85<sup>a</sup>-85<sup>b</sup>.

<sup>329</sup> Bakara Suresi, 2/222.

Bu ayetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak müfessir, Enes b. Malik'in (r.a.) rivayet ettiği: *“Yahudiler, bir kadın hayız olduğunda, onu evden çıkarırlar, onunla beraber yemezler, içmezler ve aynı evde birlikte bulunmazlardı. Bu durum Hz. Peygamber'e (s.a.v.) soruldu. Bunun üzerine Allah Teâlâ: “Sana kadınların ay hâlini de sorarlar. De ki, o bir ezadır. Onun için hayz zamanında kadınlardan uzak durun...” mealindeki âyet-i kerimeyi indirdi; Hz. Peygamber de: “Onlarla birlikte evlerinizde oturunuz, cinsel ilişkiden başka her şeyi yapabilirsiniz” buyurdu.*”<sup>330</sup> hadisini zikrederek ayetin nüzûl sebebini bu şekilde açıklamıştır.<sup>331</sup>

**Örnek 3:** {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ...الآية} *“Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten yağdırıp kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşününen bir topluluk için deliller vardır.*”<sup>332</sup>

Said b. Mesruk'dan (r.a.) rivayet olunduğuna göre: *“Kureyş, Yahudîlere “Musa'nın getirdiği mucizeler nelerdi bize söyleyin” diye sormuşlar. Onlar da, âsâ ve yed-i beyza mucizelerini anlatmışlar. Hristiyanlara da sormuşlar. Onlar da, körü, alacalıyı iyileştirme ve ölüyü diriltme mu'cizelerini anlatmışlar. Bunun üzerine Kureyş, Hz. Peygamber'e: “Sen de, Allah'a dua et, bize şu Safa tepesini altın yapıversin de düşmanlarımıza karşı kuvvetimiz artsın.” demişler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu, Allah Teâlâ'dan niyaz etmiş. Allah Teâlâ da, vahiy ile: “Bunu yaparım, lâkin bundan sonra yine inkar ederlerse artık ben onlara kâinata hiçbir kimseye etmeyeceğim azabı ederim.” buyurmuş. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Ya Rabb! Kavmimi ve beni halimize bırak, ben onları günden güne davet edeyim.” diye dua etmesinin ardından Cenab-ı Allah, bu ayeti indirmiştir.*”<sup>333</sup>

<sup>330</sup> Müslim, Kitâbü'l-Hayz 16; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 24; Nesâî, Hayz, 8; Ebu Dâvud, Süleymân b. el-Eş'âs, *Sünen*, Thk. Şuayb Arnavût, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009, Taharet, 103.

<sup>331</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 280<sup>b</sup>.

<sup>332</sup> Bakara Suresi, 2/164.

<sup>333</sup> Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, Thk. Hamdî b. Abdülmecid Selefî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hukum, Musul 1404/1983, XII, 12. Bu ayetin nüzûl sebebi olarak zikredilen

Müfessir, bu ayetin bu olaydan sonra indirilmesinin sebebini, yerlerin ve göklerin yaratılması, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişi ve ayette bildirilen nice mucizeler, Safa tepesinin altına dönüştürülmesi gibi onların istedikleri mucizelerden daha büyük, daha i'cazkâr olduğunu beyan içindir, demektedir.<sup>334</sup>

**Örnek 4:** { قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ...الآية } “De ki: Her kim Cebrail’e düşman ise, bilsin ki o, Allah’ın izni ile Kur’an’ı; önceki kitapları doğrulayıcı, mü’minler için de bir hidayet rehberi ve müjde verici olarak senin kalbine indirmiştir.”<sup>335</sup>

Müfessir, ayetin nüzül sebebi olarak şu rivayeti nakletmektedir: Farklı tariklerle gelen rivayette, “Hz. Peygamber, Medine’ye hicret buyurdıkları zaman, Fedek Yahudîlerinin ileri gelenlerinden Abdullah b. Suriya, münazara etmek için bir kaç kişi ile gelmiş. Evvelâ: “Ya Muhammed, uykun nasıldır? Zira âhir zamanda gelecek Peygamberlerin uykusu bize haber verilmiştir.” Hz. Peygamber: “Gözlerim uyur, kalbim uyumaz” buyurunca, “Doğru” demiş. İkincisi, “Nutfe babadan iken, çocuk anasına nasıl benzer? haber verir misin” demiş. Rasulullah: “Kadının da suyu vardır. Hangisi galebe ederse müşabeheht ona olur.” buyurmuş. “doğru” demiş. Üçüncü olarak, “İsrail’in nefesine haram kıldığı taam ne idi, haber ver? Tevrat’a göre ümmî peygamberin, bunu haber vermesi gerek.” demiş. Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurmuş ki: “Musa’ya Tevrat’ı indiren Allah namına söylerim, bilir misiniz? İsrail, şiddetli bir hastalığa tutulmuştu. Hastalığı uzadı. O zaman Allah kendisine bu hastalıktan afiyet ihsan ederse, en sevdiği taamın ve şarabın kendisine haram olması için yemin etti ki bunlar, deve eti ve deve sütü idi.” Abdullah, buna da “evet” dedikten sonra “Son olarak bir şey kaldı. Onu da söylersen sana iman ederim, sana hangi melek geliyor da, Allah tarafından söylediklerini getiriyor?” diye sormuş, Resûlullah: “Cibril”, buyurmuş. Bunun üzerine Yahudî: “O bizim düşmanımızdır, o kital, şiddet getirir. Bizim elçimiz Mikâil’dir ki, müjde, ucuzluk, bolluk getirir. Sana

---

hadisi aynı şekilde Elmalılı Hamdi Yazır (*Hak Dini Kur’an Dili*, Yenda Yay., İstanbul, tsz., I, 459) da eserine almıştır. Fakat yukarıda verdiğimiz hadisin kaynağını incelediğimizde hadisteki nüzül sebebi olarak zikredilen olay Al-i İmran, 3/190. ayeti olduğu anlaşılmaktadır. Müfessirlerin her iki ayetteki lafız benzerliği nedeniyle Bakara, 2/164 ile Al-i İmran, 3/190. ayetleri sehven karıştırdığını düşünmekteyiz.

<sup>334</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 220<sup>a-b</sup>.

<sup>335</sup> Bakara Suresi, 2/97.

*gelen o olsaydı, iman ederdik” demiştir.*”<sup>336</sup> Hadis kaynaklarında ayetin nüzûl sebebi olarak geçen rivayet buraya kadar olmasına rağmen, müfessirimiz, Râzî’den aldığı tespit ettiğimiz rivayetin devamını ise araya fasıla koymadan şu şekilde devam ettirmiştir:

“Bunun üzerine Hz. Ömer sormuş: “Bu düşmanlık ne zaman başladı?” Abdullah b. Suriya: “Bunun başlangıcı, Buhtü’n-Nasr denilen bir adam tarafından Beytü’l-Makdis’in tahrip olunacağını Allah Teâlâ, Peygamberimiz Musa’ya (a.s.) vahyen bildirmiş ve onu tarif etmişti. Biz de aradık bulduk. O’nu öldürmek için adamlar gönderdik. O zaman o Babil’de henüz miskin bir çocuktü. Fakat Cibril, “Eğer Allah, bunun öldürülmesi için size fırsat verirse haber verdiği adam bu değilmiş demek olur. Dolayısıyla bunun katli faydasızdır.” diye onu müdafaa etti. Sonra o, büyüdü, kuvvetlendi, hükümdar oldu, savaş açtı, Beytü’l-Makdis’i tahrip etti ve bize katliâm yaptı. Bunun için biz, onu düşman tanırız demesi üzerine, bu ayetler nâzil olmuştur.”<sup>337</sup>

**Örnek 5:** { وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِن بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا... } “*Kitap ehlerinden birçoğu, sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler...*”<sup>338</sup>

Müfessir bu ayetin nüzûl sebebini ise şu rivayetle açıklamıştır: “*Yahudî ileri gelenlerinden birkaç kişi Uhud savaşından sonra Huzeyfe b. Yemân ve Ammar b. Yasir’e (r.a.) gelerek, “Başınıza gelenleri görmediniz mi? Eğer hak üzere bulunsaydınız, hezimete uğramazdınız. Artık bizim dinimize dönün, bu sizin için hayırlıdır ve daha iyidir. Çünkü biz sizden daha doğru yoldayız.” demişler, bunun üzerine Ammar: “Sizin aranızda, birisinin ahdi bozması nasıl karşılanır?” diye sormuş. “Bu şiddetli bir tepkiyle karşılanır” demişler. O da, “Öyle ise ben, hayatta olduğum müddetçe Muhammed’i (s.a.v.) inkâr etmemeye ahdetmişimdir.” cevabını vermiş. Yahudiler: “İşte bu sapıtmuş” demişler. Huzeyfe: “Ben de, Allah’ı Rabbim, Muhammed’i Peygamberim, İslâm’ı dinim, Kur’an’ı imamım, Kâbe’yi kiblem, mü’minleri kardeşlerim olarak seçtim ve razı oldum” demiştir. Bu olaydan sonra,*

<sup>336</sup> Buhârî, Tefsiru’l-Kur’an, 8; Ahmed b. Hanbel, III, 129.

<sup>337</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 169<sup>b</sup>; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, III, 239-240.

<sup>338</sup> Bakara Suresi, 2/109.

*Ammar ile Huzeyfe (r.a.) Hz. Peygamber'e gelerek, durumu anlatmışlar. Hz. Peygamber (s.a.v.) de: "İsabet ettiniz ve kurtuluşa nail oldunuz" buyurmuş, sonra da bu ayet nazil olmuştur.*"<sup>339</sup>

Ayetin nüzül sebebi olarak verdiği bu rivayetten sonra müfessir, Yahudilerin, Müslümanlara karşı ne tür tuzaklar kurabilecekleri hususunda bu ayetin dikkatlerimizi çeken bir ayet olduğunu belirtmiştir.<sup>340</sup>

### 2.2.3. Ahkâm Ayetlerinin Hadisle İzahı

**Örnek 1:** {وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ...} "*Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hâli beklerler...*"<sup>341</sup>

Müfessir, ayet-i kerimede geçen قُرُوءٌ lafzının birçok fakih ve müfessir tarafından ya temizlik ya da hayız anlamında anlaşıldığına işaret ettikten sonra ayetteki mücmel lafzı Hz. Peygamber'in cariye kadınlar için söylediği: "*Câriyenin talakı iki talaktır, iddeti de iki hayız müddetidir.*"<sup>342</sup> hadisi ile açıklamış ve bu hadise istinaden bunun "hayız" olduğunu beyan etmiştir.<sup>343</sup>

**Örnek 2:** {إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ...} "*Şüphesiz Safa ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur.*"<sup>344</sup>

Müfessir, Safa ile Merve arasında sa'y yapmanın farz olmasını ayette geçen "Allah'ın şeâirinden" lafzı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) buyurduğu "*Sa'y edin, çünkü Allah sa'y etmeyi size farz kıldı*"<sup>345</sup> hadis-i şerifi ile açıklamaktadır.<sup>346</sup>

<sup>339</sup> Râzî, *a.g.e.*, III, 321.

<sup>340</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 176<sup>b</sup>.

<sup>341</sup> Bakara Suresi, 2/228.

<sup>342</sup> Tirmizî, Talak, 7.

<sup>343</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 284<sup>a</sup>.

<sup>344</sup> Bakara Suresi, 2/158.

<sup>345</sup> A'zamî, Muhammed Ziyâürrahmân, *el-Minnetü'l-Kübrâ Şerh ve Tahrîc es-Süneni's-Suğrâ*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1422/2001, IV, 193.

<sup>346</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 216<sup>a</sup>.

#### 2.2.4. Kelimelerin Lugavî Açından Hadisle İzahı

**Örnek 1:** { مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا... } “Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz.”<sup>347</sup>

Müfessir, ayet-i kerimede geçen “nesh” kelimesinin lügat anlamı nakil ve tahvîl anlamında,<sup>348</sup> terim olarak ise, hükmü ortadan kaldırma veya te’hir etme manasında kullanılmaktadır, diyerek Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şu hadis-i şerifi ile bu manayı açıklamıştır:<sup>349</sup>

“Ebu Ümame’nin anlattığına göre: Sahâbeden biri geceleyin kalkarak ezbere bildiği bir sûreyi okumak ister, ancak besmeleden başka bir âyeti okuyamaz. Sabahleyin bu durumu sormak üzere Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kapısına varır. Derken başkaları da oraya gelip toplanır. Birbirlerine ne için geldiklerini sorarlar. Aynı sûreyi unutma sebebiyle geldiklerini söylerler. Sonra, Hz. Peygamber onları kabul eder, onlar da yaşadıkları durumu anlatırlar. Unuttukları sûreyi sorarlar. O da bir müddet suskun vaziyette bekler. Sonra şöyle der: “O sûre, geceleyin neshedildi. Bu yüzden ezberleyenlerin göğsünden ve yazılı bulunduğu her şeyden silindi”<sup>350</sup>

**Örnek 2:** { وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا... } “Sizi orta bir ümmet yaptık...”<sup>351</sup>

Müfessir, bu ayetteki وَسَطًا kelimesinin عَدْلًا şeklinde anlaşılması gerektiğini, çünkü Hz. Peygamber’in (s.a.v.) de bu kelimeyi عَدْلًا şeklinde açıkladığını,<sup>352</sup> yine Hz. Peygamber (s.a.v.) için “evsat” ifadesi kullanılarak “O, Kureyş’in en adaletlisiydi.”

<sup>347</sup> Bakara Suresi, 2/106.

<sup>348</sup> Fîrûzâbâdî, Mecdû’-d-Dîn, *Kâmûsu’l-Muhît*, Dârü’l-Hadîs, Thk. Enes Muhammed Şâmî, Zekeriyya Câbir Ahmed, Kahire 1329/2008, s. 1604.

<sup>349</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 175<sup>a</sup>.

<sup>350</sup> Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Ma’rifetu’s-Sahâbe*, Thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî, Dârü’l-Vatan, Riyad, tsz., s. 3091-92; Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü’r-Risale, 1415/1994, V, 271; Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Durru’l-Mensûr*, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1993, I, 256.

<sup>351</sup> Bakara Suresi, 2/143.

<sup>352</sup> Buhârî, Enbiyâ, 5, Tefsir, 11; Tirmizî, Tefsir, 3.

denildiğini aktarmıştır.<sup>353</sup> Ayrıca bunların dışında, “İşlerin en hayırlısı orta (dengede) olanıdır.” şeklinde bir rivayet daha zikretmiştir ki, Beyhakî, bunun munkatı’ bir hadis olduğunu ifade etmiştir.<sup>354</sup>

### 2.3. KUR’AN’IN SAHABE SÖZÜYLE TEFSİRİ

Kur’an’ın birinci derecede muhatabı olan sahabe, Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sonra tefsir sahasında büyük bir rol üstlenmiştir. Çünkü sahabe sarsılmaz imanları, hadiselere şahit olmaları ve sebab-i nüzûle vakıf olmaları gibi birçok sebepten dolayı Kur’an’ı en iyi anlayan topluluk kabul edilmiştir.<sup>355</sup> Yalnız, sahabenin Kur’an’ı anlamada eşit olmadıkları gözlenmiştir. Sahabenin bilgi ve kültür yapısıyla, Arap dili ve edebiyatına vakıf olmaları hususundaki yetkinlik dereceleri, ayrıca Hz. Peygamber’in yanında kalma sürelerinin farklı olması gibi hususlara bağlı olarak aralarında derece farkları olmuştur.<sup>356</sup>

Sahabenin, rey ve içtihatlarının isabetli ve bağlayıcı olmasının en önemli amilleri olarak şunlar sayılabilir:

- 1- Arap dilinin inceliklerine vakıf olmaları,
- 2- Arap gelenek ve göreneklerini bilmeleri,
- 3- Yahudi ve Hıristiyanların toplumsal yapılarını yakından tanımaları,
- 4- Anlama ve kavrama konusundaki üstün yetenekleri.<sup>357</sup>

Sahabe, Kur’an ayetlerinin izahını ya Hz. Peygamber’den işitmek suretiyle ya da içtihatlarıyla yapmışlardır. Çok kere de bu ayetlerin manasını, sebab-i nüzullerini anlatmak suretiyle açıklamışlardır. Onlar, bazen ayetteki dînî bir müşkili halletmek için, bazıları tahsis yolunu, bazıları da tarihî bir yolu takip etmiş, dînî bir hükmü remz yoluyla izah etmişlerdir. Bazen doğrudan doğruya tarihî bir yolla izah yapıyor veya

<sup>353</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 197<sup>b</sup>.

<sup>354</sup> Beyhakî, Ebu Bekir, *Sünenü’l-Kübrâ*, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut tsz, III, 387.

<sup>355</sup> Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV Yay., İstanbul 1991, s.250.

<sup>356</sup> Kattân, a.g.e., s. 326.

<sup>357</sup> Zehebî, a.g.e., I, 58; Soysaldı, a.g.e., s. 194.

dînî bir husus doğrudan doğruya açıklanmış oluyordu. Bazen bu dînî izah tarzları hususî bir anlayış ifade ederken, insanların psikolojik durumları da nazar-ı dikkate alınıyordu. Bazen sahabe izah etmiş olduğu hususu beyan ederken, bizzat o hali yaşayarak tatbik ediyordu.<sup>358</sup>

Sahabe vahyin nüzûlüne bizzat şahit olmuşlardır. Kur'an'ın anlaşılmasında çok önemli olan sebab-i nüzûl konusunu da çok iyi biliyorlardı. Belağat ve feshatta zirvedeydiler. Fıtratları sağlam, nefislerini terbiye etmiş, dînî salâbetleri kuvvetli idi. İşte bütün bunlar, sahabenin Kur'an'ı doğru anlamasına imkân sağlamıştır.<sup>359</sup>

Sahabeden birçok müfessir olmasının yanında en meşhurları şunlardır: Dört halife, İbn Abbas (ö. 68/687), Ubey b. Ka'b (ö. 31/651), İbn Mes'ud (ö. 32/652), Abdullah b. Zübeyr (ö. 36/656), Ebu Musa el-Eş'ari (ö. 44/664), Zeyd b. Sabit (ö. 45/665). Dört halife arasında en çok Hz. Ali'den rivayette bulunulmuştur. Diğer üç halifeden yapılan rivayetler ise azdır. Bunun sebebi daha önce vefat etmiş olmalarıdır. Bu sahabîler arasında müfessir lakabını almaya en layık olan, ilmî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şehadet ettiği ve "Allah'ım dinde onu fakih kıl ve ona te'vili öğret"<sup>360</sup> sözüyle dua ettiği Abdullah b. Abbas'tır. O aynı zamanda "Tercümanu'l-Kur'an" unvanıyla meşhur olmuştur.<sup>361</sup>

Hacı Paşa tefsirinde İbn Abbas ve Hz. Ali başta olmak üzere pek çok sahabîden rivayette bulunmuştur. Bu rivayetleri ise Hacı Paşa'nın yaşadığı dönemlerde Mısır'da meşhur olan tefsir âlimi Ebu Hayyân'ın<sup>362</sup> (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserinden aktarmıştır. Şimdi bununla ilgili örneklere geçelim:

**Örnek 1:** { وَيَسِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... } "İman edip salih amel işleyenleri müjdele..."<sup>363</sup> ayetinde geçen "salih ameller" terkibi;

<sup>358</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 86.

<sup>359</sup> Zerkanî, Muhammed Abdülazîm, *Menahilu'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1372/1952, I, 481.

<sup>360</sup> Buhârî, İlim, 17, Vudû, 10, İ'tisam, 1; Müslim, Fezâilu's-Sahâbe, 138.

<sup>361</sup> Salih, Suphî, *Mebahis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1977, s. 289-290.

<sup>362</sup> Hacı Paşa'dan yaklaşık bir asır önce yaşayan Ebu Hayyân, Endülüslü bir dil âlimi ve müfessirdir. Kahire'de uzun yıllar kalmış, talebe yetiştirmiş, kitap telif etmiştir. Bkz. Kafes, Mahmut, "Ebu Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 152.

<sup>363</sup> Bakara Suresi, 2/25.

Hız. Ali'ye (ö. 40/661) göre; farz namazları kılmaktır. Şu ayeti kerime buna işaret eder: { وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصَلِّينَ } “...Namazı dosdoğru kılanlara gelince, şüphesiz biz, düzgün iş yapan kimselerin ecrini zayı etmeyiz.”<sup>364</sup>

Muaz b. Cebel'e (ö. 17/638) göre ise salih amel kulun, ilim, niyet, sabır ve ihlâsla yaptığı amellerdir.<sup>365</sup>

**Örnek 2:** { دَلِيلٌ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ... } “Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir...”<sup>366</sup>

Baş tarafında kısasın emredildiği bu ayette, eğer öldüren kişi, öldürülenin varisi veya velisi tarafından affedilirse, Allah Teâlâ tarafından bir hafifletme ve rahmet olarak, diyet ödenebileceği emrediliyor.

İbn Abbas bu hafifletme için; Musa'nın (a.s.) şeriatında kısas konusunda kâtil için ölümden başka seçenek yoktu; fakat bizim şeriatımızda kısas yine sabit olmak üzere, ölenin varisi veya velisi affederse Allah'tan bir hafifletme ve rahmet olarak diyet de caiz kılınmıştır, demektedir.<sup>367</sup>

**Örnek 3:** { فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ... } “Derken, Âdem (vahiy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı...”<sup>368</sup>

Ayette geçen “kelimeler” ifadesinden kastedilenin ne olduğu hususunda;

Hız. Ali (ö. 40/661) ve Mücahid'e (ö. 103/721) göre bundan kasıt Hız. Âdem'in şu yakarışdır: “Senden başka hiçbir ilah yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım, sana hamdederim. Ey Rabbim! Bir kötülük işledim ve nefsimi zulmettim, beni bağışla. Çünkü sen affedenlerin en hayırlısı, merhametlilerin en merhametlisisin.”

<sup>364</sup> Araf Suresi, 7/170.

<sup>365</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 88<sup>a</sup>. Hacı Paşa'nın aktardığı rivayetler için bkz. Ebu Hayyân, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1994, I, 254.

<sup>366</sup> Bakara Suresi, 2/178.

<sup>367</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 224<sup>b</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, II, 17.

<sup>368</sup> Bakara Suresi, 2/37.

İbn Abbas'a göre ise bu kelimeler; Âdem'in (a.s.) yaptığı tesbih,<sup>369</sup> tahmîd<sup>370</sup> ve istiğfar<sup>371</sup> dır.<sup>372</sup>

**Örnek 4:** { وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا... } “Allah, Âdem’e bütün (varlıkların) isimlerini öğretti.”<sup>373</sup>

İbn Abbas der ki; bir önceki ayette geçen meleklerin: “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?”<sup>374</sup> sözleri üzerine, Allah Teâlâ'nın Âdem'in (a.s.) fazilet ve üstünlüğünü izhar etmek ve onların bilmediği şeyleri Âdem'in (a.s.) biliyor olduğunu göstermek üzere, ona bütün varlıkların isimlerini öğrettiğini beyan etmektedir.<sup>375</sup>

**Örnek 5:** { ...وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ... } “...O'nu Ruhü'l-Kudüs ile destekledik.”<sup>376</sup>

Ruhu'l-Kudüs'ten kasıt; Abdurrahman b. Zeyd'e (ö. 71/690) göre; İncil'dir. Çünkü Kur'an nasıl { ...رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا... } “Emrimizden bir ruh...”<sup>377</sup> ayetinde ruh olarak adlandırılmışsa, İncil de bu ayette ruh olarak adlandırılmıştır. Bedenin hayat bulması ruh ile olduğu gibi; kalplerin dirilmesi ve dünyevî işlerin intizama girmesi de ilahî kitapla mümkün olur.

İbn Abbas'a göre ise; Hz. İsa'nın (a.s.), kendisi sebebiyle ölüleri diriltmiş olduğu, körü ve alacalıyı iyileştirdiği, Allah Teâlâ'nın İsm-i A'zamı'dır.<sup>378</sup>

<sup>369</sup> Tesbih; Allah'ın noksan sıfatlardan münezze ve yüce olduğuna inanıp bunu sözleri ve davranışlarıyla belirtme anlamında terimdir. Bkz. Yurdağır, Metin, “Tesbih”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 527.

<sup>370</sup> Tahmîd; bütün medih türlerini içeren, sevgi ve tâzimle Allah'a yönelen övgü ve şükür anlamında bir terimdir. Bkz. Topaloğlu, Bekir, “Hamd”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 442.

<sup>371</sup> İstiğfar; günahların Allah tarafından bağışlanmasının istenmesi anlamında bir terimdir. Bkz. Bebek, Adil, “Mağfiret”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 313.

<sup>372</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 125<sup>a</sup>. Rivayetler için bkz. Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 318.

<sup>373</sup> Bakara Suresi, 2/31.

<sup>374</sup> Bakara Suresi, 2/30.

<sup>375</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 104<sup>a</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, I, 294.

<sup>376</sup> Bakara Suresi, 2/87.

<sup>377</sup> Şura Suresi, 42/52.

<sup>378</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 166<sup>a</sup>. Müfessirin aktardığı rivayetler için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, I, 467.

**Örnek 6:** { وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا... } “Allah’ın mecitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan daha zalim kimdir.”<sup>379</sup>

İbn Abbas’tan rivayet olduğuna göre; “Hristiyan meliklerden biri Kudüs’e hücum edip ahalisini katletmiş, zürriyetlerini esir almış, Tevrat’ı yakmıştı. Beyt-i Makdis’i tahrip etmiş, içinde hınzırlar kesmiş ve lâşeler bırakmışlardı. Beyt-i Makdis İslamiyetten sonra Hz. Ömer zamanında yeniden bina edilmiştir.” Dolayısıyla ayette kastedilen Hristiyanlardır.<sup>380</sup>

**Örnek 7:** {يس} <sup>381</sup>

İbn Abbas (ö. 68/687) ve İbn Mes’ud (ö. 32/652), Yasin suresindeki, sureye ismini veren bu ilk harflerin “Ey insan” manasına geldiğini bildirmişlerdir.<sup>382</sup>

**Örnek 8:** { إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا... } “Şüphesiz, Rabbimiz Allah’tır deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya...”<sup>383</sup>

İbn Abbas’a göre ayetteki “istikamet” lafzıyla kastedilen; Allah’ın emirleri doğrultusunda dosdoğru hareket etmektir.<sup>384</sup>

## 2.4. KUR’AN’IN TABİÛN SÖZÜYLE TEFSİRİ

Hiz. Peygamber’in vefatından sonra dört halife ile birlikte İslam devletinin sınırları birçok ülkeyi bünyesine katmakla hızlı bir şekilde genişlemiş ve İslam dini farklı birçok kültürle yakın temasa geçmişti. Kendini bu kültürlerle benimsetmeye çalışan İslam dini bu konuda çok zorlanmamış, insanlığı yücelten evrensel mesajıyla birçok millet sahip oldukları maddî ve manevî değerlere yakın gördükleri için bu dini rahatlıkla benimsemişlerdir. Bu milletlerin dînî ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak

<sup>379</sup> Bakara Suresi, 2/114.

<sup>380</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 180<sup>b</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, I, 226.

<sup>381</sup> Yasin Suresi, 36/1. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, VII, 310.

<sup>382</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 58<sup>b</sup>.

<sup>383</sup> Fussilet Suresi, 41/30.

<sup>384</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 210<sup>b</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, VII, 474.

amacıyla birçok sahabî, eğitici ve idareci olarak bu bölgelere gönderilmiştir. Sahabenin üstün gayretleri neticesinde dînî ilimlerde otorite olacak birçok yetenekli ilim adamı yetişmiş ve bu yetişen nesil, İslam dinini muhafaza ederek kendilerinden sonraki nesillere sağlam bir şekilde aktarmıştır.

Tabiûn, Kur'an tefsirini sahabeden işiterek nakletmiş, sahabeden işitemedikleri hususlarda ise içtihatlarına müracaat etmişlerdir. Birçok müfessir, tabiûnun görüş ve içtihadından azamî ölçüde yararlanmışlardır.<sup>385</sup>

Tabiûn devrinde Mekke, Medine ve Irak ekolü olmak üzere üç büyük tefsir ekolü ortaya çıkmıştır:

**1- Mekke Ekolü:** Bu ekolün öncüsü Abdullah b. Abbas'tır (ö. 68/687). İbn Teymiye (ö. 728/1327) insanlara tefsir öğreten ekolün Mekke ekolü olduğunu söylemiştir. Bu ekolün önde gelenleri Said b. Cübeyr (ö. 95/714), Mücahid b. Cebr (ö. 103/714), İkrime (ö. 105/722), Tavus b. Keysan (ö. 106/724) Ata b. Ebi Rebah'tır (ö. 114/732).

**2- Medine Ekolü:** Übey b. Ka'b'ın (ö. 32/652) öncülük ettiği bu ekolün temsilcileri Ebû'l-Âliye (ö. 90/709), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736), Zeyd b. Eslem'dir (ö. 136/753). Bu ekolün temsilcileri Fıkıh, Tefsir ve Hadis konusunda birçok rivayette bulunmuşlardır.

**3- Irak Ekolü:** Abdullah b. Mes'ud'un (ö. 32/652) öncülük ettiği bu ekol re'y ve içtihat ekolü olarak da meşhur olmuştur. Abdullah b. Mes'ud şer'î bir delilin bulunmadığı bir mesele hakkında re'y ve kıyasa müracaat ederek hükme varma esasını getirmiştir. Bu özellik fikhî meselelerde olduğu gibi tefsir hareketlerinde de görülür.<sup>386</sup>

Müellif Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envar* adlı tefsirinde tabiûn görüşlerinden azami derecede istifade etmiştir. Birçok ayeti, tabiûnun konu hakkındaki farklı görüş ve içtihatlarını aktarmak suretiyle tefsir etmiştir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Hacı Paşa sahâbe ve tabiîn rivayetlerinde Ebu Hayyan'ın *el-Bahru'l-Muhît* adlı

<sup>385</sup> Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, TDV. Yay., Ankara 1997, s. 243.

<sup>386</sup> Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Büşrâ, Pakistan 1432/2011, s. 143-153; Soysaldı, a.g.e., s. 212.

eserinden yararlanmıştı. Müellifin bu metodu hakkında fikir vermesi açısından birkaç örnek sunalım:

**Örnek 1:** { كَانَتِ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ... } “*İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi...*”<sup>387</sup>

Bu ayetin tefsiri ile ilgili olarak tabiûnun ileri gelenlerinden Mücahid (ö. 103/721) şunları söylemiştir: “Hz. Âdem tek kişi olduğu için “*أُمَّةً وَاحِدَةً*” denilmiştir. Böyle denilmesinin nedeni insanlığın nesli onunla başlamasından ve ilk insan olmasından dolayıdır. Daha sonra Hz. Havva yaratılınca, insanlar çoğalıp yayıldılar. Kâbil’in Hâbil’i öldürmesine kadar Müslüman idiler. Bunlardan sonra ihtilafa düştüklerinden dolayı nebiler gönderildi.” görüşünü ileri sürmüştür.<sup>388</sup>

**Örnek 2:** { اللَّهُ يَتَوَقَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ } “*Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır.*”<sup>389</sup>

Said b. Cübeyr (ö. 94/713); “Allah Teâlâ, ölmüş olanların ruhları ile hayatta olanların (uyuduklarında) ruhlarını bir araya getirir. Onlar kendi aralarında tanışmaya başladıkları sırada “*Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır.*” demiştir.<sup>390</sup>

**Örnek 3:** { وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ... } “*İşte bu sizin, Rabbiniz hakkında beslediğiniz zannınızdır. O da sizi (bu zannınıza göre) mahvetti.*”<sup>391</sup>

Hasan-ı Basrî Hazretleri (ö. 110/728), bu âyet hakkında: “İnsanların ameli, Rablerine olan zanlarına göredir. Mü’min, Allah’a güzel zanda bulunur, güzel amel yapar. Kâfir ve münâfik da, kötü zanda bulunur kötü amel yapar.” demiştir.<sup>392</sup>

<sup>387</sup> Bakara Suresi, 2/213.

<sup>388</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 273<sup>a-b</sup>. Ayrıca rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, II, 143-144.

<sup>389</sup> Zümer Suresi, 39/42.

<sup>390</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 157<sup>b</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, VII, 414.

<sup>391</sup> Fussilet Suresi, 41/23.

**Örnek 4:** { فَلا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اُنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ } “...Öyleyse siz de bile bile Allah’a ortaklar koşmayın.”<sup>393</sup>

Müfessir, bu ayetin te’vilinde, “Allah’a bile bile benzerler isnat edenler”in kim oldukları hususunda te’vil ehlinin ihtilaflarını şu şekilde zikreder:

1- Abdullah b. Abbas, bu insanlardan maksadın, bütün müşrikler olduğunu belirtmektedir.

2- Mücahid ise bu ifadenin, “Allah’tan başkasına bile bile ibadet etmeyin. Yalnız Allah’a tevekkül edin” manasında olduğunu beyan etmiştir.<sup>394</sup>

Taberî bu ayetin tefsirinde, İbn Abbas’ın söylediğinden, ister Arap olsun ister acem olsun müşriklerin tamamının kastedildiğini; Mücahid’in te’vilinden ise ehl-i kitap ve münafıkların kastedildiğini, zira bunların, Allah’a bile bile denkler/ortaklar tutmaya çalıştıklarını beyan etmiştir.<sup>395</sup>

**Örnek 5:** { فَفَعَلْنَا لَهُمْ كُوفُوا قِرْدَةً خَاسِيَةً } “Biz onlara hor ve zelil vaziyette maymunlar olun demiştik.”<sup>396</sup>

Bu ayet-i kerimede geçen “hor ve zelil olarak maymunlar olun” ibaresini, Mücahid; “Allah onların şekillerini değil, kalplerini maymunların kalpleri gibi kılmıştır. Allah Teâlâ, Tevrat’ı kabullenip sonra terk eden Yahudileri, sırtında kitap taşıyan merkeplere benzettiği gibi bu âyet-i kerimede de onları, maymunlara benzettiğini ifade etmiştir. Onların şekli gerçekte maymuna dönüşmemiştir.” şeklinde açıklamıştır.<sup>397</sup>

**Örnek 6:** { وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ... } “Peygamberleri onlara şöyle dedi: “Onun hükümdarlığının alameti, size o sandığın

<sup>392</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 206<sup>a</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, VII, 472-473.

<sup>393</sup> Bakara Suresi, 2/22.

<sup>394</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 83<sup>a</sup>.

<sup>395</sup> Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmi’u’l-Beyân fî Te’vili’l-Kur’ân*, Thk. Beşşâr Avvâd Marûf, İsâm Fâris el-Harestânî, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1415/1994, I, 137.

<sup>396</sup> Bakara Suresi, 2/65.

<sup>397</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 151<sup>a</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, I, 409.

gelmesidir. Onda Rabbinizden bir güven duygusu ve huzur ile Mûsâ ailesinin, Hârûn ailesinin geriye bıraktığından kalıntılar vardır...<sup>398</sup>

Ayette geçen “sekîne” kelimesinden neyin kastedildiği hususunda şu görüşler zikredilmiştir; Kelbî’ye (ö. 146/763) göre: “İçinde peygamberlerin kalbinin yıkandığı, altından bir leğendir.”; Mukâtil b. Süleyman’a (ö. 150/767) göre ise; “Kedi başı gibi bir başı bulunan ve iki de kanadı bulunan bir varlıktır.”<sup>399</sup>

**Örnek 7:** { وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ... } “Hani meleklerle, “Âdem için saygı ile eğilin” demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişlerdi.”<sup>400</sup>

Bu ayette geçen Âdem’e secde emri ile ne kastedildiği hususunda tabînden Katâde (ö. 117/735): “Nasıl ki cenaze namazında meyyit için dua, Allah için ibadet yapılıyorsa; burada da Âdem’e hürmet ile Allah’a saygı kastedilmektedir.” demektedir. Müfessir, kendisinin de bu görüşte olduğunu beyan ederek şöyle demiştir: “Allah’tan başkasına ibadet küfürdür. Allah ise küfrü emretmez, yani Âdem’e hakikî manada secde edin demez, buradaki secde, selamlama ve saygı manasındadır”<sup>401</sup>

## 2.5. SEBEB-İ NÜZÛL AÇISINDAN MECMA’U’L-ENVÂR

Kur’an, bütün insanlığın temel problemlerini çözmek ve ihtiyaçlarını gidermek amacıyla sosyal olayların tabii seyrine paralel olarak, yirmi üç sene zarfında tadrîci bir şekilde indirilmiştir. Müslümanlar bu süreç içerisinde, gerek kendileri arasında gerekse komşu oldukları müşrik Arap toplumu ve Ehl-i Kitap arasında bir takım problemler yaşamışlardır. Bu problemlerin akabinde parça parça ayet-i kerimeler nazil olmuştur. Bazı durumlarda da Hz. Peygamber’e yöneltilen sorular neticesinde ayetler inmiştir.

<sup>398</sup> Bakara Suresi, 2/248.

<sup>399</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 299<sup>b</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, II, 271.

<sup>400</sup> Bakara Suresi, 2/34.

<sup>401</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 117<sup>a</sup>. Rivayet için bkz. Ebu Hayyân, *a.g.e.*, I, 302-303.

Tefsir usulü kitaplarında, sebab-i nüzûl şöyle tanımlanmaktadır: “Hz. Peygamber’e bir sual veya bir hadise dolayısıyla birkaç ayetin veyahut bir surenin tamamının nazil olmasına âmil olan şeye ‘sebeb-i nüzûl’ denir.”<sup>402</sup>

İbn Teymiye’ye (ö. 728/1327) göre, Kur’an’ın anlaşılmasında sebab-i nüzûl en önemli âmillerdendir. Vahidî’ye (ö. 468/1075) göre ise kıssalar ve sebab-i nüzûl bilinmeden Kur’an’ın tefsirini yapmak mümkün değildir.<sup>403</sup>

Ayetlerin tefsir ve te’vilinde sebab-i nüzûlün bilinmesi önemlidir. Aşağıdaki iki örnekte geçtiği gibi sebab-i nüzûl bilinmeden ayetleri tefsir etmek birtakım hata ve yanlışlıklara neden olabilmektedir:

Şayet; {وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ} “Doğu da Allah’ındır, batı da. Her nerede (kibleye) yönelirseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah her şeyi kuşatan her şeyi bilendir.”<sup>404</sup> ayetinin yolculuk esnasında, vasıta üzerinde kılınan nafil namazlara mahsus olduğu rivayeti bilinmeseydi ya da Peygamberimizle bir yolculuk esnasında gece karanlığından dolayı yönlerini tayin edemeyen bir grup Müslümanın kıldıkları namazın sahih olduğunu bildirmek amacıyla nazil olduğu bilinmeseydi, namazın sıhhat şartlarından olan istikbal-ı kible gerçekleşmemiş olur ve herkes istediği yere yönelirdi.<sup>405</sup>

Bir rivayete göre, Osman b. Maz’un (ö. 2/623-24) ve Amr b. Ma’dikerib (ö. 21/641-42): {لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا} “İman edip de salih amel işleyenler, Allah’tan sakınıp, iman edip, salih amel işlediklerinde, sonra sakınıp, iman ettiklerinde, sonra yine sakınıp iyilikte buldukları zaman yediklerinde hiçbir günah yoktur. Allah iyilik yapanları sever.”<sup>406</sup> ayetine bakarak içkinin mübah olduğunu söylemişlerdir. Şayet bu ayetin nüzûl sebebini bilselerdi bu hataya düşmezlerdi. Ayetin nüzûl sebebi şudur: {يَا أَيُّهَا

<sup>402</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 115.

<sup>403</sup> Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 33.

<sup>404</sup> Bakara Suresi, 2/115.

<sup>405</sup> Aydemir, *a.g.e.*, s. 124-125.

<sup>406</sup> Maide Suresi, 5/93.

{ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَّا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ } “*Ey iman edenler şarap (sarhoş edenler), kumar, putlar ve fal okları, şeytanın işinden olan birer pisliktir, ondan sakının, ola ki kurtulursunuz.*”<sup>407</sup> ayeti içkinin haram olduğunu kesin ilan edince bir kısım sahâbe: “Ya Resulallah! Bundan evvel vefat eden ve şarap içmiş bulunan kardeşlerimizin durumu ahirette ne olacak?” deyince, bu suale cevap mahiyetinde mezkûr ayet inmiş ve bu kişilerin affa mazhar oldukları bildirilmiştir.<sup>408</sup>

Hacı Paşa, sebep-i nüzûl konusuna ehemmiyet vermiş ve bu konu ile ilgili birçok rivayeti tefsirine almıştır. *Mecma’u’l-Envâr* adlı tefsirinin en önemli yönlerinden biri olan sebep-i nüzûlle ilgili örnekler vermek suretiyle konuyu incelemeye çalışalım:

**Örnek 1:** { سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ }

{ سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ } “*Birtakım kendini bilmez insanlar, “Onları (müslümanları) yönelmekte oldukları kiblede çeviren nedir?” diyecekler. De ki: “Doğu da, batı da Allah’ındır. Allah, dilediği kimseyi doğru yola iletir.*”<sup>409</sup>

Bu ayetin müşrikler için mi, ehl-i kitap için mi yoksa münafıklar için mi indiğiyle ilgili müfessir şunları söylemiştir:

İbn Abbas (ö. 68/687), Berâ b. Âzib (ö. 71/690) ve Hasan-ı Basrî’ye (ö. 110/728) göre bu ayet; müşrik Araplar nedeniyle inmiştir. Çünkü Hz. Peygamber Mekke’de iken Kudüs’e doğru namaz kılıyordu, müşrikler: Bak, Muhammed’e kendi atalarının kiblesini bırakmış, hem ben İbrahim’in dinindenim ve ben atam İbrahim’in dinini ihya için geldim diyor, hem de atası İbrahim’in kiblesini terk etmiş sırtını o kibleye dönüp Kudüs’e doğru ibadet ediyor, diyerek onu eleştiriyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine’ye geldiğinde ise kible Kâbe’ye dönüştürülünce; “Bizim dediğimiz oldu, Muhammed atalarına döndü. Şayet bu ilk olarak belirlenmiş olsa idi kible baştan Kâbe olurdu.” diyerek aşağılamaya çalışmışlardır.

<sup>407</sup> Maide Suresi, 5/90.

<sup>408</sup> Suyutî, Celaleddin Abd’i-Rahman, *el-İtkân fi Ulûmi’l- Kur’an*, Çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, Madve Yay., İstanbul tsz., I, 60; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 117; Sâbûnî, *age.*, s. 32-33.

<sup>409</sup> Bakara Suresi, 2/142.

Bazıları da ayet Yahudi ve Hristiyanlar nedeniyle nazil olmuştur, demişlerdir. Müfessir bunların kimler olduğunu beyan etmemiştir.

Süddî'ye (ö. 127/745) göre ise ayet; münafıklar nedeniyle inmiştir. Çünkü kible değiştiğinde, onlar: “Yahu bu daha nereye yöneleceğini bilmiyor, bizi mi irşad edecek!” diyerek alay etmeye başlamışlardı.<sup>410</sup>

Müfessir, Süddî'nin görüşünün daha doğru olduğunu çünkü ayette geçen “süfeha” kelimesinin {أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ} “İyi bilin ki, asıl akılsızlar kendileridir fakat bilmezler.”<sup>411</sup> ayet-i kerimesinde de münafıklar için kullanıldığını belirtmiştir.<sup>412</sup>

Görüldüğü üzere müfessir, bu ayetin sebab-i nüzûlü ile ilgili rivayetler arasından bir tercihte bulunmuştur.

**Örnek 2:** {وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَمْ يَلِدْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهٗ قَانِثُونَ} “Onlar, “Allah, çocuk edindi” dediler. O, bundan uzaktır. Hayır! Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah’ındır. Hepsi O’na boyun eğmiştir.”<sup>413</sup>

Müfessir, ayetin Medine Yahudileri’nin, “Üzeyr Allah’ın oğludur.” ve Necran Hristiyanları’nın, “İsa Allah’ın oğludur.” ve Arap müşriklerinin ise, “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” demeleri üzerine nazil olduğunu herhangi bir sened zikretmeden doğrudan doğruya kendisi aktarmıştır.<sup>414</sup>

Buradan hareketle Tevbe suresinde geçen “Yahudiler, “Üzeyr, Allah’ın oğludur” dediler. Hristiyanlar ise, “İsa Mesih, Allah’ın oğludur” dediler.”<sup>415</sup> ayeti sebebiyle müfessirin kendisinin bir çıkarımda bulunduğunu söyleyebiliriz.

**Örnek 3:** {الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتِ قِصَاصٌ...الآية} “Haram ay, haram aya karşılıktır. Hüremetler (saygı gösterilmesi gereken şeyler) kısas kuralına tabidir. O

<sup>410</sup> Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 593.

<sup>411</sup> Bakara Suresi, 2/13.

<sup>412</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 195<sup>b</sup>.

<sup>413</sup> Bakara Suresi, 2/116.

<sup>414</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 183<sup>a</sup>.

<sup>415</sup> Tevbe Suresi, 9/30.

*hâlde kim size saldırırsa, size saldırdığı gibi siz de ona saldırın (fakat ileri gitmeyin). Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.*"<sup>416</sup> Müfessir, bu ayetin nüzûlü ile ilgili iki görüşe yer vermiştir:

İbn Abbas (ö. 68/687), Mücahid (ö. 103/721) ve Dahhâk'a (ö. 105/723) göre; "Hudeybiye yılında yani hicretin 6. senesi zilka'de ayında Rasûlullah (s.a.v.) umre için yola çıkınca Mekke halkı onu engellediler ve antlaşma yapıldı. Buna göre Rasûlullah (s.a.v.) gelecek yıl tekrar gelecek ve Mekke'de üç gün kalabilecekti. Hicretin 7. senesi yine zilka'de ayında Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke'ye girdi ve umre yaptı. İşte ayet bu olay üzerine inmiştir."

Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) göre ise; "Müşrikler, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e haram aylarda savaşmayı yasakladığını duymuşlardı. Bunun üzerine Rasûlullah'in (s.a.v.) karşılık vermeyeceğini fırsat bilerek onunla savaşmak istediler."<sup>417</sup> Bunun üzerine bu ayet inmiştir."<sup>418</sup>

Bu ayetle ilgili, müfessirin, nüzûl yeri tercihi hususunda, yukarıdaki ikinci görüş üzerinde durarak, nüzûl sebebi gereği ayetin Mekki olması ihtimalini kastettiğini düşünüyoruz.

**Örnek 4:** { وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ } "*İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allah, kullarına çok şefkatlidir.*"<sup>419</sup>

Müfessir, Ebu Nuaym'dan (ö. 430/1038) aktardığı rivayette; "Bu ayet Suheyb b. Sinan er-Rûmî (ö. 38/659) hakkında inmiştir. Çünkü o Medine'ye hicret için yola çıktığında kavmi ona engel oldu ve onu hapsedtiler. Bunun üzerine Suheyb kavmine şöyle dedi: "Evimi, malımı ve elimde bulunan her şeyimi size vereyim yeter ki beni serbest bırakın, hicret edeyim." Kavmi onun bu teklifini kabul ettiler. Suheyb de evini ve malını onlara bırakarak Allah ve Rasûlüne hicret etti. İşte bunun üzerine

<sup>416</sup> Bakara Suresi, 2/194.

<sup>417</sup> Ebu Hayyân, *a.g.e.*, II, 77.

<sup>418</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 253<sup>a-b</sup>.

<sup>419</sup> Bakara Suresi, 2/207.

âyet nazil olmuştur. Suheyb Medine'ye yaklaştığında, Hz. Peygamber onun gelişini haber verdi, sahâbe-i kiram kendisini karşıladı. Hz. Ömer de onların içerisinde idi. Hz. Ömer, Suheyb'e dedi ki: "Yaptığın ticarete kâr ettin." Suheyb: "Nedir o?" dedi. Hz. Ömer de bu âyetin nazil olduğunu ona haber verdi."<sup>420</sup> demektedir.

Katâde'nin (ö. 117/735) rivayetinde ise; ayetin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) muhacir ve ensar bütün ashabı hakkında indiği ifade edilmektedir.<sup>421</sup> Çünkü onlar Allah yolunda, Allah'ın dinini yüceltmek için ölümüne cihad etmişlerdir.

Müfessir bu ayette, nüzûlün kimler hakkında olduğuna dair tercihini, canını Allah yoluna adayarak cihad eden ve iyiliği emredip kötülükten sakındıran herkesi kapsayıcı nitelikte olan Katâde'nin görüşünden yana kullanmıştır.<sup>422</sup>

**Örnek 5:** { وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا... } "Allah'ın mescitlerinde onun adının anulmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir."<sup>423</sup>

Müellifin, Katade (ö. 117/735) ve Süddî'den (ö. 127/745) naklettiğine göre: "Bu ayette kastedilen zalim kimselerden maksat, Babil'de yaşayan ve Mecusi olan Buhtunnasr, ordusu ve ona yardımcı olan Hristiyanlardır."<sup>424</sup>

Bu rivayetle ilgili Cerrahoğlu şunları söylemektedir: "Kudüs'ü tahrip etme hususunda Hristiyanlarla Buhtunnasr'ın birlikte hareket ettikleri kastedilmektedir. Gerçekte, Buhtunnasr'ın Yahudilerle mücadelesi ve Kudüs'ü tahribi milattan önce 587 senesine tekabül etmektedir. Daha o zaman Hristiyanlık diye bir şey yoktu."<sup>425</sup>

Görüldüğü üzere bu ayetin izahında müfessir, tarihi gerçeklerle uyuşmayan bir sebep-i nüzûl rivayetine de yer vermiştir. Bu, aynı zamanda tarihçi olan Taberî<sup>426</sup> gibi müfessirlerin yanı sıra birçok müfessirin de içine düştüğü bir durumdur.

<sup>420</sup> Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1394/1974, I, 151.

<sup>421</sup> Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, II, 129-130.

<sup>422</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 267<sup>b</sup>.

<sup>423</sup> Bakara Suresi, 2/114.

<sup>424</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 180<sup>b</sup>.

<sup>425</sup> Cerrahoglu, *Tefsir Usulü*, s. 120.

<sup>426</sup> Taberî'nin tefsirinde de geçen aynı rivayet için bkz. Taberî, *a.g.e.*, I, 303.

## 2. 6. KIRAAT İLMİ AÇISINDAN MECMA'U'L-ENVÂR

Kıraat, İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) tarifiyle, "Kur'an kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nisbet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir."<sup>427</sup>

Hız. Osman, hazırlattığı mushafı çoğaltıp değişik bölgelere gönderdiğinde o bölgelerin lehçe ve dil farklılıklarını bilen sahabileri de beraber göndermiştir. Sahabiler, Hız. Peygamberden öğrendikleri farklı kıraatları halka kolaylık sağlamak amacıyla naklettiler. Böylece, oluşan farklı kıraatleri hıfz ve cem eden kâfîler yetişmeye başladı.<sup>428</sup> Bu kurrâdan bazıları "kıraat, zabt, adalet, emanet, sikalık, ilim, dindarlık ve bu ilimle yoğun meşguliyet..." gibi sahip oldukları üstün meziyetler sebebiyle, diğerlerine göre, buldukları bölgede daha meşhur olmuşlar; halk onları bu konuda önder saymış ve onlardan öğrendikleri bu kıraatleri de yine onlara nispet etmeye başlamışlardır. Kıraatlerin bu imamlara nispet edilmesi, onların o kıraati en çok zabteden, en çok okuyan ve okutan, ona en çok yönelen kimseler olmalarından dolayıdır.<sup>429</sup>

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), kıraatlerin geçerli/sahih olabilmesi için şu üç şartı zikreder: Bunlardan ilki, nakledilen kıraatin senedinin sağlam olması gerekliliğidir. İkinci olarak, Hız. Osman mushaflarının yazısına, üçüncü olarak da Arap gramerine uygunluk şartlarını taşıması gerekir. Cezerî, bu üç şartı taşıyan kıraatin, ister yedi kıraat imamından, ister on kıraat imamından, isterse makbul olan diğer kıraat imamlarından sabit olsun, Kur'ân'ın indirildiği yedi harften olması hasebiyle reddedilemeyeceği kanaatindedir.<sup>430</sup>

İbn Mücahid'in (ö. 324/935) kendi kriterlerine göre sahih kabul ettiği kıraatleri yediye indirmesi sonrasında, onun bu tespiti kıraat ilmi merkezlerinde yaygınlık kazanmış ve giderek diğer kıraatlerin unutulmasına sebep olmuş, ilerleyen

<sup>427</sup> İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1320/1999, s. 9.

<sup>428</sup> Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okuma Kaideleri*, İFAV Yay., İstanbul 1991, s. 62; Soysaldı, Mehmet, *Kur'an'ı Anlama Metodolojisi*, Fecr Yay., Ankara 2001, s. 222.

<sup>429</sup> Çetin, Abdurrahman, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yay., İstanbul 2001, s. 82.

<sup>430</sup> İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-'Aşr*, Thk. Ali Muhammed Zibâ', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz, I, 9.

zamanlarda yedi kıraate ilave edilen üç kıraatin sahihlik bakımından onlara yaklaştığı görülmüştür.<sup>431</sup>

Diğer yandan “yedi harf”in “yedi kıraat/kıraat-ı seb’a” olduğu anlayışı ise tamamen yanlıştır. Bu kanaat iki terkipte de geçen “yedi” sayısının yanlışı anlaşılmasından doğmuştur. İbn Mücahid’in, pek çok kıraat arasından yedisini *Kitabü’s-Seb’a* adlı bir kitapta toplamasıyla birlikte “yedi kıraat” meşhur olmuştur. Bu bakımdan “yedi harf”ten “yedi kıraat” manasını çıkarmak doğru değildir. Nitekim böyle bir anlayışa sebebiyet verdiği için dolayı İbn Mücahid’i tenkit edenler bile olmuştur. Kaldı ki, yedi kıraatin de içinde bulunduğu On Kıraat/Kıraat-ı Aşera, yedi harf’in tamamını kapsamamaktadır.<sup>432</sup>

İbn Mücahid’in (ö. 324/935) *Kitâbu’s-Seb’a* isimli eserinde oluşturduğu, Medine’de Nâfi b. Abdurrahman (ö. 169/785), Mekke’de İbn Kesir (ö. 120/738), Kûfe’de Asım b. Behdele (ö.127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805), Basra’da Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) ve Şam’da İbn Âmir’in (ö. 118/736) kıraatinden meydana gelen bu yedi kıraat ilgiyle karşılanmış ve kabul görmüştür. Daha sonra ise bu yedi kıraat imamına Ebû Ca’fer el-Kârî (ö. 130/747-48), Yakub el-Hadramî (ö. 205/821), Halef b. Hişam’ın (ö. 229/844) ilavesiyle Kıraat-i Aşera/On Kıraat sistemleştirilmiştir. İbn Mihrân en-Nisâbûrî (ö. 381/992), on kıraata dair *el-Gâye fi’l- Kıraati’l-Aşr* adlı eseriyle on kıraat imamından bahseden ilk müellif olmuştur.<sup>433</sup>

### **Kıraat Çeşitleri**

1-Mütevâtir Kıraat: Yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun rivayet ettikleri kırâtlardır. Yukarıda saydığımız on kıraat imamının kıraatleridir.

2- Meşhur Kıraat: Ravînin kendisi gibi adalet ve zabt yönünden sağlam olan, Arapçaya ve Hz.Osman’ın mushaflarından birine muvafık olan fakat tevâtür derecesine ulaşmamış kıraatlerdir.

<sup>431</sup> İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâati’l-‘Aşr*, I, 9.

<sup>432</sup> Çetin, *a.g.e.*, s. 61.

<sup>433</sup> Birişik, Abülhamit, “Kıraat”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 428.

3- Âhâd Kıraat: Senedi sağlam olmakla beraber Arapça'ya ve Hz. Osman'ın mushafına aykırı olan kıraatlardır. Bunlarla amel edilmez, itikadı vacip değildir.

4-Şaz: Senedi sağlam olmayan kıraatlardır.

5-Mevzu: Uydurma kıraattir.

6-Müdrec: Tefsir maksadıyla ilave edilen kıraattir.<sup>434</sup>

Kıraat ile Tefsir'in birbirleriyle sıkı bir ilişkisi söz konusudur. Kıraat, Kur'ân'ın lafızları ekseninde kendisine yön belirlerken; tefsir bu lafızların açıklama, anlaşılma ve yorumlanmasıyla ilgilenir. Bu nedendir ki Kur'ân ayetlerinin doğru anlaşılıp kavranılabilmesi için kıraat ilminin rolü tartışılmazdır.

Med mertebeleri, imaleler, tahfif, teshil, tahkik, cehr, hems ve ğunne gibi harf ve hareketlerin telaffuzundaki ihtilafların tefsir ilmiyle bir ilgisi yoktur. Tefsiri ilgilendiren kıraat farkları “melik-mâlik” (Fatiha, 1/4), “nünşiruha-nünşizüha” (Bakara, 2/259) gibi, kelimelerin yapısında meydana gelen değişiklikler ve buna bağlı olarak da manayı etkileyen ihtilaflardır.<sup>435</sup>

Hülasa, kıraatlerin, Kur'ân'ın anlaşılmasında rolü büyüktür. Bazı müphem kelimeler, kapalı ifadeler, kıraatler sayesinde vuzuha kavuşmuştur. Aynı şekilde kıraatler, bazı ayetlerin yorumlanmasında ve bazı hükümlerde çelişki ve zıtlık olmayan değişik anlayışların doğmasına da sebep olmuştur. Böylece hem Kur'ân'ın okunuşunda farklı ve zengin çeşniler ortaya çıkmış, hem de engin ve iç içe manalar ifade eden Kur'ân-ı Kerîm'in anlamı daha da zenginleşmiş, çoğalmış, her devir ve seviyedeki insanın farklı şekilde lezzet aldıkları, yararlandıkları ilahi bir sofraya ve hazine olmuştur.<sup>436</sup>

Bu sebeple Hacı Paşa'nın da eserinde kıraat ilmine önem verdiğini görmekteyiz. *Mecma'u'l-Envâr* tefsirinin en önemli özelliklerinden biri de kıraat farklılıklarına yer ayırmasıdır. Kıraat farklılıklarına değinirken, İbn Mücahid'in (ö. 324/935) sabitleştirdiği yedi kıraat imamını esas almıştır. Müellif, yalnızca kıraat

<sup>434</sup> Suyutî, *a.g.e.*, I, 183-184; Zerkanî, *a.g.e.*, I, 322-324; Sabunî, *a.g.e.*, s. 59.

<sup>435</sup> Birışık, *a.g.e.*, XXV, 431.

<sup>436</sup> Çetin, *a.g.e.*, s. 97-98.

farklılıklarını göstermekle yetinmemiş, kıraat farklılıklarından meydana gelen anlam inceliklerine ve i'rab durumlarına işaret etmiştir. Diğer taraftan müellif, ayrıca kıraat farklılıklarının neden olduğu fikhî inceliklere de değinmiştir. Bu konuyla ilgili tefsirden farklı örneklerle konuyu ele alalım:

**Örnek 1:** {وَأَذِّنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ... وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا...} “*Hani, biz İsrailoğulları’ndan, “Allah’tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz” diye söz almıştık.*”<sup>437</sup>

Müfessir, ayette geçen “حسناً” kelimesini kıraat imamlarından, Hamza, Kisâf ve Âsım’ın<sup>438</sup> “ح” ve “س” harflerinin fethasıyla “حَسَنًا” şeklinde okuduklarını bildirmiştir. Böyle okunduğunda mahzûf bir mevsufa “güçlü bir sıfat” olarak “قَوْلًا حَسَنًا” şeklinde olmuş olur. Diğer kıraat imamlarının ise “ح” harfini zamme ile “س” harfini sükûn ile “حُسْنًا” şeklinde “masdar bir isim” olarak okuduğunu bildirmiştir. Müfessir, ikinci kıraatin manasını Mukatîl’den (ö. 150/767) şu rivayetle anlatmıştır: “Ey ehli kitap, Muhammed’in (s.a.v.) Allah’ın Rasûlü olduğu konusunda, sizin kitabınızda olan gerçekleri insanlara doğru olarak söyleyin.”<sup>439</sup>

Bu örnekte müfessirin, ayetteki kıraat farklılığının, i'rab durumu ve manadaki inceliğin nasıl değiştiğini göstererek, anlam yönünden ikinci kıraatin daha doğru olduğu yönündeki tercihini rivayetle desteklediğini görmekteyiz.

<sup>437</sup> Bakara Suresi, 2/83.

<sup>438</sup> Burada müfessirin, sehven “ha” ve “sin” harflerini fethalı okuyanların arasına İmam Âsım’ı da eklediğini görüyoruz. Halbuki İmam Âsım “ha” harfî zammeli, “sin” harfini sakin olarak “husnen” şeklinde okuyanlar arasındadır. Bkz. Dimyatî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthafu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kıraati'l-Erbaati'l-Aşer*, Thk. Abdürrahim Tarhûnî, Darü'l-Hadis, Kahire 1430/2009, I, 370.

<sup>439</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 163<sup>b</sup>.

**Örnek 2:** {إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا...}

“Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur.”<sup>440</sup>

Müfessir, ayet-i kerimedeki حَاضِرَةً تِجَارَةً terkiğini İmam-ı Âsım’ın, كان ’nin haberi olarak mansûb okuduğunu, böyle okununca gizli bir المعاملة ismi ona takdir edilerek ayetin, إِلَّا أَنْ تَكُونَ المعاملة تِجَارَةً حَاضِرَةً şeklinde olacağını beyan etmiştir. Âsım dışındaki diğer kıraat imamlarının ise, حَاضِرَةً تِجَارَةً şeklinde zamme ile okuduklarını, o zaman ayetin; إِلَّا أَنْ تَكُونَ حَاضِرَةً تِجَارَةً şeklinde olacağını izah etmiştir.<sup>441</sup>

Müfessirin, burada ayetin i’rabını kıraatlere dayandırarak izah ettiğini görüyoruz.

**Örnek 3:** {إِنَّا زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ} “Biz, en yakın göğü zinetlerle, yıldızlarla donattık.”<sup>442</sup>

Müfessir, yine i’rabla ilgili olarak, ayette geçen الْكَوَاكِبِ terkihiyle ilgili kıraat farklılıklarını ve i’rabdaki değişiklikleri şöyle anlatmıştır: İbn Kesir (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771) ve İbn Âmir (ö. 118/736) بِزِينَةِ kelimesini tenvinsiz şekilde<sup>443</sup>, الْكَوَاكِبِ’e veya gizli bir muzâfün ileyh’e izafet ederek okumuşlardır. Bu durumda anlam بِزِينَةِ الْعَالَمِ بِالْكَوَاكِبِ “yıldızlarla âlemin (gökyüzünün) zinetlenmesi” şeklinde olmaktadır.

İmam-ı Âsım (ö. 127/745)’ın râvîsi Hafs (ö. 180/796) ve İmam Hamza (ö. 156/773), بِزِينَةِ kelimesini tenvinli okumuşlardır. O zaman الْكَوَاكِبِ kelimesi “bedelü’l-

<sup>440</sup> Bakara Suresi, 2/282.

<sup>441</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 341<sup>b</sup>; Ayrıca bkz. Dimyatî, *a.g.e.*, I, 427.

<sup>442</sup> Saffat Suresi, 37/6.

<sup>443</sup> Esasında sadece bu üç imam değil, Âsım ve Hamza dışındaki diğer bütün imamlar kelimeyi tenvinsiz okumuşlardır. Bkz. Dimyatî, *a.g.e.*, II, 334-335.

ba'd mine'l-kül" olur ki anlam; "Biz yıldızların zinetleriyle gökyüzünü süsledik" şeklinde olur.

İmam Âsım'ın diğer râvîsi Ebu Bekir b. Şu'be (ö. 193/809) ise, بِرِيْمَةٍ kelimesini tenvinli, الكواكب kelimesini de meful konumunda mansup olarak okumuştur. Bu durumda da, "Biz yıldızları, zinetlerle süsledik." manası ortaya çıkmaktadır.<sup>444</sup>

**Örnek 4:** {بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ} "*Hayır, sen şaşırıyorsun; onlar ise alay ediyorlar.*"<sup>445</sup> ayet-i kerimedeki عَجِبْتَ fiilinin bu kıraatinin anlamca doğru olduğunu söyleyen müfessir, ayetin "Ya Muhammed! Sana vahyin indirilişine taaccüp ediyorsun, onlar ise seninle alay ediyorlar" manasına geldiğini belirtmiştir.

Müfessir, ayetteki عَجِبْتَ lafzını kıraat imamlarından sadece Hamza (ö. 156/773) ve Kisâf'nin (ö. 189/805) عَجِبْتُ şeklinde 'ta'nin dammesiyle; "şaştım, taaccüp ettim" anlamında okuduğunu beyan ederek bu okuyuşun mekruh<sup>446</sup> bir kıraat olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: "Çünkü taaccüp kelimesinin manası; "hiç görmediğin ve hiç duymadığın bir şeyi ilk gördüğünde olan şey"dir. Bu ise Allah Teâlâ için caiz olmaz." demektedir.<sup>447</sup>

Görüldüğü üzere müfessir, insanların taaccübü ile Allah'ın taaccübünün farklılığı noktasında bir ayrıma gitmeden, "taaccüp" lafzının manasından hareket ettiği için Hamza ve Kisâf'yi eleştirmiş, diğer imamların kıraatini tercih etmiştir.

<sup>444</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 88<sup>b</sup>-89<sup>a</sup>.

<sup>445</sup> Saffat Suresi, 37/12.

<sup>446</sup> On kıraat imamının hepsinin kıraatleri mütevatir olduğu için hepsi makbuldür. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, 93-94. Ayrıca ayette geçen fiil, 'ta' harfinin dammesiyle, Allah (c.c.) fail olarak okunduğunda bunun bir sakıncası yoktur. Çünkü Allah'ın taaccüp etmesi, insanların şaşması gibi değildir; bundan maksat için büyüklüğünü ve vehâmetini vurgulamaktır. Nitekim, "*Tuzak kurdular, Allah da onlara tuzak kurdu (tuzaklarına karşılık verdi, tuzaklarını bozdu)*" (Al-i İmran, 3/54) ayetinde de aynı durum söz konusudur. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, s. 342.

<sup>447</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 89<sup>a</sup>.

**Örnek 5:** { وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ... } “Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın...”<sup>448</sup>

Ayette geçen يَطْهُرْنَ lafzını kıraat imamlarından Hamza (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805) ve Âsım'ın râvîsi Ebu Bekir b. Şu'be (ö. 193/809) şeddeli olarak حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ şeklinde okumuşlardır. Diğerleri ise şeddesiz حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ olarak okumuşlardır.

Kelime şeddesiz okunduğunda, hayız kanının kesilmesi; şeddeli olarak okunduğunda ise âdetin bitmesinden sonra gusledilmesi anlaşılmaktadır. Buna göre Ebu Hanîfe (ö. 150/767), özü biten kadının özü bittikten veya hayız müddetinden on gün geçtikten sonra, gusletmesine gerek olmadan kocasıyla ilişki kurmasını câiz görürken; İmam-ı Şafî (ö. 204/819) ve Züfer (ö. 158/775) ise, özü bittikten sonra, kocasıyla ilişkiye girmeden önce kadının gusletmesini gerekli (zorunlu) görmüşlerdir.<sup>449</sup>

Burada verilen örnekte de müfessir, kıraat farklılıklarından meydana gelen fikhî hüküm farklılıklarına işaret etmiştir.

**Örnek 6:** { فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ... } “Onu doğurunca, “Rabbim!” dedi, “Onu kız doğurdum.” Oysa Allah, onun ne doğurduğunu daha iyi bilir.”<sup>450</sup>

Annesi, Hz. Meryem'i doğurunca yukarıda meali verilen bu sözleri söylemiştir. Ayetin sonunda yer alan وَضَعْتَ lafzını İbn Amir (ö. 118/736) ve Âsım'ın râvîsi Ebu Bekir b. Şu'be (ö. 193/809), وَضَعْتُ şeklinde; diğer kıraat imamları da yukarıda geçtiği gibi وَضَعْتَ olarak okumuşlardır.

<sup>448</sup> Bakara Suresi, 2/222.

<sup>449</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 281<sup>a</sup>.

<sup>450</sup> Al-i İmran, 3/36.

Müfessir, ayetle ilgili kıraat farklılıklarını izah ettikten sonra bu iki farklı kıraatin manaya etkisi konusunda şunları söylemektedir: وَضَعْتُ kıraatine göre mana; “Allah, onun ne doğurduğunu daha iyi bilir” şeklinde Allah Teâlâ’ya ait bir söz olmaktadır. Bu kıraatte, Allah Teâlâ’nın ezelde âlim olduğunu, dolayısıyla doğumun neticesinde ne doğacağını veya annenin ne doğuracağını en iyi bilen Allah olduğunu vurgulamaktadır. وَضَعْتُ kıraatine göre ise bu söz Hz. Meryem’in annesine ait bir ifade olarak: “Allah ne doğurduğumu en iyi bilendir” anlamı ortaya çıktığını ifade etmiştir.<sup>451</sup>

---

<sup>451</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 376<sup>b</sup>.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### 3. DİRAYET YÖNÜNDENDEN MECMA'U'L-ENVÂR TEFSİRİ

Dirayet tefsiri; rivayetlere münhasır kalmadan Arap dili ve edebiyatı, dînî ve felsefî ilimler ile çeşitli müsbet ilimlere dayanılarak yapılan tefsirdir. Bu kaynaklarla yapılan tefsire de “dirayet tefsiri”, “re’y ile tefsir” ya da “ma’kul tefsir” denilir.<sup>452</sup>

Klasik tefsir usûlü kitaplarında dirayet tefsirinden söz edilirken öncelikle re’y ile tefsirin hangi şartlarda caiz olduğu konusu ele alınır. Zerkânî de bu konuda: “Re’y tefsiri, Kur’an’ın icthad ile tefsir edilmesidir. Eğer icthad, cehalet ve dalâletten uzak olup kendisine istinad edilmesi gerekene dayandırılırsa, bununla tefsir övülen, kötülenmeyen bir tefsir olur.” demektedir.

Zerkânî, re’y’in dayandırılması gereken kaynakları da şöyle sıralamaktadır:

- Birincisi, zayıf ve mevzu haberden sakınarak Hz. Peygamberden yapılan nakildir.
- İkincisi, sahâbe kavlini almaktır, çünkü sahâbenin kavli merfu hükmündedir.
- Üçüncüsü, mutlak olarak lûgatı kullanmaktır, çünkü Kur’an Arap lisanıyla nazil olmuştur.
- Dördüncüsü, kelamın manasına uygun tefsir yapmaktır. Buna şeriat, delalet eder.<sup>453</sup>

Zerkânî’ye göre, re’y ile tefsir yapan kişi, bu kaynaklara dayanırsa, buna caiz ve övülen (mahmûd) tefsir denir. Eğer tefsir bu kaynaklara dayandırılmazsa buna da caiz olmayan ve beğenilmeyen (mezmûm) tefsir denir.<sup>454</sup> Buna göre dirayet tefsiri, merfû hadisi ve sahabe kavlini esas alıp onlara muhalif olmamalıdır.

Dirayet tefsiri Arap diline dayalı olarak yapıldığı için, müfessirin dille ilgili ilimleri bilmesi gerekir. Zehebî, re’y ile tefsir yapan kişinin bilmesi gereken ilimleri şöyle sıralamaktadır: “Müfessir Arap kelamını, sözlerinin biçimlerini, Arap

<sup>452</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 236; Soysaldı, *a.g.e.*, s.168.

<sup>453</sup> Zerkânî, *a.g.e.*, I, 517-518.

<sup>454</sup> Zerkânî, *a.g.e.*, I, 518.

lafızlarını ve delalet vecihlerini, cahiliye şiirlerinden yararlanmayı, esbab-ı nüzûlü, nâsîh ve mensuhu ve müfessirin ihtiyaç duyduğu diğer bilgileri bildikten sonra re'y ile tefsir yapabilir.”<sup>455</sup>

Çalışmamızın bu kısmında, Hacı Paşa'nın *Mecma'u'l-Envâr* adlı tefsirinin dirayet yönünü, nahiv, fıkıh ve kelâm ilmindeki yeri açısından farklı başlıklar altında ve örneklerle, ayrıntılı bir şekilde ele almaya alacağız. Ayrıca hurûf-i mukattaa ve işârî tefsir açısından eserin yerini tespit ederek metodunu ortaya koymaya çalışacağız.

### 3.1. NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

*Mecma'u'l-Envâr* tefsirinin en önemli özelliklerden birisi de gramer ilmi ile ilgili hususlar üzerinde çokça durmasıdır. Hacı Paşa, ayetleri tefsir ederken özellikle kelimenin yapısı (sarf), kelimenin cümle içerisindeki fonksiyonu (nahiv) gibi özellikler üzerinde durmuştur. Hacı Paşa, gramer ile ilgili hususları ayet, hadis, şiir, Arap kültüründeki kullanım şekli ve gramer ilminde otorite olan dilbilimcilerin görüşleriyle izah etmiştir.

#### 3.1.1. Kelimelerin Lugavi Yönünü İzah Etmesi

##### 3.1.1.1. Kelimeleri Arap Dilindeki Kullanımıyla Anlatması

**Örnek 1:** { وَأَتُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ... } “Hacı da umreyi de Allah için tamamlayın.”<sup>456</sup>

Müfessir, ayetteki “hac” kelimesinin lugatte “kastetmek” manasında olduğunu beyan ettikten sonra; “Bir kimse, bir şeye defalarca niyetlenip, ona sürekli gidip geldiği zaman, فَلَانُ الشَّيْءِ حَجَّ denilir” diyerek kelimeyi Arap dilindeki kullanımıyla izah etmiştir.<sup>457</sup>

<sup>455</sup> Zehebî, a.g.e., I, 255.

<sup>456</sup> Bakara Suresi, 2/196.

<sup>457</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 255<sup>b</sup>.

**Örnek 2:** {فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهْمٌ مُّغْمَحُونَ} “(Onların boyunlarına demir halkalar geçirdik,) o halkalar çenelerine dayanmıştır. Bu sebeple kafaları yukarıya kalkık durumdadır.”<sup>458</sup> ayetinde geçen مُّغْمَحُونَ kelimesinin asıl anlamı “başını yukarı kaldırmak”tır. Çünkü başını kaldırıp, böylece de su içmeyen veya başını su içmek için eğmeyen deve hakkında بَعِيرٌ قَامِحٌ denilmiştir.<sup>459</sup>

**Örnek 3:** {وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبَلًا كَثِيرًا...} “Andolsun, o sizden pek çok nesli saptırmıştı.”<sup>460</sup>

Müfessir, “cibill” kelimesinin dilde altı değişik biçimde, “cibillen”; “cübüllen”; “cibilen”; “cübülen”; “cübilen” ve “ciblen” olarak kullanıldığını beyan ettikten sonra; “ج - ب - ل” harflerinden meydana gelen kelimenin “toplanma ve bir araya gelme” manasında olduğunu beyan etmiştir. Bunu da Arap dilindeki şu kullanımlarla açıklamıştır: Örneğin “cebel” kelimesinde, pek çok maddenin kendisinde bir araya geldiği şey, kütle manası bulunur; جبل الطين “çamur dağı” ifadesinde, su ve toprak parçalarının bir araya gelmesi manası bulunur. Yine, “sütü bol” manasında, شاةٌ جبلاءٍ “sütü bol, yığın yığın koyun” denilir.<sup>461</sup>

**Örnek 4:** {فَالرَّاجِرَاتِ زَجْرًا} “Haykırarak sevk edenlere...”<sup>462</sup>

Müfessir, “zecer” kelimesi ile ilgili olarak: “Sen deveyi yürümesi için dürttüğünde, زَجَرْتُ فَلَانًا عَنْ سُوءٍ فَأَنْزَجَرَ dersin. Yine, زَجَرْتُ فَلَانًا عَنْ سُوءٍ فَأَنْزَجَرَ “Falancayı kötülükten men ettim, o da kaçındı” denilir. Yani, “Onu nehyettim, o da vazgeçti”

<sup>458</sup> Yasin Suresi, 36/8.

<sup>459</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 60<sup>b</sup>.

<sup>460</sup> Yasin Suresi, 36/62.

<sup>461</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 80<sup>a</sup>.

<sup>462</sup> Saffat Suresi, 37/2.

demektir. Buna göre, “zehir” deve için kullanıldığında teşvik edip dürtmek; insan için kullanıldığında ise, “vazgeçirmek, nehyetmek” gibi bir mana taşır” demektir.<sup>463</sup>

### 3.1.1.2. Ayet-i Kerimeye İstinaden Kelimelerin Anlamını İzah Etmesi

**Örnek 1:** {وَمَلَأَهُمْ فِي طُعْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} “Allah azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir.”<sup>464</sup>

Ayette zikredilen طُعْيَانٌ kelimesini “küfürde ileri gitmek” ve “isyanda sınırı aşmak” anlamında tefsir eden Hacı Paşa, bu kelimenin lügat anlamının “haddi aşmak” olduğunu şu ayetlere dayandırmıştır: <sup>465</sup> {إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ...} “Şüphesiz, su bastığı vakit biz...”<sup>466</sup>; {أَذْهَبَ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى} “Firavun’a git! Doğrusu o pek azıttı.”<sup>467</sup>

**Örnek 2:** {وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...} “Hani, Rabbin meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti.”<sup>468</sup> Müfessir, ayette geçen “el-melâike” kelimesinin, الْمَلَكُ kelimesinin çoğulu olduğunu, kelimenin aslının ise “elçilik” manasında, الْأَلْوَكُ kelimesinden geldiğini<sup>469</sup> zikretmiştir. Nitekim Fâtır suresinde الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا kelimesi ile art arda {جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا...} “Melekleri elçiler yapan...”<sup>470</sup> şeklinde kullanıldığını beyan etmektedir.<sup>471</sup>

**Örnek 3:** {فَالآنَ بَاشِرُوهُمْ وَأَنْتُمْ مَّا كُنْتُمْ لِلَّهِ لَكُومًا...} “(Artık eşlerinize yaklaşın) ve Allah’ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın.”<sup>472</sup>

<sup>463</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 89<sup>b</sup>.

<sup>464</sup> Bakara Suresi, 2/15.

<sup>465</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 73<sup>b</sup>.

<sup>466</sup> Hakka Suresi, 69/11.

<sup>467</sup> Taha Suresi, 20/24.

<sup>468</sup> Bakara Suresi, 2/30.

<sup>469</sup> Ferâhidî, *Kitabü’l-Ayn*, V, 409.

<sup>470</sup> Fâtır Suresi, 35/1.

<sup>471</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 98<sup>a</sup>.

<sup>472</sup> Bakara Suresi, 2/187.

Müfessir, کتب lafzının lügatte “hüküm, farz, kader” gibi çeşitli manalara geldiğini<sup>473</sup> beyan ederek burada “kaza, hüküm” anlamında kullanılarak “Size şimdiden sonra helal kılındı” denildiğini ifade etmiştir.

Kelimenin “farz” anlamı için ise, {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ...} “Oruç, size farz kılındı.”<sup>474</sup> ayetinin; “kader ve takdir” anlamı için ise {قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا} “De ki: Bizim başımıza ancak Allah’ın bizim için takdir ettiği şeyler gelir.”<sup>475</sup> ayet-i kerimesinin kullanıldığını beyan etmiştir.<sup>476</sup>

### 3.1.1.3. Dil Bilimcilerin Görüşüne Dayanarak Kelimeleri İzah Etmesi

**Örnek 1:** {يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ} “Onların etrafında (cennet) pınarından doldurulmuş, kadehler dolaştırılır.”<sup>477</sup>

Müfessir, bu ayetteki “ke’s” kelimesiyle ilgili olarak: “كَأْسٌ, içerisinde içki bulunan cam kaba verilen ad olduğu gibi; içkinin bizzat kendisine de bu ad verilmiştir” dedikten sonra, Ahfeş’in ise; “Kur’an’da geçen “ke’s” kelimesi içki manasındadır” dediğini aktarmış ve bu görüşe göre ayeti izah etmiştir.<sup>478</sup>

**Örnek 2:** {وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ} “Şöyle diyecekler: Vay başımıza gelene! Bu beklenen (hesap, mükâfat ve) ceza günüdür.”<sup>479</sup> Müfessir, ayetteki وَيْلٌ kelimesini Zeccâc’ın görüşüyle: “Veyl, helâk olan kimsenin helâk olduğu sırada söylediği bir kelimedir. Ayetin maksadı, “Onlar, kıyameti görüp müşahede ettiklerinde, “İşte din günü, karşılık günü!” derler.” şeklinde açıklamıştır.<sup>480</sup>

<sup>473</sup> Fîrûzâbâdî, Mecdü’-d-Dîn, *Kâmûsu’l-Muhît*, Dârü’l-Hadîs, Thk. Enes Muhammed Şâmî, Zekeriyya Câbir Ahmed, Kahire 1329/2008, s. 1392.

<sup>474</sup> Bakara Suresi, 2/183.

<sup>475</sup> Tevbe Suresi, 9/51.

<sup>476</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 244<sup>b</sup>.

<sup>477</sup> Saffat Suresi, 37/45.

<sup>478</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 96<sup>b</sup>.

<sup>479</sup> Saffat Suresi, 37/20.

<sup>480</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 93<sup>a</sup>.

**Örnek 3:** { وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ } “Bunda, size Rabbinizden (gelen) büyük bir imtihan vardır.”<sup>481</sup> Kaffâl’in belirttiğine göre “belâ” kelimesi “ibtîlâ”dan gelir ki manası itibar ve imtihandır. Ayetlerde bu anlamda kullanılmıştır. Bela hem nimete hem de şiddetli mihnete denir. Ama çoğunlukla hayır ve şer için kullanılır.<sup>482</sup>

### 3.1.2. Kelimelerin Sarf Yapısıyla İlgili İzahlarda Bulunması:

**Örnek 1:** { ...وَرَجُلًا سَلَمًا لِّرَجُلٍ } ayetindeki<sup>483</sup> سَلَمًا lafzı müfessire göre masdar bir isim olup “selametli” ve “kurtulmuş” manalarına gelir. Bir terkip olarak ise سَلَمًا لِّرَجُلٍ “sadece bir adama ait olup üzerinde başkasının hakkı bulunmayan köle” demektir.<sup>484</sup>

**Örnek 2:** { تَنْزِيلًا مِّنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ } ayetindeki<sup>485</sup> تَنْزِيلًا kelimesi müellife göre masdar olup ism-i mef’ûl manasındadır.<sup>486</sup>

**Örnek 3:** { ...وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ } ayetinde<sup>487</sup> geçen الطَّاغُوتَ kelimesi, tıpkı “melekût” ve “rahemût” vezninden olup, “tuğyan” masdarından فَعْلُوتَ vezindedir.<sup>488</sup>

### 3.1.3. Kelimelerin Nahvî Özelliklerini İzah Etmesi

#### 3.1.3.1. Kelimelerin Ayet İçindeki Fonksiyonlarına İşaret Etmesi

##### 3.1.3.1.1. Mübteda-Haber:

**Örnek 1:** { جَنَّاتٍ عَدْنٍ مُّفْتَحَةٌ لَّهُمُ الْأَبْوَابُ } ayetindeki<sup>489</sup> جَنَّاتٍ عَدْنٍ terkihi mübteda; مُفْتَحَةٌ kelimesi ise haberdir.<sup>490</sup>

<sup>481</sup> Bakara Suresi, 2/49.

<sup>482</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 138<sup>a</sup>.

<sup>483</sup> Zümer Suresi, 39/29.

<sup>484</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 152<sup>a</sup>.

<sup>485</sup> Fussilet Suresi, 41/2.

<sup>486</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 200<sup>a</sup>.

<sup>487</sup> Zümer Suresi, 39/17.

<sup>488</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 149<sup>a</sup>.

**Örnek 2:** { تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ } ayetindeki<sup>491</sup> تَنْزِيلٌ lafzı mübteda olup, مِنَ الرَّحْمَنِ onun haberidir.<sup>492</sup>

**Örnek 3:** { وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَأَكُمُ... } ayetinde<sup>493</sup> ذَلِكُمْ mübteda olduğu için merfû, ظَنُّكُمْ ve أَرْدَأَكُمُ kelimeleri de, iki haberdirler. Bununla beraber “zannukum” kelimesinin “zalikum”den bedel, “erdâkum” kelimesinin ise haber olması mümkündür.<sup>494</sup>

### 3.1.3.1.2. Takdim-Tehir:

**Örnek 1:** { هَذَا فَلْيُدْوَ قُوهُ حَمِيمٌ وَعَسَاقٌ } ayetinde<sup>495</sup> bir takdim-tehir söz konusu olup, kelamın takdiri { هَذَا حَمِيمٌ وَعَسَاقٌ فَلْيُدْوَ قُوهُ } şeklindedir.<sup>496</sup>

**Örnek 2:** { لَمَقْتُ اللَّهَ أَكْبَرُ مِنْ مَقَّتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ } “Allah’ın (size) gazabı, sizin kendinize olan gazabınızdan daha büyüktür. Çünkü siz imana çağırılırdınız da inkâr ederdiniz”<sup>497</sup> ayetinde takdim-tehir olup, ayetin takdiri şöyledir: { لَمَقْتُ اللَّهَ (لَكُمْ) إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ أَكْبَرُ مِنْ مَقَّتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ } “Allah’ın, imana çağırılıp inkar ettiğiniz zaman, size olan buğzu, sizin kendinize olan buğzunuzdan elbette daha büyüktür.”<sup>498</sup>

<sup>489</sup> Sâd Suresi, 38/50.

<sup>490</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 133<sup>a</sup>.

<sup>491</sup> Fussilet Suresi, 41/2.

<sup>492</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 200<sup>a</sup>.

<sup>493</sup> Fussilet Suresi, 41/23.

<sup>494</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 208<sup>a</sup>.

<sup>495</sup> Sâd Suresi, 38/57.

<sup>496</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 131<sup>a</sup>.

<sup>497</sup> Mü’min Suresi, 40/10.

<sup>498</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 178<sup>b</sup>-179<sup>a</sup>.

**Örnek 3:** { وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَعِيًا بَيْنَهُمْ... }

ayetinde<sup>499</sup> Ahfeş'e göre takdim-tehir olup, takdiri { وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ بَعِيًا بَيْنَهُمْ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ }

{ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ بَعِيًا بَيْنَهُمْ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ } şeklindedir.<sup>500</sup>

### 3.1.3.1.3. Bedel:

**Örnek 1:** { وَأَضْرَبَ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اتْنَيْنِ... }

ayetinde<sup>501</sup> geçen { إِذْ أَرْسَلْنَا } kelimesi { إِذْ جَاءَهَا } ifadesinden bedeldir. Buna göre Allah

Teâlâ: “Biz o şehir ahalisine, iki peygamberi gönderdiğimiz zamanı, onlara misal getir” demiştir.<sup>502</sup>

**Örnek 2:** { أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ } ayetindeki<sup>503</sup> { أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ }

cümlesi, mana bakımından { كَمْ أَهْلَكْنَا } ifadesinden bedeldir. Çünkü mana, “Ne de çok helak ettik, onlar helak edişimizin çokluğunu görmediler mi?” şeklindedir ki, bunda, “Onlar, bizim çokça helak etmiş olduğumuz o kimselerin, onlara dönemez olduklarını görmediler mi?” anlamı yatmaktadır. Zira, “Bunların bir daha onlara dönmez olduklarını...” ifadesi, helak edilenlerin hallerinden bir haldir. Yani, “Onlar, artık onlara bir daha geri dönmeleri mümkün olmayacak biçimde helak edildiler” demektir.<sup>504</sup>

**Örnek 3:** { ... وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَعَوَّاصٍ وَأَخْرَيْنَ... } ayetindeki<sup>505</sup> { كُلَّ بَنَّاءٍ } kelimesi,

{ وَالشَّيَاطِينَ } lafzından bedeldir. { أَخْرَيْنَ } lafzı da { كُلَّ بَنَّاءٍ } kelimesine matuftur. Buradaki bedel,

<sup>499</sup> Bakara Suresi, 2/213.

<sup>500</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 372<sup>b</sup>.

<sup>501</sup> Yasin Suresi, 36/13-14.

<sup>502</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 65<sup>b</sup>.

<sup>503</sup> Yasin Suresi, 36/31.

<sup>504</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, İÜK, vr. 71<sup>a-b</sup>.

<sup>505</sup> Sâd Suresi, 38/37-38.

“bedelü’l-kül mine’l-kül”<sup>506</sup>dür. Yani, “O şeytanlar, Hz. Süleyman’a dilediği binayı yapıyorlardı. Onun için denize dalıyor ve inciler çıkarıyorlardı” demektir.<sup>507</sup>

#### 3.1.3.1.4. Atıf:

**Örnek 1:** { *إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً...* } ayetindeki<sup>508</sup> الطَّيْرَ lafzı الْجِبَالَ üzerine atıf olup, takdiri, “*Kuşları da toplanmış olarak, ona musahhar kıldık*” şeklindedir.<sup>509</sup>

**Örnek 2:** { *وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ...* } ayetindeki<sup>510</sup> “Eyyûb” kelimesi, “atf-1 beyan”<sup>511</sup> dır. “İz” edatının başına geldiği cümle ise, bundan “bedel-i iştimâl”<sup>512</sup> dir.<sup>513</sup>

**Örnek 3:** { *وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ...* } ayetteki<sup>514</sup> وَيَعْقُوبُ kelimesi, إِبْرَاهِيمَ kelimesi üzerine atıf olup, manası, “*İbrahim’in vasiyet ettiği gibi o da vasiyet etti*” demektir.<sup>515</sup>

#### 3.1.3.1.5. Takdîr:

**Örnek 1:** { *يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ...* } ayetindeki<sup>516</sup> nida harfinden önce اَنَّ edatı takdir edilir. Ayette Hz. Yakub’un evlatlarına vasiyeti, kavlı ile aynı anlamda olduğundan bu durumda اَنَّ edatının hazfedilmesi caizdir.<sup>517</sup>

<sup>506</sup> Bu bedel çeşidine bedel-i mutabık da denir. “Bedel” ile “mübdelün minh” birbirine mutabık veya eşit olduğunda gerçekleşir. Bkz. Abbas, Hasan, *a.g.e.*, III, 665-666.

<sup>507</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 127<sup>a</sup>.

<sup>508</sup> Sâd Suresi, 38/18-19.

<sup>509</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 117<sup>b</sup>.

<sup>510</sup> Sâd Suresi, 38/41.

<sup>511</sup> Kendinden önceki kelimeyi izah etmek ve daha çok açıklamak için getirilen kelimeye atf-1 beyan denir. Atf-1 beyan i’rabda, müzekker-müenneslikte ve müfred tesniye cem hususunda metbûuna uyar. Bedel-i mutâbık aynı zamanda atf-1 beyandır. Bkz. Abbas, Hasan, *a.g.e.*, III, 538-550.

<sup>512</sup> Bedel, mübdelün minh’in bir parçası değil de ona ait bir özellik ise buna bedel-i iştimâl denir. Bkz. Abbas, Hasan, *a.g.e.*, III, 668-669.

<sup>513</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 127<sup>b</sup>.

<sup>514</sup> Bakara Suresi, 2/132.

<sup>515</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 191<sup>b</sup>.

<sup>516</sup> Bakara Suresi, 2/132.

<sup>517</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 191<sup>b</sup>.

**Örnek 2:** { سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ } ayetinde<sup>518</sup> geçen “selâm” lafzı mübtedadır, haberi ise hafzedilmiştir. Burada “selamun” lafzından sonra “aleyhim” kelimesi takdir edilerek, سَلَامٌ عَلَيْهِمْ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ denilmiştir.<sup>519</sup>

### 3.1.3.2. Kelimelerin İ‘rabını Beyan Etmesi

#### 3.1.3.2.1. Lâfzen Mû‘rab Olanlar:

**Örnek 1:** { أُولَئِكَ هُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِيمٌ } ayetinde<sup>520</sup> geçen أَلِيمٌ kelimesi iki şekilde okunmuştur. Birincisi, “azab”ın sıfatı sayılmasından dolayı merfû okunmuştur. Buna göre, “Onlar için azabın en kötüsünden, elîm bir azap vardır” denilmek istenmiştir. İkincisi, mecrûr okunuşudur ki, “ricz” kelimesinin sıfatı sayılmasından ötürüdür.<sup>521</sup>

**Örnek 2:** { وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ... } ayetindeki<sup>522</sup> “nefs” kelimesi temyiz olarak mansuptur. Bunun manası, سَفِهَ نَفْسًا “Nefis cihetinden kendini bilmez...” şeklindedir.<sup>523</sup>

**Örnek 3:** { تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ } ayetinde<sup>524</sup> geçen “tenzîl” kelimesi masdar olarak mansûb şeklinde okunmuştur ki manası “Kur’an, Azîz ve Rahîm’in indirmesi olarak indi” şeklindedir.<sup>525</sup>

#### 3.1.3.2.2. Mahallen Mû‘rab Olanlar:

**Örnek 1:** { وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمِّ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ... } ayetteki<sup>526</sup> فِي أُمِّ ifadesi, عَلَيْهِمْ ’deki “hüm” zamirinden hal olmak üzere mahallen mansuptur.<sup>527</sup>

<sup>518</sup> Yasin Suresi, 36/58.

<sup>519</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 79<sup>a</sup>.

<sup>520</sup> Sebe Suresi, 34/5.

<sup>521</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 2<sup>a</sup>.

<sup>522</sup> Bakara Suresi, 2/130.

<sup>523</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 191<sup>a-b</sup>.

<sup>524</sup> Yasin Suresi, 36/5.

<sup>525</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 58<sup>b</sup>.

<sup>526</sup> Fussilet Suresi, 41/25.

<sup>527</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 208<sup>b</sup>.

**Örnek 2:** { إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ } ayetindeki<sup>528</sup> “iz”, mahallen mansuptur. Müfessir bu kelimeyi kendinden önce geçen “Ashab-ı Karye”den bedel olarak almış ve anlamının “Onlara peygamberlerin geldiği vakti örnek yap ve o vakti senin geliş vaktine misal getir” şeklinde olacağını beyan etmiştir.<sup>529</sup>

**Örnek 3:** { هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ... } ayetinde<sup>530</sup> geçen هُنَالِكَ kelimesi, duruma ve zamana işaret etmektedir ki, zarf olarak mahallen mansubtur.<sup>531</sup>

### 3.1.3.3. Bazı Harf ve Edatların Fonksiyonlarına İşaret Etmesi

**Örnek 1:** { أَنْ اَعْمَلْ سَابِغَاتٍ... } ayetindeki<sup>532</sup> en lafzı, edat-ı tefsirdir. Bu en-i müfessire olup, kendinden önceki “أَلَّا لَهُ الْحَدِيدُ” ifadesini tefsir mahiyetinde “uzun zırhlar yapması için demiri ona yumuşattık” manasındadır.<sup>533</sup>

**Örnek 2:** { وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ... } ayetine<sup>534</sup> “Hatırlayın size olan nimetimi, sizin için Nil denizini on ikiye bölmüştüm ve her yarık koca bir dağ olmuştu.” şeklinde mana verdikten sonra “feraknâ” fiilini “biküm”e ta’diye ettiren “ba” için şöyle denmektedir:

“Bâ harfi için iki vecih vardır: İlki “lâm” manasına olup “sizin için ayırdı” demektir. Bu tarzda kullanıldığı ayetler vardır. İkincisi, sizin girmeniz için ayırdı” şeklindeki mana olup “bâ” hakikî anlamındadır.<sup>535</sup>

## 3.2. FIKİH İLMİNDEKİ YERİ

Hanefî mezhebine mensup olan Hacı Paşa’nın, haccın sa’yi<sup>536</sup> gibi birkaç konuda Şâfiî’lerin görüşünü tercih ettiğini görmekteyiz. Müfessir, tefsirinde ahkâm

<sup>528</sup> Yasin Suresi, 36/13.

<sup>529</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 65<sup>b</sup>.

<sup>530</sup> Âl-i İmran Suresi, 3/38.

<sup>531</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 378<sup>a</sup>.

<sup>532</sup> Sebe Suresi, 34/11.

<sup>533</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 7<sup>a</sup>.

<sup>534</sup> Bakara Suresi, 2/50.

<sup>535</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 138<sup>b</sup>.

<sup>536</sup> Tezin ikinci bölümünde “Ahkâm Ayetlerinin Hadisle İzahı” başlığında detaylı bilgi yer almaktadır.

ayetleri üzerinde uzunca durmuş, bir hüküm hakkında birden fazla görüşü ve ihtilafi delilleriyle birlikte tefsirine almıştır. Müellif, delilleriyle birlikte kaydettiği görüşler içerisinde bazen kendi tercihini de yapmıştır. Fıkhî bir hüküm ihtiva eden ayeti bazen herhangi bir mezheb veya âlimin görüşüne dayandırmadan konuyu ayrıntılı bir biçimde izah etmiştir. Müfessir, ahkâm ayetlerini hem zahirî hem de işarî yönleriyle tefsir etmiştir.

### 3.2.1. Fıkhî Hüküm İhtiva Eden Bir Ayeti Bizzat Kendisinin Tefsir Etmesi

**Örnek 1:** { لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ فُلُؤُكُمْ... } “Allah, sizi

*kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar.*”<sup>537</sup>

Hacı Paşa, ayet-i kerimenin tefsiri sadedinde sorumluluk gerektirmeyen yeminleri üç maddeye ayırıp şu şekilde açıklamıştır:

Birincisi; kişinin önceden belirlemediği herhangi bir iyilik ve takvayı terketme üzerine yemin etmesi, sonra da bu yeminini bozması ki bundan sorumlu olmaz.

İkincisi; hata üzere yapılan yemindir ki, bir kimse, bir şahsın Zeyd olduğunu zannedip yemin etse, sonra onun Ömer olduğu ortaya çıksa, bu yeminden de sorumlu olmaz.

Üçüncüsü; bir kimse, yemin kastı olmaksızın, ağız alışkanlığı olarak söyleyiverdiği yeminlerden sorumlu olmaz.<sup>538</sup>

Müfessir, ayet-i kerimedeki keffaret ve sorumluluk gerektiren yeminleri ise şu şekilde açıklar:

“Birincisi; belirlenmiş sabit bir iyiliği yapma ve takvalı olma hususunda yemin edildiğinde bu yemin bozulursa, buna keffaret gerekir.

İkincisi; bilerek yalan söylerse (yalan yere yemin ederse); bir şahsın Ömer olduğunu bildiği halde onun Zeyd olduğuna dair yemin ederse veya bir şahsın bir işi

<sup>537</sup> Bakara Suresi, 2/225.

<sup>538</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 282<sup>a-b</sup>.

yaptığını gördüğü halde onun yapmadığına dair yemin ederse, bu “yemin-i kâmus” olur ki, Allah Teâlâ: “*Hata ile yaptığınız bir işte size hiçbir günah yoktur. Fakat kasten yaptığınız şeylerde size günah vardır.*”<sup>539</sup> buyurmaktadır. Müellifimize göre böyle bir yeminin keffareti yoktur. Allah Teâlâ onu ahirette cezalandıracaktır.”<sup>540</sup>

### 3.2.2. Fıkî Bir Mevzu ile İlgili Görüşleri Zikredip Bir Tercihle Bulunması

**Örnek 1:** {أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ...الآية} “*Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*”<sup>541</sup>

Hacı Paşa, bu ayetin tefsirinde “seferde oruçlu olmama” ve “seferde oruç tutmak mı; yoksa tutmamak mı daha faziletli” konusu üzerinde fakihlerin görüşlerini delilleriyle birlikte zikretmiş sonra da kendi tercihini belirtmiştir.

“Âlimlerden bir grup; yolculukta ve hastalık anında kesinlikle oruç tutulmaması gerektiğini söylemişlerdir. Bunlara göre, ayetteki zahiri mana açık bir şekilde, yolcu ve hasta olanın o gün oruç tutmamasını, diğer günlerde orucunu kaza etmesini emretmektedir. Bir başka delilleri ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.) buyurduğu: “*Seferde oruç tutmak iyilikten değildir.*”<sup>542</sup> hadisi şerifidir.

İbn Abbas, İbn Ömer ve fukahânın çoğuna göre ise, bu bir ruhsattır. Dileyen oruç tutar; dileyen tutmaz. Bunlar da iki kısma ayrılmıştır:

1- Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) ve Osman b. Ebi'l-Âs (ö. 51/671), İmam-ı Şafî (ö. 204/820), Ebu Hanîfe (ö. 150/767), İmam-ı Mâlik (ö. 179/795), Sevrî (ö. 161/778), Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed’e (ö. 189/805) göre; yolculukta oruç tutmak daha faziletlidir. Bunların delilleri, “*Öyle ise içinizden kim bu aya*

<sup>539</sup> Ahzab Suresi, 33/5.

<sup>540</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 282<sup>b</sup>.

<sup>541</sup> Bakara Suresi, 2/184.

<sup>542</sup> Buhârî, Savm, 36; Nesâî, Sıyam, 46.

ulaşırsa, onu oruçla geçirsin.”<sup>543</sup> ve “Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.”<sup>544</sup> ayetleridir. Müfessir kendisinin de bu görüşte olduğunu izhar etmiştir.

2- Said b. Müseyyeb (ö. 94/713), Şa’bî (ö. 104/722) ve Evzâî’ye (ö. 157/774) göre ise; yolculukta oruç tutmamak daha faziletlidir. Bunların delilleri ise, yolculukta namazın kısaltılması nasıl daha faziletliyse, yolculukta oruç tutmamak da aynıdır.”<sup>545</sup>

**Örnek 2:** { وَأَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ... } “*Hacı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin.*”<sup>546</sup>

Müfessir, buradaki “engellenmiş olmak” lafzıyla ilgili, mezhep imamlarının görüşlerini zikretmiş ve ardından kendi görüşünü açıklamıştır:

“İmam-ı Şafî’ye göre; sadece düşman tehlikesi varsa bu durumda ihsar<sup>547</sup> olur. Çünkü Hz. Peygamber ve ashabı düşman sebebiyle muhsar olmuşlardı. Bunun için Allah Teâlâ ayetin devamında { فَإِذَا أَمِنْتُمْ... } buyurmaktadır ki, bu düşman korkusu bittiği zaman demektir.

Bizim âlimlerimize<sup>548</sup> göre ise; ihsar sebebi sadece düşman değil aynı zamanda hastalık gibi sıkıntılardır.”<sup>549</sup>

### 3.2.3. Fıkhî Bir Mevzuda Âlimlerin Görüşüne Yer Vererek Ayetleri İzahı

**Örnek 1:** { قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ... } “*Yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir.*”<sup>550</sup>

<sup>543</sup> Bakara Suresi, 2/185.

<sup>544</sup> Bakara Suresi, 2/184.

<sup>545</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 239<sup>b</sup>-240<sup>a</sup>.

<sup>546</sup> Bakara Suresi, 2/196.

<sup>547</sup> İhsar; hac veya umre için ihrama girdikten sonra bunların tamamlanmasını engelleyen bir durumun ortaya çıkması anlamında fıkıh terimidir. Bkz. Öğüt, Salim, “İhsar”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 548.

<sup>548</sup> Burada kastettiği Hanefî mezhebidir. Çünkü Hanefîler; hac ve umre ibadetini tamamlamayı engelleyen hâricî ve dâhilî her engeli ihsâr sebebi saymışlardır. Bir düşmanın varlığı gibi hâricî durumlar yanında kişinin hastalanması, yol azığının yok olması, kadının mahremini kaybetmesi gibi hac ve umreye devamı engelleyen durumlar böyledir. Bkz. Öğüt, Salim, “İhsar”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 548.

<sup>549</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 254<sup>b</sup>.

<sup>550</sup> Bakara Suresi, 2/144.

Müfessir, “Yüzünü Mescid-i Haram’a döndür” emrinin bütün bedeni oraya çevirmek olduğunu belirtmiş ve Mescid-i Haram’ın neresi olduğuna dair görüş ve delilleri zikretmiştir. Sonra “Mes’ele” başlığı altında kibleye yönelme hususunda şu şekilde mezhep imamlarının görüşleri üzerinde durmuştur:

“İmam-ı Mâlik (ö. 179/795): Beytullah, Mescid-i Haram’dakilerin kiblesi; Mescid-i Haram, harem bölgesinde bulunanların kiblesi; Harem bölgesi ise doğu-batı her yerdeki Müslümanların kiblesidir. Kâbe’nin içinde farz namaz kılınmaz, ancak nafile kılınabilir. Çünkü nafilede kibleye yönelmek farz değildir.”

“İmam-ı Şafiî (ö. 204/819): Kible Kâbe’dir. Nerede olursa olsun, namaz kılarken bizzat Kâbe’ye müteveccih olmak gerekir. Kâbe’nin hizasından çıkmış olan kimselerin namazı sahih olmaz.”

“Ebu Hanîfe (ö. 150/767) ise kişi namaz kılarken Beytullah’a doğru yönelmiş olması yeterlidir, Kâbe’nin tam hizasında olmasa da namazı sahihtir.”<sup>551</sup>

**Örnek 2:** { أَيْمًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ... } “Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun...”<sup>552</sup>

Aynı zamanda bir tabip olan müfessire göre hastalık; “Canlının bütün organlarının ve bu organların fiillerinin muktaza-i hallerince olmadığında meydana gelen sıkıntıdır.” Müfessir, “Âlimler, orucu bozmayı mübah kılan hastalık ve yolculuk hususunda ihtilaf etmişlerdir” diyerek, bu konuda üç farklı görüş olduğunu belirtmiştir:

1- Hangi hastalık veya yolculuk olursa olsun, lafızdaki mutlak ifade nedeniyle, bu hastalık ve yolculuğun ifade ettiği mananın en azına hamledilmesi gerekir. Böylece bu durumdaki insanın, bu ruhsattan istifade etmesi sağlanmış olur. Bu Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve İbn Sîrîn’in<sup>553</sup> (ö. 110/729) görüşüdür.

<sup>551</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 201<sup>b</sup>-202<sup>b</sup>.

<sup>552</sup> Bakara Suresi, 2/184.

<sup>553</sup> Rüya tabiriyle tanınan hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî. “İmam, hâfız” gibi unvanlarla anılan İbn Sîrîn tefsir, şiir ve hesap bilgisiyle de meşhur olmakla birlikte ilmî şahsiyetinde hadisçilik ve fıkıh ağır basar. Hadislerin güvenilir râvilerden alınması hususunda titiz davranan İbn Sîrîn’in güvenilir bir

2- Bu ruhsat, oruç tutması halinde bir zorluğa düşecek olan hasta ile aynı durumdaki yolcuya mahsustur. Bu da Ebu Bekir Esam'ın<sup>554</sup> (ö. 200/816) görüşüdür.

3- Fakihlerin çoğuna göre ise; oruç yemeyi mübah kılan hastalık, insanın kendisine zarar verecek veya hastalığını artıracak bir zarara götüren şeydir.<sup>555</sup>

Müfessir, oruç yemeyi mübah kılan sefer müddeti ve miktarı hususunda ise şu görüşlere yer vermiştir:

- Davud ez-Zahirî'ye (ö. 270/884) göre; bu hüküm insanın yolcu olmasına bağlandığına göre, yolculuk manasının gerçekleştiği her durumda, bu hüküm söz konusudur. Ona göre bir fersah<sup>556</sup> (yaklaşık altı kilometre) dahi olsa kateden her yolcu bu ruhsattan yararlanabilir.

- Evzâî'ye (ö. 157/774) göre ise; oruç bozmayı mübah kılan yolculuk, bir günlük yolculuktur. Çünkü bundan az olan yolculuk mukim kimsenin de yolculuğudur.

- İmam-ı Şafîî'nin (ö. 204/819) bu husustaki görüşü; yolculuğun on altı fersah müddetinde olması gerektiğidir. "*Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun.*"<sup>557</sup> ayetinin ifade ettiği mana, yolcunun mutlak manada bu ruhsattan istifade edeceğidir. Fakat yolculuk, bir konaklık mesafede olduğunda ayete göre amel edilmemiş olur. Çünkü bu kadar yolculuğun meşakkatine katlanmak kolaydır. Ama bu yorgunluk iki gün tekrar edince, buna dayanmak zor olur. İşte o zaman ruhsat yerinde olmuş olur.

---

muhaddis olduğunda ittifak edilmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Bkz. Yücel, Ahmet, "İbn Sîrîn", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 358.

<sup>554</sup> Basra Mu'tezilesi'ne bağlı tefsir, kelâm ve fıkıh âlimidir. Esam hicrî II. yüzyılın son çeyreğinde Basra'da bir ders halkası kurmuş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Devrinin büyük hatiplerinden olan Esam, Basra Mu'tezilesi'ne bağlı olmasına rağmen tefsir, bilhassa kelâm ve fıkıh sahalarında kendine has fikirleriyle meşhur olmuş bir âlimdir. Tefsire dair bazı orijinal görüşleri Cübbâî, Mâtürîdî ve Râzî gibi âlimler tarafından önemli görülerek nakledilmiştir. Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Esam, Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 353.

<sup>555</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 239<sup>a-b</sup>.

<sup>556</sup> Kâmûs-ı Osmânî'de 3 mil uzunluğunda mesafeye 1 fersah denildiği kayıtlıdır. 1 fersah İran'da, 6,23 km; Arap ve Mısırlılarda ise, 5,985 km'dir. Bkz. Halaçoğlu, Yusuf, "Fersah", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 412.

<sup>557</sup> Bakara Suresi, 2/184.

- Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Sevrî (ö. 161/778) ise şöyle demişlerdir: “Yolculuk ruhsatı, ancak üç günlük mesafe için geçerlidir. Bunun delili de “*Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla geçirsin.*”<sup>558</sup> ayet-i kerimesi oruç tutmanın farz olduğunu ifade eder. Üç günlük yolculukta orucu bozmaya dair ruhsat verildiğine icma’ vardır. Üç günlükten az olan yolculuk müddetinde ise ihtilaf edilmiştir. Başka bir delil de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şu hadisidir: “*Mukîm olan, mestleri üzerine bir gün bir gece; yolcu ise üç gün üç gece mesh verebilir.*”<sup>559</sup> Bu da yolculuğun en az üç gün müddetinin olduğunu gösterir.<sup>560</sup>

Yukarıdaki örneklere baktığımızda müfessirin fikhî hüküm ihtiva eden bir ayeti bazen bizatihi kendisi tefsir ettiğini, bazen alimlerin görüşlerini zikrederek okuyucuyu muhayyer bıraktığı, bazen de konu ile ilgili mezhep imamlarının görüşlerini zikredip bir tercihte bulunduğunu görüyoruz. Buda bize müfessirin İslam hukuku konusunda ne kadar yetkin olduğunu göstermektedir.

### 3.3. KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

Kelâm ilmi; kesin deliller kullanmak ve vâkî olacak şüphe ve itirazları defetmek suretiyle dînî akideleri ispata güç kazandıran bir ilim olarak tanımlanmıştır.<sup>561</sup>

Müfessirlerin bilmekle yükümlü oldukları ilimlerden biri de kelâm ilmidir. Kur’an’ın büyük bir bölümü Allah’ın varlığı ve birliği, isim, sıfat ve fiilleri, kevnî hâdiseler, haşir, ceza ve mükâfat, nübüvvet, kitapların gönderilmesi gibi kelâm ilminin kapsamına giren konulardan bahsetmektedir.<sup>562</sup> İtikadın temelini oluşturan bu mevzularla ilgili zihinlerinde şüphe taşıyan ve kalbi mutmain olmayan müfessirlerin, Kur’an’ı sağlıklı ve Allah’ın muradına uygun bir şekilde tefsir etmeleri mümkün değildir.<sup>563</sup>

<sup>558</sup> Bakara Suresi, 2/185.

<sup>559</sup> Nesâî, Taharet, 98-99.

<sup>560</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 239<sup>a-b</sup>.

<sup>561</sup> Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1503; Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Yay., İstanbul 1998, s. 22.

<sup>562</sup> Gölcük, *a.g.e.*, s. 23.

<sup>563</sup> Kayapınar, Durmuş Ali, *Tefsir Usûl ve Tarihi*, Olgunçelik Matbaa, Konya 2001, s. 229-230.

İmam-ı Gazzâlî (ö. 505/1111), Kelâm ilminin gayesi hakkında şunları söylemektedir: “...Bu ilmin gayesi Ehl-i Sünnet’e mensup kişilerin akîdelerini, bid’ât ehlinin karışık ve çarpık fikirlerine karşı korumaktır. Muhakkak ki Allah Teâlâ, Resûlü ve elçisi Muhammed’in (s.a.v.) diliyle hak ve doğru olan akîdeyi kullarına öğretmiştir. Nitekim bu itikat kuralları, kulun dünya ve ahiret mutluluğuna erişmede yardımcı olacaktır. Daha sonra şeytan, bid’ât ehline sünnete muhalif bazı vesveseler öğretmiş onlar da bu vesveseleri dillerine dolayıp, neredeyse Ehl-i Sünnet’in itikadını karıştıracak ve bozacak kadar ileri gitmişlerdir. Cenab-ı Allah, bid’âtçıların sünnete aykırı olarak uydurdukları yanıltıcı vesveselere, mantıklı ve düzenli sözlerle karşı çıkarak sünnet-i seniyyeyi savunan kelamcılar denilen bir grup yaratmıştır.”<sup>564</sup>

Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr* adlı tefsirinde kalamî mevzuları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Mu’tezile, Şia ve Hâriciyye gibi ortaya çıkan mezheplerin hepsi fikir ve düşüncelerini Kur’an ile temellendirmeye çalışmışlardır. Hacı Paşa, bu fırkaların görüşlerini zikrettikten sonra bu görüşleri ya bizzat kendisinin geliştirdiği aklî ve mantıkî izahlarla ya da Ehl-i Sünnet’in görüşlerine yer vermek suretiyle tenkit etmektedir. Şimdi Hacı Paşa’nın Kelâm ilmindeki yerini ve perspektifini örneklerle izah etmeye çalışalım.

### 3.3.1. Ayeti, Kelâmî Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermeden Açıklaması

**Örnek 1:** {أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ} “Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü’minler de (iman ettiler). Her biri; Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler.”<sup>565</sup>

Müfessir, ayetteki “Allah’a iman” bölümünü tefsir ederken: “Allah’a iman; O’nun varlığına, sıfatlarına, fiillerine, hükümlerine ve isimlerine imandan ibarettir.” diyerek, Allah’a imanı beş kısma ayırmış ve bunları tek tek şu şekilde açıklamıştır:

<sup>564</sup> Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkızu mine’-d-Dâlâl*, Çev. Hilmi Güngör, MEB Yay., İstanbul 1989, s. 23-24.

<sup>565</sup> Bakara Suresi, 2/285.

“1- Allah’ın varlığına iman; insanın bir mekanı olan varlıkların ötesinde, bütün varlıkları yaratan bir yaratıcının olduğunu bilmesidir.

2- Allah’ın sıfatlarına iman: O’nun sıfatları iki kısımdır; bunlar tenzihî ve zâtî sıfatlarıdır.

a- Tenzihî (Selbî) Sıfatları: İnsanın, Cenab-ı Hakk’ı her türlü terkipten münezze tek bir zat olarak bilmesidir.

b- Zâtî (Subûtî) Sıfatları: İnsanın, zâtı gereği mucib olan şeyin, mümkünâttan birine olan nisbetinin, diğerlerine olan nisbeti gibi olduğunu bilmesidir. Buna göre biz, bu mahlûkatın bulunduğu durumların, aksine olabilecek bir şekilde meydana gelmiş olduklarını görünce, bu durumlar üzerinde müessir olan zâtın mucib değil, kâdir, âlim, hayy, semi’, basîr, celâl ve kemal sıfatları ile mevsuf olduğunu anlarız.

3- Allah’ın fiillerine iman ise, senin O’nun dışında kalan her şeyin mümkün ve muhdes (sonradan olma) varlıklar olduğunu; aklının açıkça göstermesi ile de, mümkün ve muhdes varlıkların zatlari gereği meydana gelebileceklerini, aksine onları yaratan bir mûcidin bulunduğunu bilmendir ki bu mûcid ezelf ve ebedî olan Allah Teâlâ’dır.

4- Allah’ın hükümlerine iman: Allah Teâlâ’nın hükümleri, kesin olarak bir illete bağlanamaz. Çünkü bir illete ve sebebe bağlı olan her şeyin sahibi, zâtı gereği noksan ve başka bir şeyle tamamlanmış olur ki bu, Allah Teâlâ için düşünülemez.

5- Allah’a imanın beşinci kısmı, O’nun isimlerini bilmektir. Allah Teâlâ, A’raf suresinde: “*En güzel isimler Allah’ındır.*”<sup>566</sup> ve Haşr suresinin sonunda: “*En güzel isimler O’nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O’nu tesbih eder.*”<sup>567</sup> buyurmaktadır. En güzel isimler, masum peygamberlerin lisanı üzere indirilen ilahî kitaplardaki Allah’ın isimleridir.”<sup>568</sup>

<sup>566</sup> A’raf Suresi, 7/180.

<sup>567</sup> Haşr Suresi, 59/24.

<sup>568</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 348<sup>a-b</sup>.

**Örnek 2:** { وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ... } “Eğer kulumuza (Muhammed’e) indirdiğimiz (Kur’an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin.”<sup>569</sup>

Müfessir, bu ayetin tefsirinde, Kur’an’ın en büyük mu’cize olduğunu beyan etmiş ve tehaddî (meydan okuma) meselesine değinmiştir. Kur’an’ın parça parça indirildiğini, bunun için Allah Teâlâ’nın; “enzelnâ” lafzı yerine “nezzelnâ” ifadesi kullandığını açıklamıştır.

Müşrik Araplar’ın, “Şayet bu Kur’an Allah katından olsaydı, insanların metodlarından farklı olurdu. Çünkü hatipler ve şairler, çeşitli ihtiyaç ve ortaya çıkan yeni durumlara göre eserlerini ortaya çıkarırlar. Şayet Kur’an’ı, Cenab-ı Hak indirmiş olsaydı, insanların metodlarının aksine onu bir defada toptan indirirdi.” demişlerdir. Bu husus Allah Teâlâ’nın Furkan suresinde: “İnkâr edenler, “Kur’an ona bir defada toptan indirilseydi ya!” dediler.”<sup>570</sup> şeklinde beyan edilmiştir. Müfessir: “Halbuki Cenab-ı Allah, burada, bu şüpheyi gidererek, Kur’an’ın mu’cize olduğunu gösteren hususu zikretmiştir. Tedrîcî olarak indirilen bu Kur’an, ya insanın gücü dahilinde olan şeyler cinsindedir veya değildir. Eğer birincisi ise, onların, aynı şekilde tedrici olarak Kur’an’ın benzerini veya ona yakın bir şeyi yapabilmeleri gerekirdi. Eğer ikincisi ise, Kur’an’ın, tedrîcî olarak indirilmesinin yanı sıra da mu’cize olduğu ortaya çıkar.” demiştir.

Kur’an’da tehaddî, birkaç şekilde olmuştur:

1- “O halde, Allah katından, doğruya daha çok ulaştıran bir kitap getirin bakalım!”<sup>571</sup>

2- “De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur’an’ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.”<sup>572</sup>

<sup>569</sup> Bakara Suresi, 2/23.

<sup>570</sup> Furkan Suresi, 25/32.

<sup>571</sup> Kasas Suresi, 28/49.

<sup>572</sup> İsra Suresi, 17/88.

3- “Haydi Allah’tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sûre getirin.”<sup>573</sup>

4- “Haydi, onun benzeri bir sûre getirin.”<sup>574</sup>

Hacı Paşa, ayetleri meydan okuma sırasına göre zikretmiş, kâfirlerin bütün mazeretlerini bertaraf edip, meydan okumanın zirvesindeki bu hali, Kur’an’ın en büyük mu’cize olduğuna dair delil olduğunu ifade etmiştir.<sup>575</sup>

### 3.3.2. Bazı Kelâmî Mezheplerin Görüşlerini, Delillerle Reddetmesi

**Örnek 1:** { وَفُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ... } “Dedik ki: “Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin.”<sup>576</sup>

Müfessir, ayet-i kerimede geçen “cennet”in, yeryüzünde mi yoksa gökyüzünde mi olduğuyla ilgili ihtilaf edildiğini; gökyüzünde olması durumunda onun sevap ve ebedîlik yurdu olan bildiğimiz cennet mi; yoksa başka bir cennet mi? olduğuyla ilgili ihtilaf edildiğini haber vererek bununla ilgili aşağıdaki görüşleri aktarmıştır:<sup>577</sup>

**Birinci görüş;** Ebü’l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931)<sup>578</sup> ve Ebu Müslim el-İsfahânî’nin<sup>579</sup> (ö. 322/934) görüşüdür. Onlar: “Bu cennet yeryüzünde idi” demişler ve Hz. Âdem’in cennetten indirilmesini şu ayetteki gibi { اٰهْبِطُوۡا مِصْرًا... } “Öyle ise *inin şehre!*”<sup>580</sup> manasında bir bölgeden diğer bir bölgeye geçmek olarak zikretmişlerdir. Bu iki zat görüşlerine çeşitli yönlerden deliller getirmişlerdir:

1- Bu cennet, eğer sevap yurdu olan cennet olsaydı, onda ebedîlik (huld) olurdu. Eğer Hz. Âdem (a.s.) ebedîlik cennetinde bulunuyor olsaydı, İblis’in: هَلْ }

<sup>573</sup> Hûd Suresi, 11/13.

<sup>574</sup> Bakara Suresi, 2/23.

<sup>575</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 86<sup>a</sup>.

<sup>576</sup> Bakara Suresi, 2/35.

<sup>577</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 119<sup>a-b</sup>.

<sup>578</sup> Asıl adı Ebü’l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ’bî’dir. Mu’tezile’nin Bağdat ekolüne bağlı Kâ’biyye fırkasının reisidir. Cübbâî’nin Basra ekolü içindeki yeri ne ise Kâ’bî’nin Bağdat ekolündeki mevkii de odur. Bkz. Bebek, Adil, “Ka’bî”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 27.

<sup>579</sup> Kur’an’da neshi kabul etmemesiyle tanınan müfessir ve Mu’tezile kelamcısıdır. Bkz. Cebeci, Lütfullah, “İsfahânî, Ebu Müslim”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 509.

<sup>580</sup> Bakara Suresi, 2/61.

{أَذُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى} “Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?”<sup>581</sup> sözüne kanmazdı. Yine o zaman Allah Teâlâ’nın şu ayeti de doğru olmazdı: {مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ} “Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı. (Öyle ise, yasak ağacın meyvesinden yiyin ki melek olasınız yahut cennette ebediyen kalasınız.)”<sup>582</sup>

2- Eğer bu cennete girmişse, Allah Teâlâ’nın: {وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ} “Onlar oradan çıkarılacak değillerdir.”<sup>583</sup> ayeti gereği oradan bir daha çıkamazdı.

3- İblis, Hz. Âdem’e secde etmekten imtina edince lanetlenmiş ve Allah’ın gazabından dolayı ebedilik cennetine ulaşması yasaklanmıştı.

4- Sevap yurdu olan cennetin nimetleri tükenmez. Çünkü ayetlerde: {أَكُلْهَا دَائِمًا} {وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا ففِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ} “Onun yemişleri ve gölgeleri devamlıdır...”<sup>584</sup> {وَأَكُلْهَا دَائِمًا} {وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا ففِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ} “Mutlu olanlara gelince, gökler ve yerler durdukça içinde ebedî kalmak üzere cennettedirler. Ancak Rabbinin dilemesi başka. Bu, onlara ardi arkası kesilmez bir lütuף olarak verilmiştir.”<sup>585</sup> buyurulmuştur. Eğer Hz. Âdem’in girdiği bu cennet olsaydı sona ermezdi. Fakat Hz. Âdem’in girdiği bu yer, Allah’ın: {كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا} {وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا ففِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ} “O’nun zatından başka her şey yok olacaktır.”<sup>586</sup> ayetindeki ifade doğrultusunda yok olacaktır. Eğer bu, Hz. Âdem’in girdiği cennet olsaydı, oradan tekrar çıkmazdı, fakat o oradan çıktı ve bu rahatlıklar kesildi, sona erdi.

5- Allah Teâlâ’nın hikmetine, insanoğlunu ilk başta, ebedî kalacakları ve sorumlu olmayacakları cennette yaratması uygun düşmez. Çünkü O, kullarını başıboş bırakmaz.

<sup>581</sup> Tâhâ Suresi, 20/120.

<sup>582</sup> A’raf Suresi, 7/20.

<sup>583</sup> Hicr Suresi, 15/48.

<sup>584</sup> Ra’d Suresi, 13/35.

<sup>585</sup> Hûd Suresi, 11/108.

<sup>586</sup> Kasas Suresi, 28/88.

**İkinci görüş;** Cübbâî'nin <sup>587</sup> (ö. 303/916) görüşüdür ve şöyledir: Bu cennet yedinci semada idi. Bunun delili {...إِهْبَطُوا مِنْهَا...} <sup>588</sup> “*Oradan ininiz...*” ayetidir. Sonra, ilk iniş yedinci semadan birinci semaya olmuştu; ikinci iniş de gökten yeryüzüne olmuştur.

Müfessir, yukarıdaki görüşleri reddeden **üçüncü görüşü ise**, cumhurun görüşü olarak zikreder. Buna göre; “Bu cennet, sevap yurdu olan cennettir.” Bunun delili, “cennet” lafzındaki umum ifade etmeyen “elif, lam” takısının gelmesidir. Bundan dolayı bu cennetin, daha önce zikredilmiş olan belli bir cennet olarak anlaşılması gerekir. Müslümanlarca bilinen, belli olan cennet ise sevap yurdu olan cennettir. Dolayısıyla ayetteki “cennet”i bu manada anlamak gerekir. <sup>589</sup>

**Örnek 2:** {فَأَرْهَمَهَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ...الآية} “*Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırtdı. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, “Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır” dedik.*” <sup>590</sup>

Bu ayetin tefsiri sadedinde müfessirimiz, “Âlimler, Peygamberlerin ismeti hususunda ihtilaf etmişlerdir. Âlimlerin bu konudaki ihtilafları dört kısma ayrılır” diyerek bunları şöyle açıklamıştır:

1- İtikadi olanlar: Haricilerin Fudayliyye <sup>591</sup> grubu “Peygamberlerden günahlar sadır olmuştur” demişlerdir. Bu fırkaya göre günah işlemek küfür ve şirk, dolayısıyla bunlar, peygamberlerin küfre düştüğünü söylemişlerdir.

2- Tebliğ ile ilgili olanlar: Bazı âlimler, sakınılması mümkün değil gerekçesiyle, peygamberlerin tebliğle ilgili hususlarda sehven yalan söyleyebileceklerini ileri sürmüşlerdir.

<sup>587</sup> Basra Mu‘tezilesi reislerinden, kelâm, tefsir ve fıkıh âlimidir. Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, “Cübbâî, Ebu Ali”, *DİA*, İstanbul 1998, VIII, 99.

<sup>588</sup> Bakara Suresi, 2/38.

<sup>589</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 119<sup>b</sup>.

<sup>590</sup> Bakara Suresi, 2/36.

<sup>591</sup> İlk Hâricî fırkalarından biri olan Sufriyye'nin tekfir anlayışına daha toleranslı yaklaşanlarının oluşturduğu Fazliyye adlı bir gruptur. Bkz. Dalkılıç, Mehmet, “Sufriyye”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 472.

3- Fetva ile ilgili olanlar: Peygamberlerin fetvalarında sehven hata etmelerini ise bir kısım âlimler caiz görmüşlerdir.

Müfessir, yukarıdaki üç iddia sahiplerinin delillerini zikredip, onlara tafsilatlı şekilde cevap vermiştir.<sup>592</sup> Burada çok yer kaplayacağı endişesiyle, sadece son dördüncü maddeyi, delilleri ve bunlara verilen cevapları ele alacağız.

4- Peygamberlerin davranışlarıyla ilgili olanlar: Peygamberlerin, ef'alinde ismeti kabul etmeyenlerdir. Bunların görüşleri şu şekildedir:

a- Peygamberin kasten büyük günah işlemelerini uygun görenler. Bunlar Haşviyye'dir.<sup>593</sup>

b- Peygamberlerin büyük günah işlemelerini caiz görmeyen, fakat kasıtlı olarak küçük günah işleyebileceklerini söyleyenler. Bu Mu'tezile'nin çoğunluğunun görüşüdür.

c- Peygamberlerin kesinlikle kasten ne büyük, ne de küçük günah işlemelerinin caiz olmadığını, ancak içtihatları sebebiyle hataya düşebileceklerini söyleyenler. Bu Cübbaî'nin<sup>594</sup> görüşüdür.

Bu iddia sahiplerinin, çoğu, Hz. Âdem (a.s.) kıssasıyla ilgili olan görüşlerini, delilleriyle ele alan müfessir: "Bize göre bu hususlara verilecek en güçlü cevabımız şöyle dememizdir: Sizin sözleriniz ancak, büyük günah işleme halinin peygamberlik/nübüvvet döneminde olduğunu gösteren deliller getirmenizle tamam olur. Bu ise imkansızdır. O halde, "Hazreti Âdem'den (a.s.) zelle (küçük günah) sadır olduğunda, o peygamber değildi, daha sonra peygamber olmuştur" denilmesi niçin mümkün olmasın? Bize göre tercih edilen görüş, peygamberlerden, peygamber olduktan sonra ne büyük, ne de küçük günahın kesinlikle sadır olmamasıdır. Bunun doğruluğuna birçok husus delalet eder." diyerek, peygamberlerin ismet sıfatını haiz

<sup>592</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 122<sup>a-b</sup>.

<sup>593</sup> Dinî konularda akıl yürütmeyi reddedip sadece nakle itibar eden ve özellikle ulûhiyyet meselelerinde naslar arasında bağlantı kuramayı teşbih ve teccime kadar varan telakkileri benimseyen kimselere denir. Bkz. Yurdağür, Metin, "Haşviyye", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 426.

<sup>594</sup> Bkz. 489. Dipnot.

olduğuyula ilgili pek çok delil zikretmiştir.<sup>595</sup> Biz bu delillerden, eserde geçen ilk üçünü örnek olarak zikredeceğiz.

1- Eğer onlardan günah sadır olsaydı, o zaman onlar ümmetlerinin âsîlerinin en aşağı derecelileri olmuş olurlardı. Bu ise caiz değildir. Onların günah işlemelerinin, en aşağı âsîler olmalarını gerektirmesinin izahı şudur: Peygamberler son derece yüce ve şerefli bir mertebededirler. Bu durumda olan kimseden günahın sadır olması daha çirkin bir iştir. Allah Teâlâ'nın: *“Ey Peygamber'in hanımları! İçinizden kim apaçık bir çirkinlik yaparsa, onun cezası iki kat verilir.”*<sup>596</sup> ayeti buna örnektir. Ayrıca, evli kadının zina edince recmedilmesine karşılık, böyle olmayana had vurulması gerektiği ve kölelerin cezasının hür insanların cezasının yarısı kadar oluşu da buna delildir. Peygamberin, ümmetinin en aşağı derecesinde olması ise icma ile caiz değildir.

2- Onların fasık olabileceklerinin kabul edilmesi durumunda şahitliklerinin kabul edilmemesi gerekir. Çünkü Allah Teâlâ: *“Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, o haberin doğruluğunu araştırın.”*<sup>597</sup> buyurmuştur. Oysa peygamberlerin şehadetleri kabul edilmiştir. Böyle olmasaydı, onların ümmetin adillerinden daha aşağı mertebede olmaları gerekirdi. Halbuki biz böyle bir şey diyemeyiz. Yine, peygamberliğin ve nübüvvetin manası, peygamberin, “Allah, şu hükmü meşru kıldı” diye Allah'a şahit olmasıdır. Ayrıca onlar, Allah'ın: *“Böylece, sizler insanlara birer şahit olasınız ve Peygamber de size bir şahit olsun diye...”*<sup>598</sup> ayetinden ötürü, kıyamet günü bütün ümmet için şahitlik edeceklerdir.

3- Peygamberlerin büyük günah işleyebilecekleri kabul edilirse; onları o günah işlemekten men etmek için onlara eziyet etmek haram olmazdı. Ne var ki onlara eza cefa vermek, Allah'ın: *“Şüphesiz Allah ve Rasûlünü incitenlere, Allah*

<sup>595</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 123<sup>b</sup>.

<sup>596</sup> Ahzab Suresi, 33/30.

<sup>597</sup> Hucurat Suresi, 49/6.

<sup>598</sup> Bakara Suresi, 2/143.

dünya ve ahirette lânet etmiş ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır.”<sup>599</sup>  
 ayetinden dolayı haram kılınmıştır.<sup>600</sup>

**Örnek 3:** {وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا

{وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ} “Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaata kabul olunmaz, fidye alınmaz. Onlara yardım da edilmez.”<sup>601</sup>

Müfessir, Mu'tezile'nin bu ayet-i kerimeyi şefaatin olmadığına delil olarak kullandığını beyan etmiş, onun delillerini zikrettikten sonra, Mu'tezile'ye cevap sadedinde şefaatin hak olduğunu delilleriyle açıklamıştır.

Mu'tezile, bu ayetin, üç açıdan şefaatin olmadığına delil gösterilebileceğini söylemiştir:

1. Ayetin ilk kısmında; “O gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez.” buyrulmasıdır. Eğer şefaata, azabı düşürseydi, o zaman bir kimse, diğerine fayda vermiş olurdu ki, bu da ayete münafidir.

2. Ayetin ikinci kısmında; Allah Teâlâ: “Hiçbir kimseden herhangi bir şefaata kabul olunmaz, fidye alınmaz.” buyurmuştur. Bu ayette geçen “şefaata” lafzı nefyin (olumsuz ifadenin) peşinden gelmiş bir nekredir. Bu sebeple o her türlü şefaata çeşidini içine alır.

3. Allah Teâlâ, ayetin sonunda: “Onlara yardım da edilmez.” buyurmuştur. Eğer, Hz. Muhammed (s.a.v.), günahkârlardan birisine şefaata edecek olsa ona, yardım etmiş olurdu. Bu ise ayetin aksine bir harekettir.

Ehl-i Sünnet'in bu husustaki delillerini ise müfessir, şu şekilde zikretmiştir:

1- Allah Teâlâ, Hz. İsa'nın (a.s.) sözünü ayeti kerimede şu şekilde beyan etmektedir: “Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet

<sup>599</sup> Ahzab Suresi, 33/57.

<sup>600</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 123<sup>b</sup>.

<sup>601</sup> Bakara Suresi, 2/48.

*sahibisin.*”<sup>602</sup> Ayetteki Hz. İsa (a.s.) tarafından yapılan bu şefaatin ya kâfirler hakkında; ya tövbe eden Müslüman günahkâr hakkında; ya da tövbe etmeden önce ölen büyük günah sahibi Müslüman hakkında olduğu neticesi çıkar.

Kâfirler hakkında olması batıldır. Çünkü Allah Teâlâ'nın: “*Eğer onları bağışlarsan muhakkak ki aziz ve hakim olan sensin.*” ifadesi kâfirler hakkında uygun değildir. Şefaatin, tövbe eden Müslüman hakkında olması da yanlıştır. Çünkü tövbe eden küçük ve büyük günah sahibi bir Müslümanın, Mutezile'ye göre de azaba uğraması aklen caiz değildir. Bu da batıl olunca geriye ancak, bu şefaatin tövbe etmeden önce ölen büyük günah sahibi Müslüman hakkında olduğunu söylemek kalır. Bu şefaet Hz. İsa (a.s.) hakkında olduğu gibi Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkında da vaki olacaktır.

2- Allah Teâlâ'nın Meryem suresindeki ayetleridir: “*Allah'a karşı gelmekten sakınanları Rahmân'ın huzurunda bir elçiler heyeti gibi toplayacağımız, suçluları da suya koşan susuz develer gibi cehenneme sevk edeceğimiz günü düşün! Rahmân'ın katında söz almış olanlardan başkaları şefaet hakkına sahip olmayacaklardır.*”<sup>603</sup>

Bu ayetlerden sonuncu olan { لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا... } ayeti büyük günah sahipleri için şefaatin söz konusu olduğuna delalet eder. Çünkü Allah Teâlâ ayette, “*ancak Allah'tan bir ahd (söz) almış olan müstesna...*” demektedir. Buna göre ayetin takdiri şöyledir: “Günahkârlar, kendilerine başkalarının şefaet etmesine müstahak olamazlar. Ancak onlar Allah'tan bir ahd (söz) almış olurlar ise bu müstesna...” O zaman, Allah'tan bir söz almış olan herkesin bu müstesnaya dâhil olması gerekir. Büyük günah sahibi de Allah'tan bir ahd almıştır ki, bu da tevhit ve İslam'dır. Bu sebeple büyük günah sahibi de buna dâhildir.

3- Allah Teâlâ, meleklerle ilgili: “*Onlar, Allah'ın razı olduğu kimselerden başkasına şefaet etmezler.*”<sup>604</sup> buyurmaktadır. Büyük günah sahibi kimse de, imanı ve tevhidi sebebiyle Allah katında razı olunanlardandır. Büyük günah sahibine,

<sup>602</sup> Maide Suresi, 5/118.

<sup>603</sup> Meryem Suresi, 19/85-87.

<sup>604</sup> Enbiya Suresi, 21/28.

meleklerin şefaatinin olması sabit olunca, zaruri olarak peygamberlerin ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) de şefaatinin hak olması gerekir.

4- Cenâb-ı Hakk'ın: *“Artık şefaatchilerin şefaati onlara fayda vermez.”*<sup>605</sup> ayetidir. Allah Teâlâ bunu, sadece kâfirler için söylemiştir. Dolayısıyla, hitabın delil olması meselesinden dolayı burada kâfirler söz konusu olup, Müslümanın durumunun bunun tam aksine olması gerekir.

5- Allah Teâlâ'nın, Hz. Peygamber'e söylediği: *“Hem kendinin, hem de inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile!”*<sup>606</sup> ayeti, Allah'ın, Hz. Peygamber'e (s.a.v.), bütün mümin erkekler ve kadınlar için istiğfar etmesini emrettiğine delalet eder. Bize göre, büyük günah işleyen bir mü'min, kâfir olmadığına göre Hz. Peygamber'den (s.a.v.) onlar için de istiğfar etmesi istenmiştir. Bu sabit olunca da Allah Teâlâ'nın, onları bağışlayacağı sabit olur. Şefaatin de manası işte budur. Aksi halde Allah Teâlâ, duasını reddedeceği halde, ona dua etmesini emretmiş olurdu ki, bu da sırf tahkir ve eziyet verme olurdu. Böyle bir şey ise, ne Cenab-ı Allah'a yakışır, ne de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) layık olur.

Müfessir, şefaatin hak olduğuyula ilgili yukarıdaki ayetlere beş ayet daha ilave ettikten sonra bu delillere hadislerden de deliller getirmiş ve sonunda şu değerlendirmeye şefaatin hak olduğunu sonuçlandırmıştır: *“Mu'tezile'nin bütün delillerine bir tek sözle cevap veririz o da şudur: Onların şefaati reddetme hususundaki delilleri, bütün şefaet çeşitlerinin yokluğunu ifade eder. Bizim, şefaatin varlığı hususundaki delillerimiz ise, hususi olarak şefaatin varlığını ifade eder. Umum ile husus ifadeler, birbirleriyle çeliştikleri zaman, has olan ifade umumî olana takdim edilir. Buna göre, bizim delillerimiz onlarınkine göre öncelik kazanmış olur.”*<sup>607</sup>

Örnekleri incelediğimizde müfessirin Kelam ilmiyle ilgili “Allah'ın sıfatları”, “Peygamberlerin ismet sıfatı” ve “şefaet” vb. akîdevî meselelerle ilgili tartışmalı konulara değindiğini görmekteyiz. Genel olarak tefsire baktığımızda Ehl-i Sünnet ile

<sup>605</sup> Müddessir Suresi, 74/48.

<sup>606</sup> Muhammed Suresi, 47/19.

<sup>607</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 135<sup>a-b</sup>-136<sup>a-b</sup>.

Mu'tezile'nin birbirlerine ters düştükleri bütün mevzularda Ehl-i Sünnet çizgisinde bir yol izlemiş, Kaderiye ve Cehmiyye gibi grupları da fâsid görüşlere sahip olmaları nedeniyle eleştirmiştir.

### 3.4. HURÛF-İ MUKATTAA

Kur'an'ı Kerim'in 29 suresinin başında bulunan, 14 çeşit harften oluşan ve bir veya birkaç harfin birleşmesinden meydana gelen harflere hurûf-i mukattaa denir. Bu harfler, Arap alfabesinin yarısını teşkil etmektedir.<sup>608</sup>

Hece harfleri olarak da bilinen bu harfler şunlardır: ا، ح، ر، س، ص، ط، ع، ق، ك، (Elif, Hâ, Râ, Sîn, Sâd, Tâ, Ayn, Qâf, Kâf, Lâm, Mîm, Nûn, Hâ, Yâ).  
Şu cümle bunların hepsini toplamıştır: نَصُّ حَكِيمٍ قَاطِعٌ لَهُ سِرٌّ “Hikmetli, son noktayı koyucu, gizemli bir metindir.”<sup>609</sup>

Bu harfler, ilk dönemden itibaren Kur'an üzerinde araştırma yapanların dikkatini çekmiş ve Kur'an ilimlerinin bir bölümü olarak çeşitli çalışmalara konu olmuştur. İlim adamlarınca Kur'an'ın müteşabihatından sayılan, müstakil bir ayet olup olmaması ve i'rabları tartışmalı olan bu harfler hakkında, Hacı Paşa, Bakara suresinin başında, şunları söylemektedir:

“Bazı sûrelerin başlarına gelen hurûf-i mukattaalar hakkında ulemânın iki görüşü vardır:

**Birinci görüş:** Bu harfler, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine ayırmış olduğu örtülü bir sır ve kapalı bir ilimdir. Hz. Ebû Bekr Sıddîk (r.a.), “Allah'ın her kitapta bir sırrı vardır. O'nun Kur'ân'daki sırrı ise, bazı sûrelerin başlarına gelen hurûf-i mukattaalardır” demiştir. Hz Ali (r.a.) de, “Her kitabın bir özü vardır. Bu kitabın özü ise, hece harfleridir” demiştir.

<sup>608</sup> Zerkeşî, Bedreddîn, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Ali, Daru'l-Hadis, Kahire 1427/2006, s. 118.

<sup>609</sup> Zerkeşî, *a.g.e.*, s. 119.

Ariflerden bazısı da, “İlim bir deniz mesabesindedir. Ondan bir vadi, vadiden bir nehir, nehirden bir kanal, kanaldan da bir su borusu akıtılmıştır. Eğer kanallara bu vadinin suyu akıtılacak olsa, kanalları sel basar da, onu bozar. Eğer deniz bu vadîye akacak olsa, bu da onu altüst eder. Bu da Cenâb-ı Hakk’ın; “*O, gökten su indirdi de dereler kendi ölçülerince dolup aktı*”<sup>610</sup> sözünden murad edilendir. Buna göre, ilmin denizleri Allah’ın katındadır. Bu denizlerden peygamberlere vadiler verilmiş; peygamberler bu vadilerden, âlimlere nehirler; âlimler insanlara güçleri yetecek kadar küçük kanallar akıtmışlar; halk da, kendi aile fertlerine güçleri yetecek kadar borular akıtmıştır.

Haberde rivayet edilen de, buna delâlet etmektedir. Haberde şöyle denilmektedir: “Ulemânın bir sırrı, halifelerin bir sırrı, peygamberlerin bir sırrı, meleklerin bir sırrı ve bütün bunlardan sonra da, Allah’ın bir sırrı vardır. Şayet cahiller âlimlerin sırrını bilselerdi, onları yok ederlerdi; âlimler de halifelerin sırrına vâkıf olsalardı, onlara muhalefet ederlerdi; halifeler peygamberlerin sırrına muttali olsalardı, onlara karşı gelirlerdi; peygamberler meleklerin sırrını bilselerdi, onları töhmet altında tutarlardı; şayet melekler Allah’ın sırrına mazhar olsalardı, şaşkınlık içinde kalır ve yok olup giderlerdi. Bunun sebebi ise, yarasanın gözlerinin güneşin ışığına tahammül edemediği gibi, zayıf akılların da güçlü sırları taşıyamayıdır. Peygamberlerin akılları fazla olduğu için, nübüvvet sırlarını taşıyabilmişlerdir. Ulemânın da akılları fazla olduğu için, ortalama insanların taşımaya güçleri yetmeyen sırları taşıyabilmişlerdir. Batınî bilgiye muttali olan hukemâ, akılları çok olduğu için, zahir ulemâsının âciz olduğu şeyleri taşımaya güç yetirmişlerdir.

Bu harfler hakkında Şa’bi’ye (ö. 104/722) sorulduğunda, O: “Bunlar Allah’ın sırrıdır, araştırmayınız” demiştir.

**İkinci görüş ise;** Kelamcılar’ın görüşüdür. Onlar, hurûf-i mukattaanın müteşabihten olduğu görüşünü kabul etmemiş ve Allah’ın kitabında insanlar için anlaşılmayan şeyin bulunması caiz değildir diyerek, bu görüşlerine ayet, hadis ve aklî deliller getirmişlerdir” diyen müfessir, kelamcıların bu delillerini ve bunlara verilen

---

<sup>610</sup> Ra’d Suresi, 13/17.

cevapları tafsilatlı bir şekilde ele almıştır.<sup>611</sup> Kendisi de bu harfler hakkında yorum yaparak kelamcılar gibi düşündüğünü göstermiştir.

Hacı Paşa, mukattaa harfleri ile başlayan her sûrenin girişinde, bu harflerle ilgili farklı görüşleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Örneğin, Sâd suresinin başındaki “ص” mukattaa harfi için şunları söylemiştir:

“Hasan-ı Basrî “sâd” harfini “dal”ın kesrasıyla صَاد şeklinde okumuştur ki, bu المصادات masdarından emirdir. Buna göre bu kelimenin manası, “Yaptığın işleri, Kur’ân’a vur. Dolayısıyla da, Kur’ân’ın emirlerine göre amel et. Kur’ân’ın yasakladığı şeylerden kaçın” şeklinde olur. Kurrâ’nın çoğu ise cezimli olarak صَاد şeklinde okumuşlardır ki i’rab ve manadan hâlî olan hece harfleri böyle okunur.

Dahhâk’a göre bu harfin manası; “Allah doğru söylemiştir” demektir.

Katâde’ye göre; Sâd, Kur’an’ın ismidir.

Muhammed b. Ka’b’a göre ise, “Sâd” harfi, meselâ, “Samed”, “Sâni” ve “Sâdik”, kelimeleri gibi, başında sâd harfi bulunan, Allah’ın isimlerinin anahtarındır.

İbn Abbas’tan bir rivayete göre; gece ve gündüz yokken Rahmân olan Allah’ın arşının, üzerinde bulunduğu denizin ismidir.

Said b. Cübeyr’den gelen rivayette ise; sûra iki üfürüş arasında Allah Teâlâ’nın ölüleri dirilttiği denizin ismidir.”<sup>612</sup>

### 3.5. İŞÂRÎ TEFSİR

Sözlükte “bîr nesneyi gösterme; bir anlamı üstü kapalı bir şekilde ifade etme, dolaylı ve kinayeli bir sözle anlatma”<sup>613</sup> gibi mânalara gelen işaret, tasavvufta “maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibareyle anlatılamayan, yalnızca

<sup>611</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 48<sup>b</sup>-51<sup>b</sup>.

<sup>612</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, İÜK, vr. 109<sup>a</sup>.

<sup>613</sup> Cürçânî, Seyyid Şerif, *Ta’rifât*, Thk. Muhammed Sıddık Mişâvî, Daru’l-Fadîle, Kahire tsz, s. 26.

ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mâna”<sup>614</sup> şeklinde tanımlanmıştır.

Başlangıçta sahabe ve tâbiûnun açıklamalarından ibaret olan naklî tefsire, re’y tefsiri de eklenmiş, ardından fırkaların görüşlerini yansıtan tefsir ekolleri doğmaya başlamıştır. İşte bu oluşma safhasında mutasavvıflar da kendi görüşlerine uygun düşen tefsirleri toplamışlar, yaşadıkları zevk haline göre ayetlerden manalar çıkarmışlardır. Bu tefsire de, ilk anda akla gelmeyen, fakat tefekkürle, ayetin işaretinden kalbe doğan mana anlamına “İşârî Tefsir” adını vermişlerdir.<sup>615</sup>

I ve II. (VII ve VIII.) yüzyıllarda yaşayan âbid ve zahitler Kur’an’ı derin bir dikkat ve duyarlılıkla okumaya büyük önem veriyorlardı. Kur’an’ın bu şekilde okunmaya çalışılmasıyla giderek züht, takva, ihlâs, niyet, korku ve ümit gibi ahlâkî ve manevî konulara ağırlık veren yorumlar yapılmaya başlandı. Bu yorumlar ayrıca insanlarda dünyayı ve nefsi kötüleme, âhirete yönelme, bunun için de ibadet ve kulluk görevlerini mümkün olduğu ölçüde en iyi şekilde yerine getirme sorumluluğunu güçlendirmeyi hedefliyordu. Züht ve zahitler hakkında bilgi veren eserler bu tür yorumlarla doludur. Başta Taberî’nin *Câmiu’l-Beyân*’ı olmak üzere birçok kitapta nakledilen Hasan-ı Basrî’ye ait yorumlar bu çizginin ilk ve en önemli örneklerindedir.<sup>616</sup>

*Mecma’u’l-Envâr* tefsirinde Hacı Paşa, hemen her bir ayetin zahirî tefsiriyle birlikte işârî tefsirine de yer vermiştir. Çünkü ona göre; Kur’an’ın zahirî ve batınî yönleri bulunduğundan, Kur’an hem zâhir ehline hem de bâtin ehline inmiştir.<sup>617</sup>

Hacı Paşa’nın işârî tefsirdeki kaynaklarının Necmeddin Dâye’nin *Bahru’l-Hakâik*’i, Kâşânî’nin *Te’vilâtu’l-Kur’an*’ı ve Kuşeyrî’nin *Letâifu’l-İşârât*’ı olduğunu ve bunlara tefsirde nasıl atıflar yapıldığını daha önce zikretmiştik. Şimdi birkaç örnek üzerinden müfessirin işârî tefsir metodunu göstermeye çalışalım.

<sup>614</sup> Kelâbâzî, Muhammed b. İshak, *et-Tearruf li Mezhebi Ehli Tasavvuf*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1413/1993, s. 10-11.

<sup>615</sup> Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, AÜİFY, 1974, s. 18-19.

<sup>616</sup> Uludağ, Süleyman, “İşârî Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 425.

<sup>617</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 236<sup>a</sup>.

**Örnek 1:** { إِنَّ الصَّافَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ... } Safa ile Merve'nin hac ve umre esnasında sa'y edilmesinden bahseden bu ayet-i kerime<sup>618</sup> şu şekilde tefsir edilmiştir:

“Zahir şiarlar bâtın şiarlar üzerine bina edilmişlerdir. Yani Safa ve Merve hem zahirde, hem bâtında şiardırlar. Safa sır, Merve ruhtur. Sâlik (yolcu) ikisi arasında sa'yeder. Kevneyn (iki dünya) ile alakasını keserek, sekaleynden uzaklaşarak, sır safasını sa'yeder, bazen de ruh mervesinde sa'yeder ki, o, hayırları dahilî-haricî, batınî-zahirî bütün insanî cüzlere, kendine, ehline, iyaline ve tüm âleme, batınî ve zahirî halleri gözeterek ulaştırmaktır.”<sup>619</sup>

**Örnek 2:** { فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا... } “Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırtdı.”<sup>620</sup>

Müfessir burada şunları söylemektedir: “Cennetten daha iyi bir yer, Hz. Âdem'den daha akıllı bir insan, Hakk'ın ona olan emrinden daha iyi yol gösterici bir emir, hataya düşmeden önce yaptığı hiçbir tuhafılık ve onunkinden daha güçlü bir kararlılık bulunmamaktadır. Ne var ki ilahî kudrete direnme söz konusu olamaz ve ilahî hükme karşı çıkılamaz.

Hz. Âdem, melekler nezdinde saygın, herkesin secde ettiği, başında vuslat tacı, belinde gurbet kuşağı ve boynunda Allah'a yakınlık gerdanlığı taşıyan bir kişi olarak yaşamıştır. Rütbece ondan üstün ve onun gibi yüksek itibar sahibi hiç kimse yoktu. Sürekli kendisine “Ey Âdem! Ey Âdem” çağrısı yapılıyordu. Ağaca bulaşınca, akşama varmadan elbiseleri üzerinden alındı ve bütün dostluklardan mahrum edildi.”<sup>621</sup>

**Örnek 3:** { وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يُقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ } “İnsanlardan, inanmadıkları hâlde, “Allah'a ve ahiret gününe inandık” diyenler de vardır.”<sup>622</sup>

<sup>618</sup> Bakara Suresi, 2/158.

<sup>619</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 216<sup>a</sup>.

<sup>620</sup> Bakara Suresi, 2/36.

<sup>621</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 121<sup>a</sup>.

<sup>622</sup> Bakara Suresi, 2/8.

“Ayet-i kerimede geçen insanlardan maksad; Allah’ı ve misak günü O’na verdikleri sözü unutanlardır. Bunlardan bir kısmı, biz Allah’a ve ahiret gününe inandık, derler. Bunlar kalplerinde bulunmayan şeyi ağızlarıyla söylemektedirler. Çünkü hakîkî iman, ancak Allah’ın seçkin kullarının kalbine attığı nurdan olan imandır. Yani kişi Allah’ın nuru ile ahireti müşahede eder ve ona inanır. Allah’ın nuru ile bakmayan ise gayb âlemini müşahede edemez ve gaybı bilemez. Dolayısıyla Allah’a ve ahiret gününe inanmış olamaz. İşte bu sebeple *وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ* “Onlar mü’min değildirler” buyrulmuştur. Yani onlar Allah’ın nuru ile bakıp hakîkî imana kavuşanlardan değildirler. Diğer bir manaya göre onlar, hakîkî imanı elde etmeye hazır değildirler. Çünkü onlar derin bir gaflet ve şaşkınlık içindedirler.”<sup>623</sup>

**Örnek 4:** { *قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ...* } “De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın...”<sup>624</sup>

“Hz. Peygamber’i sevmek; ancak ona tâbi olmakla; söz, amel, ahlak, hâl, sîret ve akîde olarak onun yoluna girmekle olur. Muhabbet davası ancak bunlarla sabit olur. Şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.v.), muhabbetin kutbu ve merkezidir. Onun yolu muhabbet yoludur. Onun yolundan kimin nasibi yoksa o kimsenin muhabbetten de nasibi yoktur. Kim Hz. Peygamber’e (s.a.v.) hakkıyla tâbi olursa o kimsenin bîatını, sırrı, kalbi ve nefsi Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bîatıyla, sırrıyla, kalbiyle ve nefsiyle uyum sağlar. Bu durumda o kimse, muhabbete mazhar olur.”<sup>625</sup>

**Örnek 5:** { *هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ...* } “O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir.”<sup>626</sup>

Bu ayetle ilgili müfessir şunları söylemektedir: “Allah Teâlâ, rahme düşen nutfeden vücuda getirdiği cenine nasıl kırk günlük devrelerle suret veriyorsa, aynı şekilde gönül erlerinden bir zatın velâyet sulbünden sâdık mürîdin kalp rahmine müridlik nutfesi düşürür. Mürid burada şeyhin velâyet tasarruflarına teslim olur.

<sup>623</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 68<sup>a</sup>.

<sup>624</sup> Âl-i İmran Suresi, 3/31.

<sup>625</sup> Hacı Paşa, *Mecma’u’l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 393<sup>b</sup>.

<sup>626</sup> Âl-i İmran Suresi, 3/6.

Çünkü şeyhin velayet tasarrufları, rahimlerin meliki mesabesinde olmakla müridin zâhir ve bâtın hallerini düzenler. Bu devrede, öfkeli hallerin zuhur etmemesi, garib ve uygunsuz bir korku duymaması için halveti ve uzleti seçer. Bunlar, nutfenin düşmemesi ve bozulmaması için şarttır. Mürid, şeyhin emir ve idaresi altında oturur kalkar.

Allah Teâlâ, müriden beklenen hallerin tahakkuk etmesi durumunda onu kendi te'vidine mazhar olan şeyhi vasıtasıyla her kırk günlük halvet süresinde, bir halden başka bir hâle, bir makamdan başka bir makama geçirir. Bu haller ve makamlar kuds ve üns bahçelerine varıncaya kadar devam eder. Kırk günlük devrelerle üns alemine çıkar. Yine bu kırk günler sayesinde ilk yaratılışında olduğu gibi kalp rahminde ceninin yaratılışı tamamlanmış olur. Artık böyle bir kul, yeryüzünde Allah'ın halifesi kılınır ve velînin evladlarına mahsus olan ruhun üfürülmesi hakkına sahip olur. Bu ruh Ruhu'l-Kuds'dür ki onun kula verilmesini Cenab-ı Hak bizzat üzerine almıştır. Bunu ifade için de *“O, kullarından dilediğine emrinden olan ruhu ilkâ eder.”*<sup>627</sup> ve *“Allah onların kalplerine imanı yazmış, kendinden bir ruh ile de onları te'vid etmiştir”*<sup>628</sup> buyrulmuştur. İşte bu büyük fâide ve muazzam nimet için ruhlar kurbîyyet makamı olan a'lâ-yı illiyyînden bu'diyyet olan esfel-i sâfilîne indirilmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak bunu ifade için *“İnin oradan (cennetten) hepiniz. Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarırsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir”*<sup>629</sup> buyurmuştur.

Kalıba ruh verildiği zaman beden “Âdem” olur ve bütün melekler onun hilafetini kabul ederler.<sup>630</sup>

**Örnek 6:** {أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} *“İşte onlar, hidayete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir. Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş ve (sonuçta) doğru yolu bulamamışlardır.”*<sup>631</sup>

<sup>627</sup> Mü'min Suresi, 40/15.

<sup>628</sup> Mücadele Suresi, 58/22.

<sup>629</sup> Bakara Suresi, 2/38.

<sup>630</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 357<sup>b</sup>.

“Münafıklar, beyinsiz olmaları nedeniyle ve tuğyanlarının neticesi olarak dünya hayatına râzı olup, onunla mutmain oldular. Kalplerine dalâleti içirdiler. Feyz'in yerine kalplerine zulmet ve sapıklık aktı ve yerleşti. Bu hâl onların muamelelerinin neticesinde meydana geldiğine işaret vardır. Ayette Allah Teâlâ, “satin alma” lafzını kullanmıştır. Çünkü münafıklar, hidâyeti kabul etme istidadını, kendi kudret ve tasarruflarından çıkarttılar. Bir daha ona dönemezler.

“Ticaretleri de kâr etmedi” cümlesine gelince; ukbâ (ebedî âhîret hayatının) yerine dünyâ hayatına razı olanın zararı ortadadır. Amma kim de dünya ve ukbâyı Mevlâ'ya tercih ederse onun zararı daha şiddetli ve daha büyüktür. Kişi, nimetleri kaybetmekle cahîm ateşiyle imtihan edilme musibetine uğradığında, Mahbûb'dan sonra matlûbu kaybetme musîbetine uğrayanın hali sence nasıldır? Vakitlerini zayi etti. Şehvetlerinin esiri oldu. Kalbine gelen bir elçi yok, ruhu vuslattan yoksun, sevgiliden kendisine gelen bir elçi (işaret) yok, sırrı ile beraber kendisinde şuhûd yok. İşte hakikî musibete uğrayan budur. Gerçek belâyâ uğrayan kişi, şehvetlerinin esiri olan, kalbine ilham gelmeyen, ruhu vuslattan mahrum, sevdiğinden kendisine bir işaret gelmeyen, gizlilikler göremeyendir. “Mühtedi olamadılar, doğru yolu da bulamadılar” ayetin bu kısmı da bize gösteriyor ki, onlar hidâyeti kabul etmeye yarayan güzel istidatlarını kaybetmişlerdir.”<sup>632</sup>

**Örnek 7:** { قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ }

{ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ... } “Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler”<sup>633</sup> ayetin bu bölümüyle ilgili müfessir şunları söylemiştir:

“Bu dört kuş, insan fitratının kendisiyle yoğrulduğu “anâsır-ı erbaa”ya, dört sığata işarettir. Bunlar: “Toprak”, “su”, “ateş” ve “hava”dır. Bu unsurlardan her birinin kendisine en yakın olan unsur ile birleşmesinden iki sıfat daha doğdu. Toprak ve onun yakını olan sudan hırs ve cimrilik doğdu, “hırs ve cimrilik” birbirlerine yakındırlar. Zîrâ bunlardan herhangi birinin bulunduğu yerde diğeri de bulunur. Ateş

<sup>631</sup> Bakara Suresi, 2/16.

<sup>632</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 74<sup>b</sup>.

<sup>633</sup> Bakara Suresi, 2/260.

ve onun yakını olan havadan “gadap ve şehvet” doğdu. Gadap ve şehvet birbirlerine yakındırlar ve beraber bulunurlar. Bu sıfatlardan her birinin sükûnet kazanması için kendisinden yaratılan bir eşi vardır: Hz. Âdem (a.s.) ile Hz. Havva gibi...

Bunlardan başka sıfatlar doğmaktadır. Hırsın eşi hasettir. Cimriliğin eşi, kindir. Gadabın eşi, kibirdir. Şehvetin ise muayyen bir eşi yoktur. Belki şehvet, sıfatların arasında ma’sûka (sevgili) gibidir. Her sıfat, şehvete taalluk etmektedir. Her sıfatta şehvetten doğan vasıflar vardır.

Bu yedi kötü sıfatın her biri<sup>634</sup>, cehennemın yedi derekesinin bir kapısıdır. Halk, bu yedi kapıdan cehenneme girecektir. Çünkü cehennemın yedi kapısı vardır. *“Onun yedi kapısı vardır ve her kapıya onlardan bir grup ayrılmıştır.”*<sup>635</sup> Buradaki “bir grup”dan maksat yâni halktan kendisine taksim olunan vardır, demektir. Bu yedi sıfattan hangisi kime galip olursa o kişi o sıfatın kapısından cehenneme girecektir.

İşte Allâh Teâlâ, İbrahim’e (a.s.) bu sıfatları kesmeyi emretti. Bunlar şu dört kuştur:

Cimrilik tavusu, eğer cimri kişinin gözünde mal çok süslü görünmez ve tavus kuşunun kendi renklerini güzel görmesi gibi; malı gözüne güzel görünmeseydi, cimrilik yapmazdı.

Hırs kargası, o hırsından dolayı çok talep etmektedir.

Şehvet horozu, şehvetle tanınmaktadır.

Gadap kartalı, gadabın kartala nisbet edilmesi onun kuşların üzerinde ve kuşlara olan tasarrufundandır.

Bu çirkin ve yerilmiş sıfatları İbrahim (a.s.) sıdk (samimiyet ve ihlâs) bıçağıyla bu kuşları kestiği vakit; ondan doğan şeyler de kesildi. Onun için kendisinden cehenneme gireceği bir kapı kalmamış oldu. İbrahim (a.s.) kahren ve cebren mancınık ile cehenneme atıldığında ateş kendisine serin ve selâmet oldu.

<sup>634</sup> Bu yedi kötü sıfat yukarıda da geçtiği şekilde; hırs, haset, cimrilik, kin, gadab, kibir ve şehvettir.

<sup>635</sup> Hicr Suresi, 15/44.

Bu hadisede şu işaretler de vardır: Mübalağa ile kesilmeleri, tüylerinin yolunması, parçalara bölünmesi, kuşların tüylerinin, etlerinin ve kanlarının bazılarının bazılarına karıştırılmasında zikredilen dört sıfatın eserlerinin yok edilmesine; şer-i şerîfin ve hakkın nâibinin emriyle, ruhu İbrahim'in eliyle bu dört sıfatın temellerinin yıkılmasına işaret vardır. Bu nâib de şeyhtir.

Kuşların etlerinin taksim edilmesi, onlardan her bir parçanın değişik bir dağın üzerine konulması ve dağların dört olmasında, insan cibilliyetinin üzerinde olduğu dört şeye işaret vardır. Birincisi: Nefs-i nâmiyyedir. Buna “Nefs-i nebâtiyye” de denir. İkincisi: Nefs-i emmâredir. Buna “Ruh-i hayvan” adı da verilir. Üçüncüsü: Kuvve-i şeytâniyyedir. Buna “Rûh-u tabî” de denir. Dördüncüsü: Melekî kuvvettir. Buna “Ruh-u insanî” de denir. Kuşlar kesildikleri vakit etleri parçalandı, kemikleri kırıldı, bazı parçaları diğer parçalarının üzerine kondu ve sonra şer-i şerîfin emriyle onlardan birer parça; rûh, nefis ve kuvvet dağının üzerine kondu.

Bütün bunlar, ağaç ve ziraatin (tohum) ekilmesi mesabesindedir. Ağaç ve ziraat ekildiğinde, üzerine, hayvan gübre ve çöplük karışımı olan bir toprak konulur. Çiftliği ve tarlası hakkında bilgi sahibi olan basiretli tarla sahibi ve çiftçilerin uygun görmesiyle, belirli bir vakitte belirli bir miktarda gübre serpilir. Sonra toprak ve gübrenin kuvvetiyle ziraat ve ağaçların yeşerip kuvvetlenmesi için su verilir. Böylece hayvan gübresiyle karışık olan toprağın altında bulunan nebatî ve nâmî (üretken) nefis tasarruf edip orada hükmeder. Nebatî nefis Allah Teâlâ'nın izniyle dirilir. Allah Teâlâ'nın buyurduğu gibi: *“Allah'ın rahmetinin eserlerine bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor. Şüphesiz ki O, ölüleri de elbette diriltecektir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”*<sup>636</sup>

Sözü edilen dört sıfat da böyledir. Onlar: Hırs, cimrilik, şehvet ve gazâbtır. Bunlardan biri her ne zaman kendi hâli üzere bulunup cevher-i rûhâniyye'ye galebe çalarsa, onun saflığını ve temizliğini bulandırıp kirletir. Onun aslî makamına ve hakikî vatanına dönmesine mâni olur. Ama bu dört sıfatın (hırs, cimrilik, gadap ve şehvetin) şiddeti kırıldığı zaman, kuvveti zayıf düşürülür, alev ve ateşi söndürülür ve tabiatının eserleri şer-i şerîfin emriyle mahvedilip yok edilirse ve onun birbirine

<sup>636</sup> Rûm Suresi, 30/50.

karışmış olan değişik parçalarının bazısı bazısına karıştırılır ve sonra da dört kısma bölünüp, nefis ve rûh dağının üzerine konulursa, bu parçadan her biri kendisinde bulunan kuvvet ile kuvvetlenir ve onun terbiyesiyle terbiyelenir. Ve böylece rûh-u insânîde tasarruf edilir. O ruh-ı insanî diriltilmiş olur.

O zaman, yerilen bu dört sıfatın vasıflarından zulmet, rûh-u insanî ve melekînin hususiyetlerinden olan nur ile değiştirilir. Zulmetin yerini nur alır. Bu sıfatlar, vasıflarından dolayı ölü; rûhânî ahlaktan dolayı da diri (hay) olmuş olurlar.<sup>637</sup>

Hacı Paşa, birçok ayetin tefsirinde işârî tefsir yaptığı gibi hurûf-i mukattaa için de işârî tefsirde bulunmuştur. Bu konudaki tefsirine “Hurûf-i Mukattaa” başlığı altında değindiğimiz için burada tekrar ele almayacağız.

---

<sup>637</sup> Hacı Paşa, *Mecma'u'l-Envâr*, SK, Carullah, vr. 321<sup>a-b</sup>.

## SONUÇ

Anadolu'nun İbn Sina'sı olarak bilinen Hacı Paşa'nın, esas adı Celâleddin Hızır'dır. Memleketi Konya'da ilk tahsilini aldıktan sonra, ilim tahsili için Mısır'a gönderilmiş, Kahire'deki Şeyhûniye Medresesi'nde dinî ve aklî ilimleri okumuş, keskin zekâsı ve çalışkanlığı ile hocalarının takdirini kazanmıştır.

Kahire'de öğrenciliği sırasında tutulduğu ağır bir hastalık Hacı Paşa'yı tıpla meşgul olmaya sevk etmiştir. Dinî ilim tahsili yanında tıp kitapları okuyarak ve Cemâleddin İbnü's-Şevbekî gibi hekimlerin bilgi ve tecrübelerinden istifade ederek kendini tıp sahasında da yetiştirmiştir. *Şifâü'l-Eskâm* adlı eserinin mukaddimesinde bizzat belirttiği gibi el-Melikü'l-Mansûr Kalavun Bîmâristânı'nda tabiplik, hatta baştabiplik görevlerinde bulunmuştur. O bu noktadan bakıldığında, zü'l-cenâheyn bir âlimdir.

Hacı Paşa daha sonra Mısır'daki işini bırakıp Anadolu'ya gelmiştir. Bu gelişin sebebi, Anadolu'daki ilk görev yeri olan Ayasuluk'ta yazdığı ve Aydınoğlu İsa Bey'e ithaf ettiği *Şifâü'l-Eskâm* adlı eserinin mukaddimesinde, "İsa Bey'in büyük himaye ve yardımlarıyla ilim tahsil ederek neşvünemâ bulduktan sonra yine onun devletinde şeref ve kabule mazhar olduğu" yolundaki ifadelerinden anlaşıldığına göre aldığı davettir. Bu davet üzerine Aydın iline giden Hacı Paşa, burada hizmete devam etmiş, tıpla ilgili eserlerini burada te'lif etmiştir.

İsa Bey'in vefatı nedeniyle Aydınoğlu Beyliği'nde siyasî karışıklıklar boy gösterdiğinde, Hacı Paşa memleketi Konya'ya geri dönmüş, vefatından önce *Mecma'u'l-Envâr* adlı tefsirini te'lif ederek Sultan II. Murad'a ithaf etmiştir.

Hacı Paşa'nın, *Mecma'u'l-Envâr* tefsiri, ne yazık ki bütünüyle günümüze dek ulaşmamıştır. İstanbul'da iki ayrı kısmını tespit ettiğimiz tefsirin ilk cildi, başlangıçtan Âl-i İmran Sûresi 91. ayete kadar yani ilk üç cüzün tefsiri, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 94 numarada; diğer kısmı ise Sebe' Sûresi'nden, Fussilet Sûresine kadar sekiz sûrenin tefsiri olarak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, AY, 1794 numarada kayıtlıdır. Hacı Paşa'nın, Kur'an'ın tamamının tefsirini bitirdiğine dair elimizde kesin bir kanıt yoktur. Fakat gerek

kaynakların işaretinden, gerekse metodunu incelediğimiz her iki cildin muhtevasından, bu tefsirin tam ve mufassal bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Tefsirin günümüze ulaşan iki ciltten müteşekkil olmadığı kesindir. Çünkü İstanbul Üniversitesi'nde kayıtlı bulunan eserin zahriyesinde “onuncu cilt” olduğu açıkça belirtilmiştir. Ayrıca müfessir, Bakara Sûresi 2/36. ayetin tefsirinde, Peygamberlerin ismet sıfatıyla ilgili mevzuda Hac ve Enbiya surelerinde konunun detaylı inceleneceğini vurgulamıştır. Bu da bize tefsirin ya tamamlandığını ya da günümüze ulaşandan daha fazlasının müellif tarafından yazıldığını fakat günümüze ulaşmadığını gösterir.

Hz. Peygamber, sahabe, tabiûn ve ilk dönem tefsir âlimlerine ait menkul malzemeyi eserine sistematik bir biçimde yerleştirmeyi başarmış olması sebebiyle rivayet tefsirinin özelliklerini barındıran *Mecma'u'l-Envâr* tefsiri; Hacı Paşa'nın, menkul malzemeyi aktarıp görüşler arasında tercihte bulunması ve tercihini sadece naklî değil aklî delillere de dayandırması, yine kimi zaman farklı görüşler zikretmeksizin şahsî yorumuyla te'vil yoluna gitmesi, soru-cevaba dayalı metodu kullanması, lügat, nahiv, sarf konularından yararlanması, kelâmî ve yer yer mezhep imamlarının görüşlerinden nakiller yaparak fikhî konularda özet bilgi vermesi gibi hususlarla dirayet tefsiri özelliği göstermektedir. Ayrıca hemen herbir ayetin zahirî tefsiriyle birlikte, işârî tefsirine de değinilmiş, geniş hacimli bir tefsir meydana getirilmiştir.

Müfessirimiz, dirayet tefsirinde Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı eserinden; sahabe, tabiîn ve sebab-i nüzûl rivayetlerinde Ebu Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserinden; işârî tefsirde ise Necmeddin Dâye'nin *Bahru'l-Hakâik*, Kâşânî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an* ve Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşârât* adlı eserlerinden yararlanmıştır.

Hacı Paşa, tefsirinde kıraat farklılıkları üzerinde tercihler ve değerlendirmeler yaparak bir nevi kıraat faaliyetine katılmıştır. O, “şu okuyuş doğrudur diğerleri yanlıştır” tarzında bir yaklaşım sergilememiş, farklı okuyuş şekillerinden birini diğerlerine tercih ettirecek kuvvetli bir delil olmadığı sürece bütün okuyuşları geçerli

görmüştür. Tercih durumunda fikrî tahlillerde bulunmuş; genellikle de Arapların yaygın ifade tarzlarına ve nahiv kurallarına uygun olan rivayeti tercih etmiştir.

Akîdevî meselelerle ilgili tartışmalı konulara değinmiş; kulların fiilleri, ru'yetullah gibi Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin birbirlerine ters düştükleri mevzularda Ehl-i Sünnet çizgisinde bir yol izlemiştir. Yine Kaderiye ve Cehmiyye gibi grupları fâsid görüşlere sahip olmaları nedeniyle eleştirmiş, hatta kimi zaman sert ifadelerle eleştirisinin dozunu arttırdığı da olmuştur.

Hacı Paşa, tefsirinde, kıssalara ve muhtelif kaynaklardan nakil suretiyle tarihî hâdiselere de yer vermiş, izah ettiği konuları, isabetli bulduğu sair bilgiler ve kendi kanaatiyle teyide çalışmıştır.

Tefsirinde zâhirî ve işârî tefsiri birleştirerek Kur'an'ın anlaşılmasında ikili bir yol takip eden Hacı Paşa, uzmanı olduğu sağlık ve tıp yönünü yansıtan tevcihlere ise yer vermemiştir. Müfessirin ayetlerin tefsirinde bu bakış açısını kullanmaması, metot olarak öncekilere ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Yazma eserlerin bulunduğu kütüphanelerin tefsir bölümlerini incelediğimizde Osmanlı döneminde yazılmış fakat günyüzüne çıkmamış, birçok müstakil tefsir ve özellikle hâşiyelerin bulunduğunu görmekteyiz. Hacı Paşa'nın *Mecma'u'l-Envâr* adlı tefsiri de müstakil bir tefsir olarak tahkik edilmeyi ve neşredilmeyi beklemektedir. Böylece yapılacak bu önemli çalışmayla eserin tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırılması, tercüme edilerek de topluma faydalı olması sağlanmış olacaktır.

## BİBLİYOGRAFYA

ABBAS, Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, Dâru'l-Meârif, I-IV, Kahire tsz.

ABAY, Muhammet, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1992.

ABOUSEİF, Doris Behrens, “Kalavun Külliyesi”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 228-229.

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed el-Cerâhî, *Keşfu'l Hafâ ve Muzilu'l İlbas amma İştehere mine'l Ehâdîsi ala Elsineti'n Nâs*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988.

ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.

AHMED b. HANBEL, *Müsned*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Hadîs, I-VIII, Kahire 1416/1995.

AKIN, Himmet, *Aydınogulları Tarihi*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1968.

....., “Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma”, *AÜDTCFD*, 1947, c. 5, sy. 1, ss. 91-102.

AKPINAR, Cemil, “Hacı Paşa”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 492-496.

ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1986.

ATEŞ, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, AÜİFY, 1974.

AYDEMİR, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Şeyhü'lislâm Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara tsz.

A'ZAMÎ, Muhammed Ziyaürrahmân, *el-Minnetü'l-Kübrâ*, Mektebetü'r-Rüşd, I-IX, Riyad 1422/2001.

BAĞDÂDÎ, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, I-II, İstanbul 1951.

BEBEK, Adil, “Ka'bî”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 27.

....., “Mağfiret”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 313-314.

BEYHAKÎ, Ebu Bekir, *Şuabü'l-Îman*, Thk. Muhammed Said Zağlûl, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1410.

....., *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-XI, Beyrut 1424/2003.

BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1960.

BİRİŞİK, Abülhamit, "Kıraat", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 426-433.

....., "Tefsir", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 281-290.

BOZKURT, Nebi, "Medrese", *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 323-327.

BROCKELMANN, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, Leiden 1943-1949.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Thk. Mustafa el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, I-VI, Beyrut 1407/1987.

BURSALI, Mehmed Tahir b. Rifat, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., İstanbul 1975.

....., *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih Ulemâ Şuarâ Müverrihîn ve Etubbanın Teracim-i Ahvâli*, Nşr. M. Akif ERDOĞRU, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.

CÂHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, Çev. Ramazan ŞEŞEN, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.

CEBECİ, Lütfullah, "İsfahânî, Ebu Müslim", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 509.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başk. Yay., I-II, Ankara 1988.

....., *Tefsir Usulü*, TDV. Yay., Ankara 1997.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, Thk. Muhammed Sıddık Minşâvî, Darü'l-Fadîle, Kahire tsz.

ÇETİN, Abdurrahman, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yay., İstanbul 2001.

DALKILIÇ, Mehmet, "Sufriyye", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 472-473.

DEMİR, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

DİMYATÎ, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthafu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kıraati'l-Erbaati'l-Aşer*, Thk. Abdürrahim Tarhûnî, Darü'l-Hadis, I-II, Kahire 1430/2009.

EBU DÂVUD, Süleymân b. el-Eş'âs, *Sünen*, Thk. Şuayb Arnavût, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, I-V, 1430/2009.

EBU HAYYÂN, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yusuf el-Endelusî, *el-Bahru'l-Muhît*, Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1413/1994.

EBU NUAYM, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-X, Beyrut 1394/1974.

....., *Ma'rifetu's-Sahâbe*, Thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan, I-V, Riyad 1419/1998.

ELMALILI, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda Yay., I-X, İstanbul tsz.

ERDOĞAN, Yusuf, "Türk Kalavun Hastanesi", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Kayseri 1986, s. 22.

ERUZ, A. Fulya, "Memlükler", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 97-100.

FERÂHİDÎ, Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, Thk. Mehdî Mahzevî, İbrahim Samirâî, I-VIII, tsz.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdü'd-Dîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Hadîs, Thk. Enes Muhammed Şâmî, Zekeriyya Câbir Ahmed, Kahire 1329/2008.

GAZZÂLÎ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkızu mine'd-Dâlâl*, Çev. Hilmi Güngör, MEB Yay., İstanbul 1989.

GÖDE, Kemal, “Hacı Paşa'nın Yaşadığı Devir”, *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., Kayseri 1986.

GÖLCÜK, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Yay., İstanbul 1998.

GÖLPINARLI, Abdülkadir, *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, Eti Yay., İstanbul 1966.

HABEŞÎ, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-Şürûh ve'l-Havâşî*, I-III, Abu Dabi 1427/2006.

HACI PAŞA, *Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, nr. 94.

....., *Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., AY, nr. 1794.

....., *Şifai'l-Eskâm ve Devaü'l-Âlâm*, Yusuf Ağa Yazma Eser Ktp., nr. 4982.

....., *Müntehab-ı Şifâ*, Haz. Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1990.

HÂKİM NİSÂBÛRÎ, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrut 1411/1990.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fersah”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 412.

HİLMİZÂDE, İbrahim Rıfat, “Tarih-i Eslafa Bir Nazar”, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 15 Mart 1312, s. 2.

İBNÜ'L-CEZERÎ, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, Thk. Ali Muhammed Zibâ', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, tsz.

....., *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1320/1999.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Vezâretü'ş-Şüûni'l-İslamiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, I-XX, tsz.

İSFEHÂNÎ, Râğıb, Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân, Thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1430/2009.

KAFES, Mahmut, "Ebu Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 152-153.

KARAÇAM, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okuma Kaideleri*, İFAV Yay., İstanbul 1991.

KÂTİP ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdillâh el-İstanbulî, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, İstanbul 1941, 1943.

KAYAPINAR, Durmuş Ali, *Tefsir Usûl ve Tarihi*, Olgunçelik Matbaası, Konya 2001.

KELÂBÂZÎ, Muhammed b. İshak, *et-Tearruf li Mezhebi Ehli Tasavvuf*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1993.

KOCA, Ferhat, "Mücmel", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 453-454.

KÖKER, Ahmet, "Konyalı Hekim Hacı Paşa'nın Hayatı", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., Kayseri 1986.

KUTLUER, İlhan, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 475-477.

MÂLİK b. ENES, *Muvatta*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1406/1985.

MECDÎ, Mehmet Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku'ş-Şekâik (Tercüme ve Zeyl-i Şekâik-i Numâniyye)*, Haz. Abdülkadir Özcan, I-V, İstanbul 1409/1989.

Mennâu'l-Kattân, Halil, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebet-u Vehbe, Kahire 1995.

MERTOĞLU, Mehmet Suat, "Salâtü Selâm", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 23-24.

MOLLAİBRAHİMOĞLU, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yay., İstanbul 2007.

MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîh-u Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I-V, Beyrut tsz.

NESÂÎ, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunenu'n-Nesâî*, Thk. Abdu'l-Fettah Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, I-IX, Halep 1406/1986.

NÜVEYHİZ, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Hâzır*, I-II, Beyrut 1409/1988.

ÖĞÜT, Salim, "İhsar", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 548-549.

....., "Tahâret", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 382-385.

ÖZKAN, Mustafa, "Yenileşme Sürecinde Türk Dili", *İÜTDED*, XXXII, İstanbul 2005, ss. 81-108.

RÂZÎ, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Çev. Suat Yıldırım vd., Akçağ Yay., I-XXIII, Ankara 1988.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, *et-Tibyan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Büşrâ, Pakistan 1432/2011.

SOYSALDI, Mehmet, *Kur'an'ı Anlama Metodolojisi*, Fecr Yay., Ankara 2001.

....., *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Fecr Yay., Ankara 2001.

SALİH, Suphî, *Mebahis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1977.

SUYUTÎ, Celâleddin Abd'i-Rahman, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, Madve Yay., I-II, İstanbul tsz.

....., *ed-Durru'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, I-VIII, Beyrut 1993.

ŞEVKİ, Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebâbeti Tarihi*, Sad. İlder Uzel, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

T.H., “Hâcî Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., I-XIII, İstanbul 1977.

TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, *el- Mu'cemü'l-Kebîr*, Thk. Hamdî b. Abdülmecid Selefî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Huküm, I-XX, Musul 1404/1983.

TABERÎ, Muhammed b. Cerir, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Thk. Beşşâr Avvâd Mârûf, İsam Fâris el-Harestânî, Müessesetu'r-Risâle, I-VII, Beyrut 1415/1994.

TAHÂVÎ, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, I-XVI, 1415/1494.

TAŞKÖPRİZÂDE, İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Muslihiddin Mustafa, *eş-Şekâiku'n-Numaniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Thk. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1405/1985.

TERZİOĞLU, Aslan, “İlk Budist, Hıristiyan ve İslam Hastahaneleri ve Birbirleri ile Olan İlişkileri”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül 1970, Ankara 1972, ss. 295-313.

TİRMİZÎ, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, vd., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I-V, Beyrut tsz.

TOGAN, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981.

TOPALOĞLU, Bekir, “Hamd”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 442-445.

TURAN, Abdülbaki, “Kuşeyrî ve Letaifü'l-İşârât İsimli Tefsiri”, *SÜİFD*, Konya 1991, sy. 4, ss. 36-54.

TURGUT, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV Yay., İstanbul 1991.

UĞUR, Hakan, “Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Başlıca Beydâvî Hâşiyeleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1*, Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları, İstanbul 2011, sy. 3, ss. 427-440.

ULUDAĞ, Süleyman, “İşari Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 424-428.

....., “Hankâh”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 42-43.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984.

....., *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984.

ÜNVER, Ahmet Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.

....., *Hekim Konyalı Hacı Paşa*, İstanbul 1953.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Esam, Ebû Bekir”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 353-355.

....., “Hamdele”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 448-449.

....., “Cübbâî, Ebu Ali”, *DİA*, İstanbul 1998, VIII, 99-102.

YILDIZ, Sakıp, “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış”, *UÜİFD*, Bursa 1987, c. 2, sy. 1, ss. 1-8.

YURDAGÜR, Metin, “Tesbih”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 527-528.

....., “Haşviyye”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 426-427.

YÜCEL, Ahmet, “İbn Sîrîn”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 358-359.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (üç cilt birarada), Kahire 1381/1961.

ZERKANÎ, Muhammed Abdülazîm, *Menahilu'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, I-II, 1372/1952.

ZERKEŞÎ, Bedreddîn, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Ali, Daru'l-Hadis, Kahire 1427/2006.

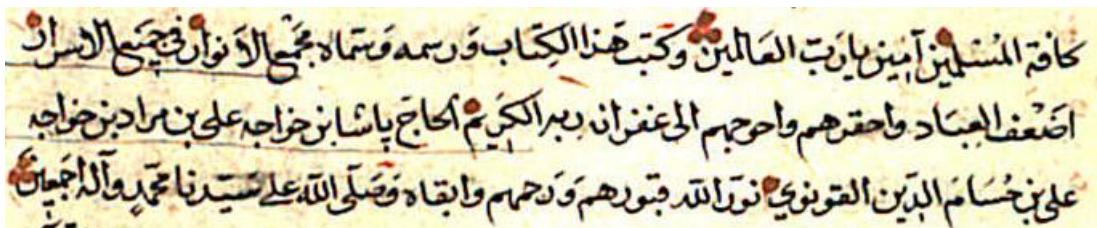
## EKLER

Süleymaniye Ktp. Carullah 94'teki Nüshanın İlk Sayfasından Bir Kesit



Süleymaniye Ktp. Carullah 94'teki Nüshanın İkinci Sayfasından

Müellifin ve Eserinin İsmlerinin Yazılı olduğu Kısım





Istanbul Üniversitesi Ktp., AY 1794'teki Nüshanın İlk Sayfası'ndan Bir Kesit

سورة التوبة  
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ  
 والارض آية كل عبد منيب الرحمن الذي يسطر الذوق لمثباته ويقدر فرغوه وجيب  
 الرحم الذي هو السمع القرب المكثر الما جد الموجب وسورة التبا المكنه وهي خمس وخمسون  
 وقيل اربع وخمسون وكلتا ثمانماية وثلاث ومانون وحروفه سلاسه الآف وحماسم وخمسة  
 عشر وانتظام اول هذه السور بأخرى من السورة ان سلك السورة في مدح الله تعالى وهذا  
 السور في حمد الله تعالى وانتظام السورتين ان سلك السورة مدنية في بيان المعامله وهذه  
 السور في بيان العقيدة وبها يعبد الله تعالى عبادا وما شملت السورتين على مدح الموفق  
 وزم الخافير وعقابهم وروى ابى بن كعب رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم  
 انه قال فقرأ سورة سبأ ولم يبق نبي مرسل الا كان له رفيقا مصافح في قوله تعالى  
 الحمد لله الذي له ما في السموات وما في الارض كوزفه سلاسه اوجج الارباب محمد

Istanbul Üniversitesi Ktp., AY 1794'teki Nüshanın Son Sayfası'ndan Bir Kesit

وفي انفسهم حتى يتبين لهم بطريق البيان انه الحق اولم يكتف ببرك للذين هودوا  
 العواصل والآفاق والانس انه على كل شي شهيد حاضر مطلع اى اولم يكون سموا  
 القدر على مظاهر الاشياء ووجه حتى يتبين الى الاستدلال بافعاله او الوسيل  
 بتجليات صفاته الا انهم في رية من لقاء ربهم لا يحابهم بالكور عن الكون والمخلوق  
 عز الخالق الا انه على كل شي محيط لا يخرج عن صاطقه شي اذ لا وجود لغيره  
 ولا عنى والذات في الكعنف بل كل شي صالكل الا وجهه كما قال كل من علمها فان ويتبع  
 وجه ركب ذوا كبلان والكلام بم الحمد العاشد بعفون الله تعالى وحسن توفيقه  
 وصل الله على نبيه على محمد وآله



### Öz Geçmiş

Ahmet BABUR, 1983 yılında Konya’da doğdu. İlk ve Ortaokulu Konya merkezde tamamladı. 2000 yılında Beyşehir İmam-Hatip Lisesi’nden mezun olmasının ardından 2001 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde İmam-Hatip olarak göreve başladı. 2006 yılında Anadolu Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü’nden, 2015 yılında Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Halen Sultan Selim Camii Baş İmam-Hatib’i olarak görevine devam etmektedir.